

BHAVAN'S LIBRARY

This book is valuable and
NOT to be ISSUED
out of the Library
without Special Permission

CONTENTS

THE MEGHADŪTA OF KĀLIDĀSA,

WITH COMMENTARY

SUBODHĀ OF BHARATA NALLIKA

Rs. 8/- Only.

PRĀCYAVĀNĪ MANDIRA

Dr. K. N. KATJU SERIES

Vol. II

सुयोधादिटीकासमन्वितं
कालिदासरुतं मेघदूतम् ॥

THE MEGHADŪTA OF KĀLIDĀSA

THE COMMENTARY OF BHARATA MALLIKA

and copious extracts from the hitherto unpublished commentaries of Sanātana Gosvāmin, Kalyānamalla, Haragovinda Vācaspati, Rāmanātha Tarkālamkāra, Kaviratna, Kṛṣṇadāsa Vidyāvāgīśa, Sarasvatī-tīrtha, Caritravardhana and Śaśvata on Megha-dūta

Critically edited for the first time with an Introduction in English containing the history of the Literature on the Megha dūta, a Synoptical table of verses, Translations, various Appendices, Indices etc.

By

DR. JATINDRA BIMAL CHAUDHURI, Ph D. (Lond),

Kāvya-tīrtha, Secretary, Govt Vangīya Samskrita Siksha Parishat, Cal ,
formerly, Principal, Govt Sanskrit College, Calcutta and
Lecturer, London University

Published by
Dr. J. B Chaudhuri
Pracyavani Mandir
(Institute of Oriental Learning)
3, Federation Street, Calcutta—9

Available at :—

PRACYAVANI MANDIR
3, Federation Street, Calcutta—9.

DAS GUPTA & CO.
54/3, College Street, Calcutta.

CHUCKERBERTTY CHATTERJEE & CO.
15, Bankim Chatterjee Street, Calcutta.

D. M LIBRARY
38/2, Cornwallis Street, Calcutta.

SANSKRITA PUSTAK BHANDAR
38/2, Cornwallis Street, Calcutta.

SATYABRATA LIBRARY
197, Cornwallis Street, Calcutta.

LAKE BOOK STALL
51/B, Rashbehari Avenue, Calcutta.

ORIENTAL BOOK AGENCY
15, Shukrawar, Poona.

INTERNATIONAL BOOK HOUSE
Bombay.

B N SUR & CO.
Gole Market, New Delhi.

MEHER CHAND LACHMAN DAS
Kucha Chellan Gali Nanne Khan, Faiz Bazar Road,
Daryagunj, Delhi

Printed by:

Sri J. C. Sarkhel, Calcutta Oriental Press Ltd ,
9, Panchanan Ghose Lane, Calcutta.
Sri Upendra Mohan Biswas, I. N. A. Press,
173, Ramesh Dutt Road, Calcutta.
General Printing Works Ltd ,
83, Old Chinabazar Street, Calcutta.

CONTENTS

SUBJECT MATTER

FOREWORD

CONTENTS

INTRODUCTION

PART I

1	Description of the MSS of the Subodha by Bharata Mallikā	1
2	The Date of Bharata Mallikā	4
3	The Works of Bharata Mallikā	6
4	The Megha-duta and its influence on subsequent Sanskrit Literature	11
5	A Comparative study of the Commentaries of Mallinathā and Bharata Mallikā	16
6	Variant readings of the Megha-duta noted by Bharatā Mallikā	19
7	Divergent views of other Bengalee Commentators —	
	I Sanātana Gosvamin	21
	II Kalyāṇamalla	22
	III Ramanatha Tarkalankara	23
	IV Haragovinda Vacaspati	25
8	The excellence of the Commentary Subodha	26
9	Some informations about the Bengalee Commentators of the Megha-duta	28
10	Geographical Notes	34
11	Versé Index of the Megha-duta	41
12	A Synoptical Table showing the order of the verses in the commentaries consulted	44
13	Vocabulary with notes	50

PART II

Sanskrit Text of the Megha-duta and the Commentary Subodha of Bharata Mallikā

1—84

PART III

Translation Appendices Indices —

Translation

1	English Translation	85
2	Bengali Translation	105

Foreword

We have great pleasure in presenting to the lovers of Sanskrit Learning, the 2nd Volume of the *Prācyavānī Mandra* DR K. N. KATJU SERIES. The first volume of this Series is "Sanskrita Lipi Siksha" meant for the use of children as a Sanskrit Primer. It is a matter of great gratification to us that a second edition is now called for in course of an year only.

In this volume of the same Series, we are presenting the readers with the Subodhā commentary of Bharata Mallika on the Megha-dūta together with copious extracts from the commentaries of Sanātana Gosvāmin, Kalyānamalla, Haragovinda Vācaspati, Rāmanātha Tarkālamkāra, Sāsvata, Kaviratna, Kṛṣṇadāsa Vidyāvāgīśa, Caritravardhana and Sarasvatīūrtha and a synoptical table of the verses of the Megha-dūta on the basis of its thirteen commentaries, most of which have not hitherto been published. It is our considered opinion that the Subodha of Bharata Mallika, which is being published here for the first time, is really the best commentary of the Megha-dūta so far known (see Introduction). And we have no doubt that Oriental scholars all over the world will agree with us on this point.

It is further gratifying to note here that Bengal which also stands unrivalled in its contribution to many other fields of Sanskrit Learning, should have exhibited such a keen interest in the study of the literature on Megha-dūta. Sanskrit poets of Bengal have during the last 800 years produced hundreds of Dūta Kāvya, about a hundred of which are extant even to-day, and more than a dozen commentaries of the Megha-dūta have been composed in Bengal during the same period. A comparative study of Bengal's contributions to the Megha-dūta literature has been a long felt desideratum. The present work is intended to remove this want as far as possible. We shall deem all our labours amply rewarded if the present volume removes this want at least to some extent.

We, once again, acknowledge our gratitude to H E Dr. K. N. Katju for all the keen interest he is taking for the propagation of Sanskrit Learning in West Bengal.

Introduction

Thanks are due to the authorities of the India Office Library, London, for lending to us the invaluable MSS. of the commentaries of the Bengalee authors of the Megha-dūta and other MSS, as well as to the authorities of the Royal Asiatic Society of Bengal for giving us all facilities for the use of the MSS. of the commentaries of Kaviratna, Kṛṣṇadāsa Vidyāvāgiśa, Śāśvata, Sarasvatīcīrtha, Bharata Mallika and other commentaries of the Megha dūta.

We are sorry that for many preoccupations, we could not make time to translate the verses of the Megha dūta into English. The well known translation of H. H. Wilson is, however, given here for the use of students in particular.

Pradyumani Mander,
3, Federation Street,
Calcutta 9
30th December, 1950.

}

J. B. C.

INTRODUCTION

1. Description of Sanskrit Mss. of the Subodhā by

Bharata Mallika

1. *Ms. No. 4028 of the Royal Asiatic Society of Bengal.* Substance: Country-made paper. Size $15\frac{1}{2} \times 3\frac{1}{2}$ inches. Folio 18. Lines, 8 on a page. Extent in ślokas—2720. Character. Bengali of the 19th Century Appearance: fresh. Complete.

There are careless mistakes here and there, but on the whole this Ms is a fairly good one.

2. *Ms. No. 1584 (3774) of the India office Library.*

Substance European paper (water-mark 1806) Folio 7. Size $16\frac{1}{4} \times 10\frac{3}{4}$ inches, clear Bengali handwriting 15-32 lines in a page.

This Ms. is a treasure for which Colebrooke who deposited it in the India Office Library deserves our cordial thanks.

The same volume contains, apart from the Sanjivānī of Mallinātha and Subodhā of Bharata Mallika, other commentaries on the Meghadūta, viz. the Malatī of Kalyāna Malla, patron of Bharata Mallika, the Tātparyā-dīpikā of Sanātana Gosvāmin of Brindaban, the Muktāvalī by Rāmanātha Tārhalankāra and tikā of Haragovinda Vācaspati, son of Vanka Vihari Gangopadhyaya of Krishnanagar in Rādhā. All these scholars, except Mallinātha flourished in Bengal and it is only meet that all these commentaries are preserved within the covers of the same volume. We had a mind to edit the commentary of Sanātana Gosvāmin as well, which appears to have been composed by Sanātan before he had become a monk. But my official preoccupation stood in the way. Without it—the interpretation of the Meghadūta surely remains incomplete. The prācyavānī Mandir proposes to publish it in near future.

3. *Ms. No. 415 (3776) of the India office Library.* Foll. 79; size $13\frac{1}{2} \times 3$. Script Bengali. Eight lines in a page. 114 verses have been commented upon. Fairly correct.

1. Ms. No. 994 (b) (3775) of the India office Library. Foll. 20, Size 13 by 4 inches, fair Bengali hand writing. 9-14 lines in a page.

Abridged version of the Subodhā

Ms No. 994 (b) of the India Office Library is nothing but an abridged version of the original work which is edited here. The real purpose of this abridged work appears to be supplying the young students with materials that may be more useful to them, with the exclusion of rather complicated matters. A comparative study of the two Mss passing under the same name appears rather bewildering at the outset but a thorough scrutiny leads one to the conclusion as stated above. The explanations in both are in many places the same, with copious omissions and only a few insertions, in the abridged version. We give here only a few illustrations.

Pūrva-megha

Here the longer work which we have edited is marked A and the abridged version B.

Verse 1. The commentary in the abridged version is very short, limited to a few lines. Only the story has been given, followed by the concluding remarks, "कश्चिदनिर्दिष्टनामा यत्नो रामधिर्योश्रमेणु वनति चक्रे हसन्वय" । The explanation has an abrupt ending in B.

Verse 2. In A and B, the explanation up to "यत्तस्य विरहव्याकुलताया वाक्य मेघममयवतारयताह—तस्मिन् ।" agrees almost word by word. The next 14 lines as given in our printed version (henceforth called A) are omitted in the abridged version (henceforth called B) P 4, lines 3-4 "यद्यपि वतिचिन्मासान् इति...इति वक्ष्यमाणत्वात्" is just the same in both A and B. Then 21 lines in print of A is omitted from B. Again, 4 lines beginning from ननु यथावाक्यस्य up to प्रत्यासन्ने नमसि इत्यादि च are the same. Here ends B. But in A there are six lines more.

Verse 3. The first line is the same in both A and B. Nine lines in print (in A) are omitted in B. Then the portion "केतकीनां काष्ठप्रभाषायां.. अतएव कथमनोरुहम्" is found in both A and B. The following 24 lines in A are not found in B.

Verse 63. More or less the same.

Verse 64. First eight lines in A are found in B as well. After this, two lines in print are omitted in B. The line "अतिरिष्टा, etc." appears in B as well. The following three lines of A beginning with "कल्पवृक्षलक्ष्मिं यथा" are found in B as well. The next five lines of A are omitted in B. The following four lines are the same.

Verse 65. First 9 lines in print same with B. Following 4 lines of A left out from B. Again, last three lines are just the same.

Uttara-Megha

Verse 66. First 12 lines in print same with B. The following 3 lines are not found in B. Last line same.

Verse 67. First three lines same. There is some discrepancy in the following 2 lines. Following 13 lines are identical. The line beginning with "अवाप्नुक" is not traced in B. The following 1½ lines are identical. The following three lines in print are omitted from B.

Verse 68. Almost the same.

A 112-114B. First 2 lines in A almost the same as in B. The following eight lines in A are not found in B.

A 113-115B. First eight lines same in both. The following lines in print are not found in B.

B contains an additional line "उक्तं मुच्यते हि फलेन साधवो न तु कष्टेन निजोपयोगिताम्" :

114-116B. More or less same. But the extracts relating to the lineage of Bharata Mallika are not found in B.

THE DATE OF BHARATA MALLIKA

The Candraprabha of Bharata Mallika, edited by Vinodala Sen Gupta from Calcutta, in the Śaka year 1814 i.e. 1892 A.D. contains a note at the end of the work “भरतमल्लिकस्य खड्गखलिखितपुस्तकममसि । शकाब्दा ११६७” This year is equivalent to 1675/76 A.D. As the Ms. of this work is stated to have been written by Bharata Mallika himself, it is evident that the author was alive 276 years ago.

The work is voluminous. It breathes forth a spirit of a rather old age of the author, a great pride for heritage and family tradition, etc. being rampant throughout the work. He says here

“जातारत्नखलिखेनस्य श्रुता दृष्टाश्च येऽन्वये ।

यक्षेनेवाल्लिखत् सर्वानेतान् भरतमल्लिक ॥”

He gives a vivid description of his family in the above mentioned Candraprabhā (pp. 27-105), अथ हरिहर खान प्रकरणमाह (p. 105)—इति खानकीयवंशनिर्णय ॥ The editor of the Candraprabhā says in his Introduction that he published, previously to the publication of the Candraprabhā, another work by Bharata Mallika called Ratnaprabhā on the same subject viz. History of the Vaidya families, वैद्यकुलपत्रिका । In the Candraprabhā (p. 15) Bharata Mallika says—

author was alive about 100 years ago i.e. by 1791 or the end of the eighteenth century. This view is erroneous.

It is rather unfortunate that MM. Haraprasad Shastri makes contradictory remarks in Vol VI. of his Catalogue of Sanskrit Mss. at the Royal Asiatic Society of Bengal. In p. lxxxvii of the Introduction, MM. Haraprasad Shastri says Bharata Mallika flourished in the middle of the 17th Century while in p. 307 of the same volume he says "The commentator lived in the middle of the 18th Century A.D. I have seen his great grandson Lokanath Sarman".

Nagendranath Basu also gives a wrong date for Bharata Mallika. In p. 276 of Vol. XIII of the *Viśva-kōṣa*, the learned author says that Bharata Mallika was alive in 1758 Saka i.e. 1836 A.D. His source of information is R.L. Mitra's Notices (Vol. IX, p. 952, Ms. No. 3177) where, however, the verse quoted by Nagendranath Basu is expressly stated to be a post-colophon.

THE DATE OF BHARATA MALLIKA

The Candraprabhā of Bharata Mallika, edited by Vinodalāla Sen Gupta from Calcutta, in the Śaka year 1814 i.e. 1892 A D contains a note at the end of the work "भरतमल्लिकस्य स्वहस्तलिखितपुस्तकमस्ति । शकाब्दा १५६७" This year is equivalent to 1675 76 A D As the Ms of this work is stated to have been written by Bharata Mallika himself, it is evident that the author was alive 276 years ago.

The work is voluminous It breathes forth a spirit of a rather old age of the author, a great pride for heritage and family tradition, etc. being rampant throughout the work He says here

"जगतास्तोखलिसेनस्य ध्रुवा दृष्टाश्च येऽन्वये ।

यन्नेनेवालियत् सर्वानेवान् भरतमल्लिक ॥"

He gives a vivid description of his family in the above mentioned Candraprabha (pp 27-105) अथ हरिहर खान प्रकरणमाह (p 105)—इति खानकीयवंशनिर्णय ॥ The editor of the Candraprabha says in his Introduction that he published, previously to the publication of the Candraprabhā, another work by Bharata Mallika called Ratnaprabhā on the same subject viz History of the Vaidya families, वैद्यकुलपञ्जिका । In the Candraprabhā (p 15) Bharata Mallika says—

"सर्वेष्वेव समाजेषु मालव्य श्रेष्ठ उच्यते ।

मालव्यीयेषु सर्वेषु भास्कर श्रेष्ठ उच्यते ॥

तस्य त्वय कृष्णखान यानो हरिहरस्तथा ।

सनातनश्च मल्लिकी महाकुलवया ध्रुवा ॥"

So, in all probability, Bharata Mallika flourished by the beginning of the Seventeenth Century A D

A Ms of the Mugdhabodhini commentary by Bharata Mallika on the Amarakosa viz 5162 (4675) deposited in R A S B, is dated Śaka 1622 i.e. 1700 A D This confirms the date we have mentioned above.

But Aufrecht remarks in p 396 of the first volume of the Catalogus Catalogorum published in 1891 from Leipzig, that the

End :—इति वैद्यहरिहरखान वंशसम्भव-गौराङ्गमल्लिकात्मज श्रीभरतसेन-कृताया
भारविटीकायामष्टादशः सर्गः ॥

4A. कुमार-भार्गवीय-टीका । Catalogue of Asiatic Society of Bengal, 47

5. कुमारसम्भव-टीका । R.A.S.B. 4975'77, Rajendralal Mitra, 397
Beginning :—

सेवरेषु दयास्त्येव ययो पितो मुतेष्विव ।
सदा तौ जयता चेमं करो दुर्गमहेभरी ॥
कुमारसंभवं नाम कालिदासो महाकवि ।
यच्चकार महाकाव्यं सगैः पौडशभिः ध्रुतम् ॥
तस्य शेपाष्टसर्गस्य सवारीऽमून देवतः ।
पाठोऽष्टमस्य सर्गस्य देवोशापाध विधत्ते ॥
टीका तत् सप्तसर्गस्य सुबोधाय यथामति ।
गौराङ्गसेनपुत्रेण भरतेन वितन्यते ॥

इति हरिहरखानवंशसम्भव गौराङ्गमल्लिकात्मज श्रीभरतसेनकृताया कुमार-सम्भव-
टीकाया सुबोधाया सप्तमः सर्गः ॥

(5a) गणपाठः (acc. to मुरधबोध-व्याकरण). Haraprasad Shastri, Notices, 247 (p 34)

6. घटकर्पारटीका । Notices by Mitra, IX, No 3172 The Ms is dated śaka, 1650 i.e. 1728 A D

7. द्रुतबोध व्याकरण and its commentary द्रुतबोधिनी । India Office Lib, No. 907 (1490)

The grammar begins as follows —

प्रणम्य पापेतेनार्थं सर्वेसिद्धिप्रदायकम् ।

द्रुतबोधं व्याकरणं भरतेन विरच्यते ॥

Beginning of the commentary—

प्रणम्य शम्भुं भरतेन बालान् पदानि विज्ञापयितुं क्रियन्ति ।

स्वर्यहृतम् द्रुतबोधनाम्नो वितन्यते व्याकरणस्य टीका ॥

There are three sections here (1) Sandhu and Sup-prakarana ; (2) Tinanta Prakarana ; (3) Krie-prakarana.

THE WORKS OF BHARATA MALLIKA

Bharata Mallika wrote his works under the patronage of Kalyāṇa Malla of Pāṭalipāḍa, Burdwan. Kalyāṇa Malla himself wrote a commentary on the Meghadūta called Mālatī. He was honoured with the titles Yaśaścandra Rāya and Mahāmahopādhyāya. He was a versatile genius as the list of his works given below will show. It is only unfortunate that no other works of Bharata Mallika except the Candraprabhā, Ratnaprabhā and the Bhaṭṭi-Kāvya-ṭikā have as yet been printed. Bharata Mallika is one of the best scholars Bengal has ever produced and it is the bounden duty of independent Bengal to publish his work in a fitting manner. All his commentaries are exhaustive, independent and thought-provoking. They really have no comparison. It can easily be asserted that any of the commentaries written by Bharata Mallika excels those of Mallinātha.

1. उपसर्गवृत्तिः । Notices 3177 and 2353. Notices of Haraprasad Shāstri, second series, Vol. I and Vol. II (p. 21) ; India office No. 759

2. एकवर्णसंग्रहः (Vocabulary of monosyllables) India Office Library, Ms. No. 1044 (134c)

The work begins as follows :—

“नमस्कृत्य शिवं वैद्यगौराहमल्लिकात्मजः ।

भरतः कुरुते पद्यैरेकवर्णार्थसंग्रहम् ॥”

End :—

दयादानामेकवर्णानामर्थानां वियतां कृतः ।

संग्रहोऽयं परे स्वर्णो ज्ञेयास्तन्तान्तरेच्छयात् ॥

3. कारकोल्लासः ।

4. किरातार्जुनीय-टोका । India Office Library Cat., 3799 (I)

Beginning :—

प्रणम्य शम्भुं भुवनेशमीशम्

अगीष्टदां भारविश्वाम्यटीकाम् ।

गौराहमल्लिकतनुप्रभूतो

वैद्यः शुचोपां भरतः करोति ॥

End :—इति वैद्यहरिहरखान वंशसम्भव-गौराङ्गमल्लिकात्मज-श्रीभरतसेन-कृतायां
भारविटीकायामष्टादशः सर्गः ॥

4A. कुमार-भार्गवीय-टीका । Catalogue of Asiatic Society of
Bengal, 47

5. कुमारसम्भव-टीका । R.A.S.B. 4975'77 ; Rajendralal Mitra, 397
Beginning :—

सेवकेषु दयास्त्येव ययोः पित्तोः सुतेज्जिव ॥
सदा तो जयतां चेमंकरौ दुर्गमहेश्वरी ॥
कुमारसंभवं नाम कालिदासो महाकविः ।
यच्चकार महाकाव्यं सर्गैः षोडशभिः ध्रुतम् ॥
तस्य शेषाष्टसर्गस्य मन्त्रारोऽभूत् देवतः ।
षाठोऽष्टमस्य सर्गस्य देवीशापात्त विद्यते ॥
टीका तत् सप्तसर्गस्य सुबोधाय यथामति ।
गौराङ्गसेनपुत्रेण भरतेन वितन्यते ॥

इति हरिहरखानवंशसम्भव गौराङ्गमल्लिकात्मज-श्रीभरतसेनकृतायां कुमार-सम्भव-
टीकायां सुबोधाय सप्तमः सर्गः ॥

(5a) गणपाठः. (acc. to सुबोध-व्याकरण). Haraprasad Shastri, Notices,
247 (p. 34)

6. पदसुप्-टीका । Notices by Mitra, IX. No. 3172. The Ms.
dated śaka. 1650 i.e. 1728 A.D

7. सुबोध-व्याकरण and its commentary सुबोधिनी । India Office
Lib., No. 907 (1490)

The grammar begins as follows —

प्रणम्य धावतो नार्थं सर्वसिद्धिप्रदायकम् ।
सुबोधं व्याकरणं भरतेन विरच्यते ॥

Beginning of the commentary—

प्रणम्य शम्भुं भरतेन यास्तान् पदानि विज्ञापयितुं क्रियन्ति ।
व्ययकृतस्य सुबोधनाम्नो वितन्यते व्याकरणस्य टीका ॥

There are three sections here (1) Sandhi and Sup-prakarana ; (2)
Tinanta Prakarana ; (3) Krit-prakarana.

8. द्विरूप ध्वनि सग्रह, also called द्विरूपकोष ।

India Office Library, MS No 1041 (1334b)

The work consists of about 275 verses It is a beautiful work as the following extracts will show

नत्वा गौरी गिरोश च गौराङ्गमङ्गिकात्मज ।
 करोति भरतो वैद्या द्विरूपध्वनिसग्रहम् ॥
 द्विरूपा अल्परूपा स्युर्ध्वमयो येऽल्पशब्दत ।
 कियन्तस्तेऽपि नक्तव्या सतामिह नियोगत ॥
 ईश्वरो स्यादोश्वरा वा काली काला च कालिका ।
 चण्डिभण्डो च चण्डा च चण्डिकाऽभ्यापि चाम्बिका ॥

* * * *

अवगाहो वगाहश्च विधामो विधमो भवेत् ।
 शर्वं सर्वश्च शम्भो ह्यु तल हारो हरे भवेत् ।
 द्विरूपा कतिचिच्छब्दा प्रसिद्धा कथिता मया ।
 अपरे महतो ह्येता प्रयोगेण मनीषिणाम् ॥

9 नलोदय-टीका, called नलोदय-प्रकाश, India Office Library, No 3782. (III) 3783

10, नैदधोम टीका, Royal Asiatic Society of Bengal MS No 5165 (Incomplete), India Office Library, 3830 31 (IV) 3837

Beginning —

नत्वा शङ्करजात (?) वैद्या गौराङ्गमङ्गिकात्मज ।
 श्रीभरतस्तनुतेऽयं नैदधोमो मुषोधाख्यम् ॥

End — इति हरिहरस्नान-चर्य सम्भव गौराङ्गमङ्गिकात्मज श्रीभरतसेनकृतायां नैदधोमो टीकायां द्वाविंशतितम सर्ग ॥

11A महिम्नटीका मुषोरा । Ed Calcutta, Des Cat Madras 22 7738, Calcutta Sanskrit College Library Kavya No 96, Fol 592 (this commentary was written with the express purpose of elucidating the rules of मुषोरा) (Tilak's Catalogue Kavya Vol, pp 72 73) For the plan of the execution of the work, see op cit, for the incomplete Mss of the above, see op cit, No 101 and 205

11 मुषोराधिना—अमरकोशटीका । Ms No 4674 and 4675, Vol

VI, Vyākaraṇa, p. 30b, Haraprasad Shastri's Catalogue of Sans. Mss. of the R.A.S.B.

Ed: — इति नानाग्रन्थदृष्ट्या मुग्धबोधानुसारतः ।

सामान्यकाण्डव्याख्यानं चक्रे भरतमल्लिकः ॥

India Office Library, 973-979

इति हरिहरखानखान्धवायप्रसूतो मुरहरपदसेवासकृगौराजजातः ।

अमरविहितकोषं मुग्धबोधानुसाराद् व्युत्त भरतसेनः पूर्वटीकादिदृष्ट्या ॥

Beginning — नत्वेवं कुरुतेऽम्बष्ठगौराजमल्लिकात्मजः ।

टीकाममरकोपस्य भरतो मुग्धबोधिनीम् ॥

याः पाणिनीयादिभिरत टीकाः कृता महद्भिर्बहुभिर्महत्तः ।

ताभिः प्रहृष्यन्ति न भोग्यबोधास्तेषां नियोगेन ममोद्यमोऽयम् ॥

अथाकथञ्चिद् व्युत्पत्तिः संज्ञाशान्दस्य परिदत्तैः ।

प्रकृतेरवगम्यर्थं कृता तत् सा विधास्यते ॥

The Svarga-Varga ends with the following colophon : इति वैद्य-
मालखोद्य-विनायकसेनसन्तान-संभूति-हरिहरखानवंशसंभन्-गौराजमल्लिकात्मजः...

12. मुग्धबोधिनी भट्टिकाव्य-टीका । Royal Asiatic Society of Bengal,

Mss. 5068-5069. India Office Library. 921-2 (vi), 924.

नत्वा शङ्करमम्बष्ठगौराजमल्लिकात्मजः ।

भट्टिटीका प्रकुरुते भरतो मुग्धबोधिनीम् ॥

End. इति सद्देशगौराजमल्लिकात्मज-श्रीभरतसेन-कृताया मुग्धबोधिनीयां भट्टि-
टीकायां ।

13. मेघवतटीका । India Office Library 3774 (i), 3775-76 ;
R. A. S. B. Nos. 4958. For description see above.

14. रघुवंश-टीका सुबोधो ।

India Office Library. 3743 (iii) , Calcutta Sanskrit College Library,
हयकेश शास्त्री's Catalogue, p. 125, No. 198 , Royal Asiatic Society of
Bengal Nos. 5011-5013 . Notices by Haraprasad Shastri, Vol 2,
p. 152.

The colophons at the end of each canto of the Raghuvamśa are
as given here इत्यम्बष्ठहरिहरखानवंश-ममुद्रवगौराजमल्लिकात्मज-श्रीभरतसेन-कृतायां
रघुवंशटीकायां सुबोधोऽर्थः...सर्गः ॥

प्रणम्य गौरौ गिरिशं च भक्त्या गौराङ्गमस्त्रीरतनुप्रसूतः ।

भृगुमित्रेणानुद्वरतः सुयोधां वैद्यो विधत्ते रघुवंशटीमाम् ॥

15. चैद्यकुलतत्त्वं वा राठोयवैद्यकुलपञ्जिना (L. 611) Col. 2, p. 55.

16. शिशुपालवध-टीमा । India Office Library, 3813-14 (IV).

Beginning :

प्रणम्य शम्भुं भुवनाधिनाथं सपार्वतीकं भजदिष्टसिद्धिदम् ।

गौराङ्गमस्त्रीरमुतः सुयोधां माघस्य टीमा भरतः करोति ॥१॥

अद्यपि टीकामस्य प्रज्ञा बह्व्यो गरीयसो चक्रुः ।

तदपि पठन्तृपुत्रप्रोत्थै स्पष्टामिमा कुर्वे ॥२॥

17. सुख-लेखन । Extent—238 slokes. (L. 568, Vol 2, p. 29).

The work is a guide to correct writing. It prescribes rules for proper spelling of words, the alterations of the lingual and the dental nasals and of the three sibilants.

[ग्रन्थकृतो मङ्गलाचरणम्]

सविद्युद्धारदाम्भोदप्रभाभार्जं धृताद्रिजम् ।

शम्भुं प्रणम्य भरतः कुरुते सुखलेखनम् ॥१॥

[ग्रन्थारम्भप्रयोगनम्]

यत्नेनाल्पेन विज्ञातुं पत्वादीच्छति यो जनः ।

तस्य मानसमानन्दमुत्पादयतु मत्कृतिः ॥२॥

[पत्वविधिः]

इचो रेफात् ककाराच्च सः कृतः साद्विवर्जितः ।

अपदान्ते अजेत् पत्वं रामेषु बापुं वक्ष्यति ॥३॥

The end of the Ms:

कुलवितरणविद्यावैभवप्रेष्ठगोष्टी-

बहुरिहरिहृद्यातर्कशम्भूतः ।

विदितचरितघोरः श्रीलगौराङ्गसूनु-

वर्धित भरतसेनो बालवोधार्थमेतत् ॥

THE MEGHA-DŪTA AND ITS INFLUENCE ON

SUBSEQUENT SANSKRIT LITERATURE.

Kālidāsa was most probably indebted to his immortal predecessor Vālmīki for the theme of his work Meghadūta. A similar situation has been delineated in the R̥gveda X 108 where Saramā is sent as a messenger to the Panis but the relation between the Meghadūta and this hymn is too far-fetched and does not seem to have any immediate bearing. In the Kishkindhyā Kanda of the Rāmāyana, Vālmīki portrays Śrī Rāmacandra in a most pitiable condition on account of his separation from Sītā, finally, Rāmacandra sends Hanūman as a messenger to Sītā in the Aśoka forest. This episode appears to have influenced the poet Kālidāsa to a great extent as he himself refers to this incident in the Meghadūta itself, V. 105 “इत्याद्याते पवनतनय मैथिलीबोमुखी सः ।” Daksināvartanātha expressly states this incident to be the source of our poet's inspiration. “इह खलु कविः सीतां प्रति हनुमता हारितं सन्देशं हृदयेन समुद्रहयन् तत्प्राणीयनायकाद्युत्पादनेन सन्देशं करोति कश्चिदिति ।” and Mallinātha too upholds this view “सीतां प्रति रामस्य हनुमत्सन्देशं मनसि निधाय मेघसन्देशं कविः कृतवान् इत्याहुः ॥” (Verse 1, Sanjīvanī)

The Mahābhārata (III 533 1-2) too depicts a similar situation in the Nala Damayantī Upakhyāna where a Swan is sent as a messenger by Damayantī to Nala. But this incident does not seem to have a direct bearing on the Megha-dūta. This is more akin to the incident narrated in the Ghatakarpara Kāvya, a contemporaneous work of the Meghadūta.

The number of verses in different editions and Mss of the Meghadūta varies from 121 (Pūrva megha 66 and Uttaramegha 55 as in M R, Kale's edition) to 114. Whatever may be the original number, this small number of verses of the Megha dūta has influenced subsequent Sanskrit Literature to an extent that no other work has done. Thus, not only a large number of sequels have been composed to the Meghadūta, but works have been composed with an endeavour to exhibit the appreciation of Kālidāsa by the use of each word of the

Meghadūta at the beginning of a verse, by the use of one whole pīḍā as the introductory line of a new verse and so on. Thus, a vast literature grew up on the basis of the permutation and combination of the words and lines of each verse of the Megha dūta.

The theme also provided ample scope for use for other purposes. Thus, some poets used the pattern for social, some for religious, some for philosophical and many others for multifarious other subjects. Some poet sends even his poetic talent as a messenger for patronage from his patron (See Vanmandana-guna dūta-Kāvya). And in doing these, the poets have solicited the help of both animate and inanimate beings and objects of almost every conceivable denomination, even the foot-print of Śrī Kṛṣṇa (See Padāṅka dūta) and what not. Such a development is simply unknown in any other Literature, and what is more, even in Sanskrit. Whereas hundreds of Dūta Kāvyaś must have been lost on account of the ravages of time, not less than 1,000 exist even to day. Bengal alone has contributed not less than 50 Dūta Kāvyaś, some of which, viz. the Pavāna dūta of Dhoyī, the Manodūta of Viśnudasā, the Hamsadūta of Rupa Gosvamin, the Padāṅka dūta of Kṛṣṇanātha Śīrvabhauṃsa are poems of a very high order and deserve the approbation of all lovers of Sanskrit Learning (vide my article 'some Sanskrit Dūta Kāvyaś of Bengal in the Modern Review, 1947, February, pp. 140-141').*

Such is the history of the influence of the Megha dūta on post-Kalidāśian Sanskrit Literature. But why are these 114-121 verses (whatever be the real number—the number is in any case small) so important, that they have evolved a story of their own and have wielded a greater sway than even the Raghuvamśa or the Sakuntala in the domain of Sanskrit Literary History?

The story is simple. An Yakṣa is cursed by his Master Kubera to be separated from his beloved wife in Alaka for one year. He passes off eight months through great sufferings but becomes much overwhelmed at the advent of the rainy season. The Yakṣa addresses

*1 For the Contribution of Bengal to Sanskrit Literature, see my article in the Modern Review, August, 1946.

the newly arrived friend "The cloud" to act as a messenger between him and his wife. In the first part of the *Pūrva-megha* the cloud is entreated to pass through various important places, cities, rivers, etc. to Alakā, viz. the *Āmrakūṭa*, *Daśārṇa* with its capital *Vidīśā*, the *Vetravatī* river, *Ujjain*, *Nirvindhya*, the *Indus*, the *Carmanvatī*, *Daśapura*, *Brahmāvarta*, *Kuruksetra*, *Sarasvatī*, *Kanakhala*, *Gangā-vatarana*, *Kailāsa*, *Krauñca-parvata* and finally the Lake *Mānasa*. In other words, the route of the cloud from *Vindhyaśāla* to *Alakā* has been described.

In the second part called *Uttara-Megha*, the poet describes the residence of the *Yaksa* in *Alakā*, and the separated Indian wife. She has forsaken all the pleasures of life; carelessly dressed, she passes her time by singing songs wherein the name of her beloved has been cleverly interwoven—"मद्गौलाङ्गं विरचितपदं गेयमुदगातुकामा" (v. 25). She passes sleepless nights, constantly brooding over the pleasures of by-gone days. She wears a long braid to be united by her beloved on his return home. Naturally, the cloud has been entreated not to disturb the *Yaksinī* during night time, even for imparting his message to her, for she must have slept, if at all, after great efforts. Then the message has been imparted he would come back after 4 months and she is entreated to bear out the pangs of separation for this period "शेषान् मासान् गमय चतुरो लोचने मीलयित्वा"।

Evidently, the story is not anything so very magnificent as to out rival the *Sakuntalā* or the *Raghu Vamśa*.

The following reasons for the great popularity of the work may, however, be adduced —

(a) The pattern of the work is simply unique. Only in recent times has the West borrowed this pattern with far less success. Thus *Maria Stuart* addresses the cloud to greet the land of her youth (see *Schiller's Maria Stuart*, Act III, Scene I). It fits in well with all subjects for comprehensive but succinct delineation.

(b) Every verse is a gem of the highest quality. No improvement upon any part of it is possible and not a single word can be altered without damaging the beauty of the entire poem. *Kālidāsa*

appears to be in his best in his use of every word of the Megha-dūta.

(d) In ancient times, Bhāmaha questioned the good sense of Kālidāsa in introducing an inanimate object viz. the cloud as a messenger between the two lovers endowed with intellect and sense. He raised a strong voice of protest that even Kālidāsa himself should strengthen the fold of those unreasonable poets who employ inanimate envoys for travelling long distances for imparting messages :—

“अयुक्तिमयथा कृता जलमृन्मादतेन्दवः ।

तथा भ्रमरहारीवचकनाम्बुदादयः ॥

अवाचोऽयुक्तवाचश्च दूरदेराविचारिणः ।

कथं दीप्त्यै प्रपद्येरन्निति युक्त्या न युज्यते ॥

यदि चोत्सृष्टया यत्तदुन्मत्त इव भाषते ।

तथा भवतु भुम्नेद् मुमेषोमि प्रयुज्यते ॥”

(Kāvya-lankāra, I, 42-44)

Bhāmaha goes to the extent of calling such a person mad, forgetting totally Kalidasa's basic argument that a real lover is a mad man “कामात्ता हि प्रकृतिरूपपाथेतनाचेतनेषु” (v. 4) really. The beauty of the poem rests not a little upon the choice of an inanimate object viz. the cloud, for carrying the message.

(e) Again critics query the good sense of Kālidāsa in writing out a whole poem for being relieved of the pangs of separation for a period of 4 months only. If the Yaksha could manage to pass full eight months out of an year, why could he not bear out the same for the short period of (remaining) 4 months only ? Certainly, such critics do not intend to rely upon the poetic sense and abilities of Kālidāsa who asserts that lovers reach the height of pangs at the advent of the rainy season—

“मेषालोके भवति सुखिनोऽप्यन्यथावृत्ति चेत् ।

वगताश्चेत्प्रिययिनि जने हि पुनर्दूरमस्ये ॥”

Apart from the psychological aspect of it which Kālidāsa emphasises, the later part of the period of separation is certainly the

worst as undoubtedly, heat is at its worst immediately before the pouring. Critics are mere critics and not poets.

(f) In this work Kālidāsa has marvellously interwoven the external Nature depicted in the Purva megha, with human feelings charmingly delineated in the second half or the uttara megha. So exquisite is the mixture that any assertion as to which half is better becomes an impossibility. Nay, there is more. In this work, Kalidasa passes on in lightning speed from the love of Nature as commingled with human love to the love for the Supreme Soul. The Megha Dūta is nothing but a permanent bridge to cross over the gulf existing between the Supreme Soul and the individual soul. The individual soul will constantly long for the breeze from the Eternal Home where resides the Dear Beloved :

“मित्रा सद्यः किशलयपुटान् देवदास्यु माणा
ये सत्क्षीरसु तिसुरभयो दक्षिणेन प्रवृत्ताः ।
आलिङ्गयन्ते शुश्रूषन्ति मया ते दुपाराद्रिवाता
पूर्वं स्पृष्टं किल यदि भवेदङ्गमेमिस्रवेति ॥”

A COMPARATIVE STUDY OF THE COMMENTARIES OF MALLINATHA AND BHARATAMALLIKA

Verse No	Text	Mallinātha	Bharata Mallika
1	यधित्	यधिदिनिर्दिष्टनामा यत्तः	यधिदिति । कयावीजन्तु...केचित् । p. 2, ll. 4-9
11	रामगिर्याधमेषु	M. says nothing about the plural number or the probable variant reading रामरील	रामगिर्याधमेषु...दुष्टयत्तदपीप्यते इति । p. 2, last three lines
2	तस्मिन्नरी	M. says nothing about the singu- lar number	तस्मिन्निति तच्छब्दस्य...गिरिरेवेवानु- सन्धानादेकवचनम् । p. 4, ll. 1-3
6	पुष्करावर्तकानां	M. पुष्कराव- र्तावर्तकाश्च केचिन्मे- घानां श्रेष्ठास्तेषां वंशे जातम्	ननु कथं...पुष्करावर्तकानामित्याहुः । p. 8, ll. 20-27
12	रघुपतिपदेः	M. says nothing	रघुपतिपदैरिति बहुत्वेना- नेकपादन्यासस्य...सूचितम् । p. 14, ll. 22-25
19	द्वयोपाश्रन्तर	M. says nothing about one or both the breasts	ननु स्तनौ द्वौ वर्णनीयौ...स्तन इत्युक्तमित्यन्ये ॥ p. 20, ll. 26-29
22	भीषं दृष्ट्वा	M.'s stereotyped interpretation	B.'s beautiful alternative interpretation—कन्दली भूष- पुष्पा...स हि तेभ्योऽभिरीचते । त्वय एवैते मेघानुसारिणः...। p. 22, l. 24 -p. 23, l. 2.
25	दशार्णा.	M. no explana- tion	B. : दश ऋणानि जलदुर्गाणि यत्त ते दशार्णा जनपदाः । p. 25, l. 3

Verse No	Text	Mallinātha	Bharata Mallika
26	तेरा दिनु	M.'s interpretation ordinary	B.'s interpretation with reference to क्लृप्तान्तरिता and लब्ध्वा (with कृत्वा) adds much grace to the interpretation. p. 25, ll. 20-24
37	पादन्यामैः	M.'s interpretation extremely brief	B.'s interpretation with reference to उत्फुल्ला नामैर्यं इष्टि. and वेश्यास्तत्रायतने भ्रमन्तीत्यर्थ इति च व्याचक्षते ।
42	गम्भीरायाः पयसि	M. silent about गम्भीरा "मानिनो"	B.'s interpretation— कुसुद्विशदानोति...नोपेक्षणीया भवति । p. 37, ll. 19-22
45	हुतवद्भुक्ते संभृतं	M. does not refer to the Pauranic legend	पुरा किल तारकोपप्लुत...इति पौराणिकी कथा । p. 39, ll. 29-30
58	अनिलैः पूर्वमाणा-	Mallinātha does not practically interpret	B.'s interpretation is indeed excellent—"यद्यपि.....कीचक इत्यन्य" । p. 47, ll. 9-17
61	शोभा०		B interprets the v. r. लीला । p. 49, l. 2
67	हस्ते लीला०		B's interpretation about the flowers that blossom in the rainy season is novel.
68	सित०		B. interprets the v. r. सित० "शितेति.. व्याचक्षते केचित्" । PP. 53-54.
70	नीवीबन्धो०	M. very brief	B.'s interpretation very clear and lucid
81	तन्वी रयामा	रयामा युवति । "रयामा यौवन- मध्यस्था" इति उत्पलमालायाम् ।	B. gives various interpretations. "रयामा सोकुमार्यादिगुण- वती । ...अप्रसूतेति केचित्" । p. 62, ll. 3-7

	Text	Mallinātha	Bharata Mallika
V. 81	स्तोकनम्रा	स्तोकनम्रा ईपदवनता, न तु वपुर्दोषात् ।	B's interpretation very clear and interesting: स्तोकनम्रा... उक्तं "वृत्तो घनावविषमौ कठिनावुरसा" विनि ॥ p. 63 ll. 8-9
V. 89	नि श्वासेनापर- क्लिमलयङ्गे शिना वित्तिपन्ती etc.	Mallinātha is silent about the various reasons of agony.	B's interpretation is copious and his quotations with reference to the pangs of the प्रोषितभर्तृका are very apt and true to the point: "प्रोषित-भर्तृकायाम् ऋतुजाने दुःखनि श्वासो भवत्येव । तथा च... गमयन्ति निराश्रिता" इति । p. 69, ll. 21-34
V. 90	आद्ये वद्धा, etc.	M. notes no variant reading	B, interprets variant reading "अपमितः" । p. 70, l. 12
V. 94	रुदापात्रः	M has nothing to say about शङ्किता दृष्टि	B's interpretation with reference to शङ्किता दृष्टि. is instructive: "शङ्कितेयं दृष्टिः, तथा च शून्यत्वञ्च स्पष्टम् ।" p. 72, ll. 16-20
V. 95	सरसकदली, etc.	M. does not note the variant reading कनककदली	B's interpretation of the variant reading is very interesting: "कनककदलीति पाठे... बोध्यमित्यन्ये ।" p. 73, l. 13
V. 100	तामायुष्मन् मम च, etc.,	M does not interpret the word सहचर, give the significance of रामगिर्याश्रमस्थ. etc.	B s interprets these words beautifully "सहचर इत्यनेन... विरहवेदनया दीर्घत्यस्य ह्यापनात्" । p. 76, ll. 4-6
V. 103	रयामाख्यं etc.		The interpretations of the words चण्डि with reference to कामावस्था, etc. are novel and important. "टीकान्तरे ननु स्वेच्छया... गुणवीर्तनमिति" ॥ p. 77, ll. 21-26

No	Text	Mallinatha	Bharata Mallika
V 105	त्वामालिख्य etc	interpretation of the plural in धातुरायै etc	"धातुरिह इति लोकोक्ति ।" p 79 ll 9 15
V 108	चदुलनयने and व्यथाभि	No clear ex position	Very clear exposition "चदुलनयने सूचितम् । p 80, ll 18 20

VARIANT READINGS OF THE MEGHA DOTA NOTED
BY BHARATA MALLIKA

मेघदूतस्य भरतसेनटीकाधृतपाठान्तराणि

Verse	Line	V k
2	3	प्रशमदिवसे ।
3	1	कौतुकाधानहेतो completely ignored by B M
6	4	लब्धुवामा ।
9	2	सगर्भ । स्वातस्तोमयम् — कल्याणमज्ञपृत पाठ ।
10	4	सद्य पातप्रणयि । (Also accepted by दक्षिणावर्तनाथ)
15	3	आलप्स्यते । (Wilson has accepted this reading)
18	3	प्रथममुद्ददापेक्षया लिपिकरप्रमाद ।
22	3	जम्ब्या is the popular reading
25	4	केचित्तु—'अकृतिपयदिनम्यायिहसा' इति अकारप्रक्षेप कुवन्ति ।
26	3	स्वादु शुक्र । (Also mentioned in some Mss of Valiabhadeva)
28	2	नगनदी वननदी ।
32	1	प्राप्यावतीतुदयनकथा प्राप्यावन्तीरुदयनकथा ।
33	3	अत स्त्रोणा ।
36	2	अत्येति ।
52	3	वक्रश्रुकुटि ।
53	2	तर्कये तिर्यगम्भ ।
54	4	शुभ्रस्निग्धनक्ष्योत्तरानपङ्क्षोभमेयाम् ।

Verse	Line	V. R.
51.	1.	तच्चेद्वाते सरति । 3. अर्हस्येन सुखयितुमर्त्तम् ।
56.	1.	ये संरम्भोत्पतनरभसा । 2. शरभा लङ्घयेयुर्भवन्तम् ।
61.	3.	लीलामद्रेः ।
64.	3.	जलद ललितैः ।
68.	1.	शितमखिमयान्येख ।
69.	2.	वल्लसच्छेदैः । 4. नैशः पन्थाः ।
71.	2.	नवजलकणौदोपमुत्पाद्य ।
75.	2.	कमलकुसुमैः, विक्चकमलैः ।
76.	1.	पेलवैरिन्द्रनीलैः ।
77.	4.	वदनमदिरादोहदच्छयनास्यम् ।
81.	4.	सष्टिराद्येव । (Sans. College Ms. Kavya 123)
82.	3.	गाढोत्कण्ठाशुशुभु ।
84.	1.	पुरः । 2. विरहस्तनुसद्भावगम्यं, विरहस्तनुतं भावगम्यं ।
86.	4.	रमणविरहेष्वङ्गनानां ।
87.	3.	यस्य, सौम्य ।
88.	3.	क्षण इव ।
91.	3.	छादयित्वा ।
92.	1.	पेरालं, कोमलं । 2. नवजलनयनं ।
93.	3.	सुगणं मन्सुमावः ।
95.	3.	हस्तसंवाहनाद्यैः, हस्तसंवाहनाभिः । 4. यलककदली ।
97.	4.	धीरस्तनितयचनैर्मा, धीरध्वनितयचनो, धीरध्वनितयचनं ।
99.	1.	पवनतनयं ।
102.	3.	लोचनाभ्यामदृश्यः ।
104.	4.	प्रविततः ।
109.	1.	न त्वात्मानं ।
111.	2.	मस्तरं ।
112.	3.	ते स्वमोगादिष्टे ।
113.	2.	प्रत्यादयानात्र ।
114.	4.	मा भूदेव ।

DIVERGENT VIEWS OF OTHER BENGALEE COMMENTATORS

1. SANĀTANA GOSVĀMIN

भरतदीकातो वङ्गीयटीकाकृतानि विलक्षणानि कियन्ति स्थानानि

तत्र सनातनस्य

V. 1. 1. प्रथमं क इति प्रजापतिवाचकस्य छलतः कशब्दो(पदस्यो)च्चारणं
मङ्गलार्थं रामशब्दोत्कीर्तनमपीति ।

V. 3. 4. पण्डाश्लेषीति पाठोऽपि दृश्यते, ततश्च श्लिनिः ।

26. 4. किमिव रिम्भूतं सभ्रभङ्गं भ्रूभङ्गेण सह वर्तते तथा । अतः चलोर्मित्वं
गभ्रभङ्गत्वं मुखपानसमये च स्तनितत्वं भवत्येव, तथा च—

स्तनितं शीतकृतञ्चैव कूजितं कन्दितं तथा ।

भ्रूभङ्गोभमिता दष्टिः स्त्रीणां स्याद्रतिवन्दनमिति दिवाकरः ।

V. 31. विरहोत्कण्ठितालक्षणाञ्च—

यस्याः समुचितेऽप्यहि प्रकासान्नैति वङ्गभः ।

सा स्मरानलसन्तप्ता विरहोत्कण्ठिता मता ॥

V. 38. 4. ननु दृष्टमङ्कुरिल्लत कथं पुंशङ्कावः, भक्तिः सचिवेल्लत प्रतिपेधाद् ?
नैवं भवान्या दष्टं यथा स्यात्तथा भक्तिरस्येति क्रियाविशेषणत्वे पुंशङ्कमेव नास्तीति
प्रतिपादितम् । यद्वा प्रियादौ कर्मसाधनभक्तिशब्दः पठितोऽयन्तु भावसाधन इति न निषेधः ।
तथा च भोजव्याकरणे भक्तौ तु कर्मसाधनायामिति संक्षेपः ॥

V. 40. 4. अन्युपेतार्थकृत्याः स्त्रीकृतप्रयोगनानि न मन्दायन्ते अतश्च न
भवन्ति । 'कृत्या स्यादेवतामेदे कृत्या विद्वेषकार्ययोरिति महार्णवः ।

V. 42. इयमुत्कण्ठिता नाम नायिका ।

मन्मथाकुलितं चित्तं दर्शनादेव जायते । यस्मादुत्कण्ठितामाहुः कामशास्त्रविचक्षणाः ॥
अयमाशयः । अन्यः कोऽपि नायकः स्वभावसुभगतया कस्याधिकनायिकायाः प्रसंगे चित्ते
प्रविशति, ततश्च सुमुखो सविलासमीक्षतेऽत एव त्वं ता भावगम्भीराम् उपभोगयोगिनीं
करिष्यसीत्यर्थः ।

V. 45. 3. रक्षाहेतोरिति । धूयते, पुरा किं सारकोपप्लुतदेवरक्षार्थं शिवेन
पार्वत्या वीजं क्षिप्तं तद्वीजं बहोरप्यधिनमित्यमहमानया पार्वत्या बहौ क्षिप्तं... ।

V. 61. 1. अञ्जनं हि बहिर्धूलिपटनादिना वर्णान्तरमप्यासादयतीति मित्रा-
जनेत्युक्तं तथैव सद्यः कृत्तेत्येतापि सद्यःकृतपदं युक्तमिति भावः ।

वासं चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु
स्निग्धच्छायातरुषु विरही रामशैलाश्रमेषु ॥

V. 2. 1. किम्भूतः अवलाविप्रयुक्तः सत्यपि अवलाविप्रयोगे स्थान्तरसङ्गमा-
भावप्रतिपादनायेदं विशेषणम् । अतः शपोऽपि स्थान्तरेणापि सह त्वया न क्रीडितव्य-
मित्येवं रूपं ऊहनीयम् । गजोपमानेन मेघस्य विरहिणा मारकत्वं सूचितम्, करीव मेघोऽयं
मारयितुमुद्यत इति भावः ।

V. 6. 4. तिफलाया वरा प्रोक्ता शतावर्या वरी वरम् । अव्ययान्तु मनागिष्टे
श्रेष्ठे जामातृके पुमानिति विधः । ईपत्प्रिये वरं क्लीवं केचिदाहुस्तदव्ययमिति मेदिना ।
अतो वरमित्यव्ययं स्वभावतः क्लीवं वा । शामनहारकोऽयं दूतः । तदुक्तं—विदुष्टायां
मिसार्थश्च तथा शासनहारकः । सामर्थ्या पादतो होन (?) स्मृतो दूतश्चतुर्विधः ॥ इति ।

V. 9 2. वामेति । तदुक्तं “प्रशस्तं कूनद्विहगं प्रदक्षिणशिरा नतः । नोचै-
प्रस्तानुलोममारुतश्च प्रशस्यते” । अत एव वामो वामपार्श्ववर्तीति व्याख्यानमसमीचीनम् ।

V. 19 3. ननु मिथुनशब्दोपन्यासो व्यर्थः, स्त्रिया एकोऽपि स्तनो भवतीति
विस्मयात् स्त्रीभिरपि हरयते इति न दोषः ।

V. 38. 4 ननु कथं दृष्टभक्तिरिति [अतः] पूरण्यादिषु भक्तिशब्दपाठात्
“पुंवद्भाषितेत्यादिना पुंवद्भावः ? मत्वं, सामान्योपक्रमेणोत्प्रेषणोप इति बहवः । भक्ताद्यो हि
भक्तिशब्दः पूरण्यादिषु पठितः अयन्तु ज्ञानविशेषार्थं, तथाहि आराध्यत्वेन ज्ञानं भक्तिरिति ।
तस्मात् पुंवद्भावो भवत्येव । दुर्गमिहचरणात्त्वेवं वृण्वन्ति भक्तिशब्दो हि द्विविधः कर्मसाधनो
भावसाधनश्च, तस्य पूरण्यादिषु द्रव्यवाचकमनोहादिसाहचर्याद्भक्तिशब्दोऽपि द्रव्यवाचकः
कर्मसाधनो पृथग्वै । अतः पुनर्भावसाधनश्च पुंवद्भावस्यैव इति ।

V. 55 1. सरतीति । अत्र वायी सरतीति ग्राम्यतादोषघ्नमात् यद्वतीति
केचित् पठन्ति ।

V. 76 2. कनकदलीवेष्टनस्य त्रिदुषदुषमानं तथा तटिक्लृप्ताद्योतितोरान्तं मेघं
विलोक्य मरकतमणिगन्धितशेखरस्य कनकदलीवेष्टितस्य क्रीडाशैलस्य स्मरणं सादरयात् तत्-
स्मरणेन शान्तास्यतिः ।

V. 98. 1. अविधये इति प्राक्छयाणक्यम् ।

V. 101. 3. “उपगोच्छ्राय”मिति क्वचित् पाठः । 4- विधिनेति । यदपि
कुचेतो निमित्तन्तथापि विधिनेत्युक्तिः विचारेण सर्वत्र देवस्यैव निमित्तत्वात् ।

4. HARAGOVINDA VĀCĀSPATI

हरगोविन्दस्य

V. 1. 1. कश्चिदिति । “खण्डकाव्यमुक्तं कुर्यात् कश्चिदित्यादिभिः पदैः ।

मार्गमध्ये त्ववश्यन्तु नाम कार्यं सुरोभनम् ॥” इति सरतवचनात् नामानुक्ता कश्चिदित्युक्तम् । यद्वाऽभिरामत्वेन तदकीर्तनम् “अभिरामस्य यन्नाम तत्र कुर्यात् कथयने”ति स्मरणात् । एवं दुःखिनोऽमी यत्प्रामाणीयते परमदुःखं जायते इति सूचनाय तदकीर्तनम् ॥

V. 38. 3. आर्द्रोत्थादि । एतेन तदिच्छायाः खण्डनेन सापराधमपि मञ्चित-
तपोबलत्वेन तेजस्विनं त्वां पशुपतिर्न नारायिष्यति ।

V. 56. 4. परिभवपदमिति । अजहन्निद्रवचनत्वात् साध्यत्वाद्वा न पुंस्त्व बहु-
वचने, यद्वाऽनेकार्थत्वात् न स्युर्न प्राप्नुयुरित्यर्थः । अतः परिभवपदमित्युद्दिष्टं कर्म ।

V. 58. 4. सङ्गोत्थार्थ इति । इत् पूर्वं मृदङ्गमावेन शिवो नातृत्वत् मृदङ्ग-
ध्वनितुल्यत्वध्वनिप्रतिशब्दयुक्तत्वेन सङ्गोत्थार्थस्य पूर्णत्वात् स नतिष्यतीति भावः ।

V. 60. 1. दशमुखेति । रावणः किल स्वपुत्रं वासार्थं शिवं याचितवान्
तेनास्त्रोकारात् दर्पात् शैलमुत्पाटितं ह्वात्वा काम[पाद]शृङ्गाङ्गुष्ठेन शिवोऽरक्षत्तदानीमेव विघ-
टितः सन्धिरि[ती]तिहासः ।

V. 66. 4. प्रासादा इत्यादि । प्रासादानां मेघशृणुयुक्तव्यञ्जनाय मेघं
प्रासादाद् विशेषयति पञ्चभिर्द्वितीयान्तैः प्रथमान्तैश्च । मेघे विदुषज्जता वियते प्रामादेऽपि
तत्तुल्यपरमसुन्दर्यः । मेघे इन्द्रधनुः प्रासादे तु तत्तुल्यनानालिखितचित्तम् । मेघे गम्भीर-
ध्वनिः प्रासादे तु मङ्गोत्थार्थं तत्तुल्यवादितमृदङ्गध्वनिः । मेघमध्ये तोयं प्रासादमध्ये तत्तुल्य-
मणयः । मेघे उच्चता प्रासादेऽपि आकाशव्यापकाप्रत्ययता । एवमुभयसाधारण-
धर्मत्वेन तुल्यत्वं बोध्यम् ।

V. 109. 2. कातरत्वमिति । एतेन कातर्यात् शरीरनारी केन मुखदुःखे
मुज्येते, अतो धैर्येण सशरीरकल्याणं प्रार्थय इति कल्याणीत्यनेन ध्वनितम् ।

वागं चक्रे जनकननयाप्रागपुण्योदकेषु

स्निग्धच्छायातरुषु विरहो रामरामाश्रमेषु ॥

V. 2. 1. किम्भूतः अवगतिप्रयुक्तः सत्यपि अवलम्बिप्रयोगे इत्यन्तरगतमा-
भावप्रतिपादनायेदं विशेषणम् । अतः शापोऽपि इत्यन्तरेणापि गद त्रयः न प्रोक्तित्य-
मित्येवंरूप ऊहनीयः । गजोपमानेन मेघस्य विरहिणां मारण्यं सूचितम्, करोष मेघोऽयं
मारयितुमुद्यत इति भावः ।

V. 6. 4. सिफलाया वरा प्रोक्ता शतावयां वरो वरम् । अय्ययन्तु मनागिष्टे
श्रेष्ठे जामातृके पुमानिति विश्वः । ईषत्प्रिये वरं श्रोत्रं केचिदाहुस्तदव्ययमिति मेदिना ।
अतो वरमित्यव्ययं स्वभावतः क्लीबं वा । शासनहारकोऽयं दूतः । तदुक्तं—विष्टुष्टाद्यो
मितार्थश्च तथा शासनहारकः । सामर्थ्या पादतो ह्योनः (१) सृजतो दूतश्चतुर्विधः ॥ इति ।

V. 9. 2. वामेति । तदुक्तं “प्रशान्तः कूजद्विहतः प्रदक्षिणशिरा नतः । नीचैः
प्रस्तायुल्लोममावृतश्च प्रशस्यते” । अत एव वामो वामपार्श्ववर्तीति व्याख्यानमतमौचीनम् ।

V. 19. 3. ननु मिथुनशब्दोपन्यासो व्यर्थः, स्त्रिया एकोऽपि स्तनो भवतीति
विस्मयात् स्त्रीभिरपि दृश्यते इति न दोषः ।

V. 38. 4. ननु कथं दृष्टभक्तिरिति [अल] पूरण्यादिषु भक्तिशब्दपाठात्
‘पुंवल्लापितेत्यादिना पुंवल्लापः ? सत्यं, सामान्योपक्रमेणेत्यदोष इति यहवः । भक्तार्थो हि
भक्तिशब्दः पूरण्यादिषु पठितः अयन्तु ज्ञानविशेषार्थः, तथाहि आराध्यत्वेन ज्ञानं भक्तिरिति ।
तस्मात् पुंवल्लापो भवत्येव । दुर्गासिंहचरणास्त्वेवं ब्रूवन्ति भक्तिशब्दो हि द्विविधः कर्मसाधनो
भावसाधनश्च, तत् पूरण्यादिषु द्रव्यवाचकमनोव्यादिसाहचर्याद्भक्तिशब्दोऽपि द्रव्यवाचक-
कर्मसाधनो गृह्यते । अल पुनर्भावसाधनश्च पुंवल्लापत्येव इति ।

V. 59. 1. सरतीति । अत्र वायी सरतीति ग्राम्यतादोषभ्रमात् बहतीति
केचित् पठन्ति ।

V. 76. 2. कनककदलीवेष्टनस्य विदुषदुपमानं तथा तद्विज्ञताद्योतितोपान्तं मेघं
विलोम्य मरकतमणिस्रचिउशेखरस्य कनककदलीवेष्टितस्य कीडाशेखरस्य स्मरणं सादृश्यात् तत्-
स्मरणेन कान्तास्त्विति ।

V. 98. 1. अविषवे इति प्राक्कल्याणकयनम् ।

V. 101. 3. “उष्णोच्छ्वास”मिति कचिद् पाठः । 4. विधिनेति । यद्यपि
कुवेरो निमित्तन्तथापि विधिनेत्युक्तिः विचारेण सर्वत्र दैवस्त्वेव निमित्तत्वात् ।

V. 46. 2. कुवलयदलप्रापीत्यत्र कुवलयदलप्राजीत्यपि पाठ उद्धृत्य व्याख्या-
यते । यथा—कुवलयदलप्राजि इन्दीवरपत्रवत् शोभनशीलम् । अथवा कुवलयदलेन प्राजत
इति क्तिप्, तस्मिन्, इन्दीवरदलालङ्कारशोभनशीले दधातीति कर्णस्य विशेषणम् ।

V. 54. 4. यथा शङ्करदृष्टमश्रुतलघ्नः पद्मः शोभते तथा त्वमपि हिमवत्सानुस्यः
शोभाभाजनं भविष्यसीति भावः ।

V. 60. 4. अयम्वक्स्यादहाम इव । अनेन गिरेराधर्यत्वमुक्तम् ।

V. 65. तस्योत्सङ्गे इत्यादि । अस्मालङ्कायाः वामिनीत्वं, विमानाप्रस्योत्तमाङ्गत्वमध्र-
वृन्दस्य रयामवर्णत्वादलकत्वं जलचिन्दुद्गारस्य शुभ्रत्वाद् मुक्ताफलत्वमुपमानमिति ।

V. 76. तस्या इत्यादि । इन्द्रनीलसमानवर्णं तथा लङ्घिताद्योतितोपान्तं मेघं
विलोस्य मरकतमणिस्त्रचितशेखरस्य तथा वनकन्दलीवेष्टितस्य क्रीडाशैलस्य स्मरणं सादृश्यात्,
तदस्मरणेन कान्तास्मृतिः सैव मनसः कातरत्वे हेतुरिति समुदायार्थः ।

V. 99. 1. पवनतनयमित्यादि । यथा पूर्वं सीता इनुमन्तं बोध्य सम्भास्य
च उन्मुखी सती श्रीरामचन्द्रसन्देशं शुभाव तथा सापीत्यर्थः । अनेन यथा श्रीरामस्य
इनुमास्तथा मम विरहावस्थायां त्वमपि सहायः । सीतोपमानेन स्वपन्नयाः सतीत्वमुक्तम् ।

V. 107. 3. किमर्थं तदालिङ्गनमित्याह—यदि क्लिप्तेति, पदद्वयमपि अतिशय-
सम्भावनायाम् । एभिर्वातेस्तवाङ्गं पूर्वं स्पृष्टं भवेदिति हेतोस्त्वदङ्गस्पर्शसम्भावनाया
दाक्षिणात्यवायूनामालिङ्गनमिति भावः ।

3. RĀMĀNĀTHA TĀRKALĀNKARA

रामनाथस्य

V. 1. 1. कान्ताविरहमुक्ता वर्णभोग्येणेति च विशेषणद्वयेन शापस्य दृष्टहृत्वं
प्रतिपादितम् । अनुभूतानुभवे विशेषाभावाद् वर्णैरेव सर्वतुङ्गसानुभवाद् वर्णाधिक-
कालोपन्यासो न कृतः । * * * कश्चिद् यच्च इति नातिव्यवहितसम्बन्धदोषः । 'अस्ति
कश्चिद् वामविशेष' इत्युपालम्भ-चचनम् अस्तिशब्दादि...काव्यं करिष्यामीति प्रतिमावशात्
कश्चित्-पदव्यवहार इत्यपरे ।

दाक्षिणात्यस्तु—कश्चिद् यत्नो निजसहचरोलालसालङ्घिताङ्ग-

शापेनास्तं गमितमहिमा वर्णभोग्येण भर्तुः ।

वामं चक्रे जनकतनयाग्नानपुतयोदकेषु

स्निग्धच्छायातरुषु विरहो रामरौलाश्रमेषु ॥

V. 2. 1. किम्भूतः अवलाविप्रयुक्तः सत्यपि अवलाविप्रयोगे स्थ्यन्तरसङ्गमा-
भावप्रतिपादनायेदं विशेषणम् । अतः शापोऽपि स्थ्यन्तरेणापि गृह्यत्वया न प्रोक्तित्य-
मित्येवं रूप ऊहनीयः । गजोपमानेन मेघस्य विरहिण्यां भारवत्त्वं सूचितम्, वरीष मेघोऽयं
मारयितुमुद्यत इति भावः ।

V. 6. 4. क्षिफलाया वरा प्रोक्ता शतावयौ वरी वरम् । अव्ययन्तु मनागिष्टे
धेष्टे जामातृके पुमानिति विश्वः । ईप्सुप्रिये वरं क्लीयं केचिदाहुस्त्वद्व्ययमिति मेदिना ।
अतो वरमित्यव्ययं स्वभावतः क्लीयं वा । शासनद्वारोऽयं वृतः । तदुक्तं—विष्टयायौ
मितायं तथा शासनद्वारः । सामर्थ्या पादतो ह्यनः (१) स्मृतो दूतधनुर्विधः ॥ इति ।

V. 9. 2. वामेति । तदुक्तं “प्रशस्तः कृजद्विहगः प्रदक्षिणशिरा मतः । नोचैः
प्रवृत्तानुलोममावृतश्च प्रशस्यते” । अत एव वामो बाह्वपाश्वर्वतीति व्याख्यानमसमोचीनम् ।

V. 19. 3. ननु मिथुनशब्दोपन्यासो व्यर्थः, स्त्रिया एकोऽपि स्तनो भवतीति
यिस्मयात् स्त्रीभिरपि दृश्यते इति न दोषः ।

V. 38. 4. ननु कथं दृष्टभक्तिरिति [अतः] पूरण्यादिषु भक्तिराब्दपाठात्
‘पूर्वद्व्यापितेत्यादिना पुंवद्भावः ? सत्यं, सामान्योपक्रमेणेत्यदोष इति बहवः । भक्त्यायौ हि
भक्तिशब्दः पूरण्यादिषु पठितः अयन्तु ज्ञानविशेषार्थः, तथाहि आराध्यत्वेन ज्ञानं भक्तिरिति ।
तस्मात् पुंवद्भावो भवत्येव । दुर्गसिंहचरणास्त्वेवं ब्रूयन्ति भक्तिशब्दो हि द्विविधः कर्मसाधनो
भावसाधनश्च, तत्र पूरण्यादिषु द्रव्यवाचकमनोहादिसाहचर्याद्भक्तिशब्दोऽपि द्रव्यवाचकः
कर्मसाधनो गृह्यते । अतः पुनर्भावसाधनश्च पुंवद्भवत्येव इति ।

V. 59. 1. सरतीति । अत्र वायी सरतीति आम्यतादोषभ्रमात् बहतीति
केचित् पठन्ति ।

V. 76. 2. कनककदलीवेष्टनस्य विदुचदुपमानं तथा तडिहताद्योत्तितोपान्तं मेघं
विलोम्य मरकतमणिलचितशेषरस्य कनककदलोवेष्टितस्य क्रीडाशैलस्य स्मरणं सादृश्यात् तत्-
स्मरणेन कान्तास्पृष्टिः ।

V. 98. 1. अविधवे इति प्राकृत्याणकथनम् ।

V. 101. 3. “उष्णोच्छ्वास”मिति कचित् पाठः । 4. विधिनेति । यद्यपि
कुवेरो निमित्तन्तथापि विधिनेत्युक्तिः विचारेण सर्वत्र दैवस्वैव निमित्तत्वात् ।

4. HARAGOVINDA VĀCĀSPATI

हरगोविन्दस्य

V. 1. 1. कश्चिदिति । “खण्डकाव्यमुखं कुर्यान् कश्चिदित्यादिभिः पदैः । मर्मबन्धे त्ववश्यन्तु नाम कार्यं सुशोभनम् ॥” इति भरतवचनात् नामानुद्धा कश्चिदित्युक्तम् । यद्वाऽभिशाप्तत्वेन तदकीर्तनम् “अभिशाप्तस्य यन्नाम तत्र कुर्यात् कथयने”ति स्मरणात् । एवं दुःखितोऽमौ यत्तन्नामकीर्तने परमदुःखं जायते इति सूचनाय तदकीर्तनम् ॥

V. 38. 3. आद्रोत्सादि । एतेन तदिच्छायाः खण्डनेन मापराधमपि मञ्चित-
तपोवलात्वेन तेजस्विनं त्वां मशुपतिर्न नारायिष्यति ।

V. 56. 4. परिभवपदमिति । अजहन्निद्रवयनत्वात् साध्यत्वाद्वा न पुंस्त्व-बहु-
वचने, यद्वाऽनेकार्थत्वात् न स्युर्न प्राप्नुयुरित्यर्थः । अतः परिभवपदमित्युद्दिष्टं कर्म ।

V. 58. 4. सङ्कोतार्थं इति । इतः पूर्वं सूदृताभावेन शिवो नावृत्तत्वं गृह्य-
ध्वनितुल्य-स्वध्वनिप्रतिशब्दयुक्तत्वेन सङ्कोतार्थस्य पूर्णत्वात् स नर्तयिष्यतीति भावः ।

V. 60. 1. दशमुखेति । रात्र्यः किल स्वपूर्यां वामार्थं शिवं याचितवान्
तेनास्त्रीकारात् दर्पात् शैतमुत्पादितं हात्वा वाम[पाद]वृद्धाङ्गुष्ठेन शिवोऽरुह्यतदानीमेव विप-
दितः सन्धिर[ती]तिहासः ।

V. 66. 4. प्रासादा इत्यादि । प्रामादानां मेघगुणयुक्तत्वव्यप्रनाय मेघ-
प्रासादाद् विरोपयति पगमिर्द्वितीयान्तैः प्रथमान्तैश्च । मेघे विदुष्यज्ञता विद्यते प्रामादेऽपि
तत्तुन्यपरममुन्दर्यः । मेघे इन्द्रधनुः प्रामादे तु तत्तुन्यमानालिक्षितचित्तम् । मेघे गङ्गा-
ध्वनिः प्रामादे तु गङ्गातीर्थं तत्तुन्यवादितमृदत्तध्वनिः । मेघमध्ये तोयं प्रामादमध्ये तत्तुन्य-
मणयः । मेघे उषता प्रामादेऽपि आकाशव्यापकाप्रत्ययोषता । एवमुपगमाभारण-
धर्मत्वेन तुन्यत्वं बोध्यम् ।

V. 109. 2. आतरतमिति । एतेन आतर्क्यं शरीरनाशे चेन मगदु मे
भुज्येते, अतो धीमंश स्वशरीरकन्यायां प्रार्थय इति कन्याणीत्यनेन ध्वनितम् ।

THE EXCELLENCE OF THE COMMENTARY SUBODHĀ

One remarkable feature of the Subodhā is its lack of interest in grammatical niceties and subtleties. Only few Sūtras of the Meghadūta have been quoted in the whole work. Evidently, Poetry for the sake of poetry was his motto.

From the three sections given above, it will be clear that a detailed comparative study of the different MSS. of the commentaries of the Meghadūta composed by Bengali scholars in mediaeval age (none of which has as yet been published), would require pages after pages in print. So, we do not intend to enter into these details, as the whole thing has been given above in a nut-shell. The conclusions that follow such a close study are, however, recorded below:—

1. The commentaries of the Meghadūta by Gaudīya scholars viz. the Subhodā of Bharata Mallika, the Mālātī of Kalyāṇa Malla, the Tātparya-dīpikā of Sanātana Gosvāmin, the Muktāvalī of Rāmanātha Tarkālaṅkāra and the tīkā of Haragovinda Vācaspati, have certainly their respective merits but the Subodhā of Bharata Mallika is by far the best of all the commentaries on the Meghadūta composed in Bengal.

2. Further, the above-mentioned commentaries of the Gaudīya scholars have a consensus of opinion on many vital points and have not accepted many interpretations put forward by their southern predecessors, viz. Daksināvartanātha, Mallinātha, etc. Thus:—

(i) With regard to the serial order of the verses of the Meghadūta, there is, in general, uniformity among the Bengalee commentators.

(ii) None of the Bengalee commentators has accepted or even referred to the view that Kālidāsa was influenced by the Rāmāyana in his choice of the subject-matter and the pattern of the Megha-dūta, an opinion so firmly advocated by Daksināvartanātha and Mallinātha.

(iii) The Bengali commentators do not think that the verse धूमज्योतिः-सलिलमहता, etc. (No. 5) could be an example of विषमालङ्कार at all. Bharatamallika and Sanātana, however, openly contradict the opinion of Bhāmaha that there is any अयुक्तिमद्दृष्टान्त in this verse and other Bengali commentators also uphold this view tacitly.

(iv) Regarding the interpretation of the words Nicula and Din-nāga in the verse अद्रेः शृङ्ग हरति पवनः, etc. (verse 14) Mallinātha says that Nicula as a class mate of Kālidāsa was his great admirer and used to support him against all criticism hurled by the opponents of Kālidāsa, again, Dinnāgācārya was a great enemy of Kālidāsa whose predominance in the field of poetry was demolished by the greatest poet of India. 'अलेदमप्यर्थान्तरं धनयति—रसिको निचुलो नाम महाकवि. कालिदासस्य सहाध्यायी परापादिदानीं कालिदासप्रबन्धदूषणानां परिहर्ता यस्मिन् स्थाने तस्मात् स्थानादुदङ्मुखो निर्दोषत्वादुपगतमुखः सन् । पथि सारस्वतमार्गे । दिङ्नागानाम् पूजाया बहुवचनम् दिङ्नागाचार्यस्य कालिदासप्रतिपक्षस्य । हस्तावलोपान् हस्तविन्यासपूर्वकानि दूषणानि परिहरन् । 'अवलोपस्तु गर्वे स्याल्लोपने दूषणेऽपि च ।' इति विश्व । अद्रेः रश्मिकल्पस्य दिङ्नागाचार्यस्य शृङ्ग प्राधान्यम् । 'शृङ्ग प्राधान्य-मान्वोद्य' इत्यमरः । हरति किञ्चिदिति हेतुना सिद्धे सारस्वतसिद्धेर्महाकविभिरङ्गनामिष्य दृष्टोत्पादः सन् उमुत्पत्तोच्चैर्भवेति स्वप्रबन्ध-मात्मानं वा प्रति कनेरुक्किरिति॥ 'ससर्गतो दोषगुणा भवन्तीत्येतन्मृषा येन जल्लाशयेऽपि । स्थित्वाऽनुकूलं निचुलधत्तन्तमात्मानमारक्षति सिन्धुवेगात्' ॥ इत्येतच्छ्रुतिनिर्माणास्य कवे-र्निचुलसहेत्याहुः ॥ None of the Bengali commentators lend any support to this interpretation

3. Mallinātha's commentary is, again, the most popular and generally considered to be best commentary on the Megha-dūta. From a comparative study of the commentaries of Mallinātha and Bharata Mallika, one cannot but arrive at the conclusion that Bharata Mallika's commentary is far more informative, instructive and exhaustive than Mallinātha's. Mallinātha seldom explains variant readings and does not furnish many alternative explanations given by Bharata Mallika. Even a single particle of the Meghadūta has not escaped the attention of the latter. His copious quotations from the rhetorical and lexicographical works in particular throw open a flood of light not visualized by any body else before. In short, Bharata Mallika's is by far the best of all the commentaries on the Meghadūta

SOME INFORMATION ABOUT THE BENGALIEE COMMENTATORS OF THE MEGHA DŪTA

1 *Sanātana Gosvāmin*

Sanātana Gosvāmin was a senior contemporary of Śrī Śrī Caitanya Mahāprabhu. The *Tatparya dipikā* was most probably composed in the early part of his life—by the end of the 15th Century A D. This commentary does not contain any reference to Śrī Caitanya and any Vaisnava doctrine. In the introductory verse, however, he pays homage to Śrī Kṛṣṇa —

उपनीत नवनोत करतलमभितो मज्जद्विषीभिरदन् ।

माधुकष्टतिर्यक्तिरिव फरपात्नी नन्दजो जयति ॥

Relating to the commentary, he says that he consulted the commentaries on the *Meghaduta* by his predecessors —

प्राचा व्याख्या समालोच्य धीसनातनशर्मणा ।

तन्यते मेघदूतस्य टीका तात्पर्यदीपिका ॥

Unfortunately he does not refer to any one of them by name. Some of these Commentaries now appear to have been lost to us.

The Tatparya dipika of Sanātana Gosvāmin —The name of the Commentary reveals the real nature of the commentary. In this Sanātana Gosvāmin tries to bring out the real significance of the verses of the *Meghaduta*. This is more so in the latter half of the *Megha dūta* which is not a literal commentary at all. Verses 66 69 73 75 88 90 96 97 100 103 105 107 and 112 114 have not been at all explained as they are said to be easy. The commentary of most of the remaining verses of the *Uttara Megha* of the *Megha dūta* is limited to a few words only mostly in a single sentence.

The reason is clear. Though presumably Sanātana Gosvāmin wrote this commentary before he had renounced the world for leading an ascetic life he did not probably very much relish the sentiment of love (Śṛṅgāra) as described in the *Uttara Megha* even then. We may rightly imagine that his ascetic soul considered the love episode here described as too materialistic.

The Tatparya dipika in keeping with the names it bears gives the significance beautifully. It is one of the shortest commentaries of the Meghaduta but at the same time, an interesting work as it serves its avowed purpose in a very succinct manner. The quotations from original sources are apt and beautiful.

2 Kalyanamalla —

From the colophon of the Subodha and other sources it is clear that the patron of Bharatamallika flourished in Bhuristrestha (now a days called Bhursut in Burdwan)—a place that drew the admiration of Kṛṣṇa Miśra Yati and other celebrated scholars.

From the lineage given by Kalyanamalla himself it appears that he was a devotee of Viṣṇu —

प्राज्ञो ज्वलद्भुवदवानलतापरान्त्यै
यत्पादमम्बुजवर शरणं प्रयाति ।
तत् सवविघ्नमयनाशनमम्बुपादं
विष्णुं नमामि महमाऽखिलविश्वन्ताथम् ॥

Further his family originated from Trailokyacandra. Trailokya's son was Karpura Revijesvara whose son was Gajamalla father of our author patron Kalyanamalla —

पद्मवधुकुलाम्भोधिशीताशुलौकविभूत ।
लैलोक्यचन्द्र इत्याद्यात् कर्पूररत्नविनेश्वर (१) ॥
तत्पुत्रोऽस्ति पराभूतवैरिस्त्रीमग्ननष्टृह ।
मवलक्ष्यमयुक्तो गजमङ्गो महायशः ।
तस्य कल्याणमङ्गोऽस्ति नन्दनो बुद्धिसगर ।
तेनेय मेघदूतस्य टीका नाम्न व मालती ॥
क्रियते चित्तभावाधरचना-यथशालिनो ।
विद्वज्जतमनोमहान् दानन्दविबधिनो ॥
गुरुभ्यो यात्यजनेन (१) दृष्ट्वा टीकां च भूति ।
रहस्यमस्य काव्यस्य किञ्चिदलं प्रकाशयते ॥

Kalyanamalla calls the Meghaduta Mahakavya because it was composed by the Mahakavi of India—Kalidasa himself —

“इह यद्यपि गिरि-नगर-सागर-सरित्-सरोवर-कमलाकर-वसन्तोत्तमव मलयानिल-जलकोश-पुष्पावचयोदयास्तगमन-वर्णनानां सर्गवन्धादीनां च महाकाव्य-लक्षणानामभावस्तथापि महा-कवि-श्रीकालिदासविरचितत्वाद् इदं महाकाव्यमुच्यते ॥” This is a very interesting opinion.

He calls himself a Rājarṣi too; vide colophon to the Mālatī on the Meghadūta,

“इति श्रीराजर्षि-श्रीकल्याणमल्लविरचिता रुचिभावार्यपरिमलललिता विदग्धमुपमन-श्चर्यकरणयोग्या कविपुङ्गव-श्रीकालिदासप्रणीतस्य मेघदूताभिधान-महाकाव्यस्य मालतीति यथार्थनाम्नी टीका समाप्तेति ॥”

From the verses quoted above in pp. 8-10 from the colophons of the Raghuvamśa-tīkā, Śiśupāla-vadha-tīkā, etc. there remains no doubt that Kalyānamalla was very fond of Bharatamallikā and vice versa. But from a close comparative study of the two commentaries, it appears that the commentary of Kalyānamalla must have been intended only for the beginners. In the whole commentary, there are only a few quotations, from the Anekartha (v. 23, 24, 26, 49, 103), the Viśvakosa (v. 9, 29, 34, 35), Amara (v. 20, v. 22, 24, 27, 39, 58, 62, 68, 70, 79, 80 and 112), Purāṇa kavis (यस्याः कुतोऽपि इदमेति पतिः प्रमाते सा खण्डितेति गदिता कविभिः पुराणैरिति, v. 41), and once Dharmaśāstra (यदुक्तं धर्मशास्त्रे इष्टव्या च पतिव्रतेति v. 87). Alternative readings are rarely referred to (e.g. कुवलयदलप्रापीत्यपि पाठः, v. 46). There are practically no grammatical explanations and rhetorical notes. Further, Kalyānamalla has left out three verses (viz v. 19—v. 17 of Bharata Mallikā and verses 63 & 64) as too easy. His sole object is to elucidate the inner meaning of the verses and explaining the words literally.

One noticeable feature of Kalyānamalla's commentary is that it has explained two verses in addition to those interpreted by Bharata Mallikā; as a consequence, 116 verses have been explained here. These two verses together with their commentary by Kalyānamalla are given here:—

1. आश्वास्यैवं प्रथमविरहोदप्रशोकां सर्वां ते

शैलादग्शु तिनयनदृपोत्खातकूटान्नितः ।

सामिज्ञानप्रहितकुरालैस्त्वद्वचोभिर्ममापि

प्रातः कुन्दप्रसवशिशिलं जीवितं धारयेयाः ॥

. Kalyānamalla's commentary (acc. to him, v. 114)

—हे वारिद, एवं पूर्वोक्तप्रकारेण त्वां निजसखीम् आश्वास्य । किंभूता प्रथमविरहादुदप्र-
शोका बहुतरशोकाकुलाम् । शैलात् कैलासादेर्निर्गतः सन् तद्वचोभिस्तस्याः प्रियम्या वान्यैर्ममापि
जीवितं त्वं धारयेयाः । किंभूतात् शैलात् ? उग्रोत्खातकूटात् कीदृया श्रीशङ्कररूपभेणोत्पादित-
शृङ्गात् । कीदृशीस्त्वद्वचोभिः ? माभिज्ञानप्रहितकुरालैः सामिज्ञानेन प्रहितं निवेदितं कुराल येषु
तानि तथा तैः । कीदृक् मम जीवितम् ? प्रातः कुन्दप्रसवशिशिलं प्रातरुद्भूतकुन्दकुसुमस्रकुमारं
तदपि जलसेकादिनाश्वास्यमानं क्षणं तिष्ठति अन्यथा रविकरस्पर्शमात्रेणैव विच्छाद्यं भवतीति ॥

[This verse has been commented upon by Mallinātha]

2. (Last verse explained by Kalyānamalla, no 116, read after
एतन् कृत्वा.....विप्रयोगः)

श्रुत्वा वार्तां जलदकथिता सा धनेशोऽपि सखः

शापस्यान्तं सदयहृदयः सविधायस्तकोपः ।

संयोज्यैनौ विगलितशुचौ दंपती हृष्टचित्तौ

भोगानिष्ठानविरतमुखं भोजयामास शश्वत् ॥

धनेशोऽपि दुचेरोऽपि सा जलदकथिता वार्तां श्रुत्वा सदयहृदयः सखरणमानमोऽत
एवास्तकोपः सन् सदयस्तत्कालमेव शापस्यान्तं सविधाय कृत्वा सौ दम्पती कामिनौकामुक्ते
भोगान् प्रापयामास । कथं ? शश्वदनवरनम् । किंभूती ? विगलितशुचौ अपगतविरहदुःखौ ।
अतएव हृष्टचित्तौ प्रमुदितमानसौ । कीदृशान् भोगान् ? इष्टान् वाञ्छनीयान् तथाऽभिमतमुखान्
अभिमतानि मुखानि येषु तथा तान् अभिलषितमुखसंसुक्तान् इत्यर्थः ॥११६॥

Like Bharata Mallika, Mallinātha too has not commented upon
the above verse.

3. Rāmanātha Tarkālamkāra:—

Rāmanātha Tarkālamkāra was an erudite scholar as is evidenced by
his Muktvāla, commentary on the Meghdūta.

In the Introductory verse, he pays his homage to Viśvakarman:—

“उपास्य विश्वकर्माणं विदुषा षण्ठभूषणम् ।

ग्रथ्यते मेघदूतस्य मुक्तापलिरिय मया ॥”

An interesting feature of this commentary is that the commentator refers to the variant readings of the Meghaduta current in Bengal, e.g., commenting upon v No 72 of the Meghaduta, he says, that the Bengalee scholars read प्रेरिता and not चोदिता as the latter has a vulgar sense—“चोदिता प्राम्यदोषमयात् प्रेरिता इति गौडा पठन्ति”, again commenting upon v No 76, he says, the Gaudas read पेलवै, ‘पेशलैरिति गौडा’ । Again, he explains Sanskrit words with their Bengali synonyms at times, e.g., विम्व तेलाकुच in Bengali V No 81—“विम्वधारीष्टी विम्व तेलाकुच इति यस्य प्रसिद्धिः” ।

Ramanatha like Kalyānamalla has not explained v No 19 = v No 17 of Bharatamallika and also vv 63, 64 and 105 Verses 111 115 als have not been commented upon as he says these too are very easy He gives the pratika of v No 114 as आश्वास्वैना etc., like Kalyanamalla The order of verses followed by Ramanatha is the same as that of Kalyanamalla and varies slightly from that of Bharatamallika

In common with Kalyanamalla Ramanātha also calls the Megha duta a Mahakavya but on different reasons that are quoted here He however also quotes the opinion of some scholars who are apt to treat the Meghaduta as a Khandakavya,

“अतः कालिदासस्य महाकवेरास्तिवत्त्वात् ग्रन्थस्य परिसमाप्तेऽथ विशिष्टशिष्टा चारानुमितप्रारिप्सितनिर्दिष्टममाप्तिहेतुभूतमङ्गलाचरणमनुयेयम् । महाकाव्यमिदमतः प्रथमं वस्तुनिर्देशः । तथा च दण्डी । सर्गबन्धो महाकाव्यमुच्यते तस्य लक्षणं, आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखमिति । सर्गबन्धरूपाङ्गामावे काव्यत्वं न हीयते इति तेनैवोक्तम् । न्यूनमप्यत्र यै वैश्विदश्चै काव्यं न दृश्यते । यद्युपात्तेषु सम्पत्तिराराधयति तद्विधः ॥ अत्रात्रै रिति बहुवचनादनेकहानावापि महाकाव्यत्वम् । केचित् खण्डकाव्यमिदमाचक्षते । तथा चाहु —तोदातो नायको यत् न च सन्ध्यादिवर्णना । खण्डकाव्यमिदं प्रोक्तं काव्यलक्षणकोविदैः । तच्च यद्यपि नानाप्रकारं तथापि कलापाद्यमिदं काव्यम् । तदुक्तम्—समानवृत्तनिर्गतं वैशिकी

वृत्तिपेशलः । कलापो जातिघटितः पर्याच्छन्दोऽभिधीयते ॥ मातायाः संहयया जातिवृत्त-
मक्षरसंहयया । तत्त जाला घटितः पर्याच्छन्दः । वैशिखीवृत्तिलक्षणमुक्तं भवति
तेन—स्वल्पसमासानुगता यधुरगुणयोगचाक्षपदबन्धा [च] । शृङ्गाररसमयी स्यात् केशवती वैशिखी
वृत्तिः ॥ प्रथमेनाधिधामि. (१) स्याद् द्वितीये चिन्तन भवेत् । समस्त्वितिसूतीये च चतुर्थे
गुणकीर्तनम् ॥ उद्वेग पञ्चमे ज्ञेयो विलापः षष्ठ उच्यते । उन्मादः सप्तमे ज्ञेयो भवेद्द्वयाधि-
स्तयाष्टमे ॥ नयमे जडता प्रोक्ता दशमे मरण भवेत् । विच्छेदे च भवन्त्येता अवस्था दश
कीर्तिता ॥ कामार्त्वा कृताग्रहेषि कृतप्रयोगः, यदाह भरतमुनिः । प्रदह्यमान कामार्तां
कृतीमग्रे नियोजयेत् । कामकृती बुधाः प्राहुः कामावस्थानिवेदनात् । यत्तस्य चिरजीविनात्
नानावस्था इति महेश्वरादित्यः । उक्तञ्च—पुन पुनः प्रवर्तन्ते प्रवर्तते पुनः पुनः । अवस्था
विरहे धूलस्तव्य चिरजीविन ॥

Rāmanātha has quoted from a large number of rhetorical, lexico-
graphical and grammatical works including Durgasimha in support of
his arguments. The commentary is of invaluable assistance to scholars
and students alike. The interpretations of variant readings and copious
quotations from authoritative sources enhance the value of the com-
mentary a great deal. His attempts to identify the Āmrakūta and
his interpretation of Kālidāsa's attitude towards love birds such as the
Cakravāka and Cakravākī with reference to the Raghuvamśa Sakun-
talā etc. are of supreme interest. On the whole it may be said
that Rāmanātha's commentary on the Meghadūta is one of the best
ever composed.

Haragovinda Vācaspati—

Haragovinda Vācaspati, son of Bankuvihāraṅ Gangopādhyaya of
Krishnanagar, says nothing about himself in his commentary. The
introductory verse shows that he wrote the commentary under the
instruction of his preceptor —

“प्रपुण्य गोविन्दाकान्तं गुरुपादोपदेशतः ।

टीकां कथिप्रियप्राति मेघदूतस्य मन्त्रताम् ॥”

In the concluding verse he himself characterises his own explanation
as lucid and it is really so —

“इदमद्विदेह्यम् ॥ हृदिर्षयवतिगता हृदिता ।

सुमदनु रमिह्यमार्जं निर्मलव्याख्या गतमुपदेशात् ॥”

There are few quotations from authoritative sources. The commentary is manifestly intended for non specialists.

Haragovinda Vācaspati has commented upon 115 verses noticing as last but one verse आश्वत्थेना etc. Like other Bengalee commentators except Bharata Mallika who does not notice this verse, Haragovinda Vācaspati considers this too easy, and does not explain it. Verse No 105 Dharī etc. has also been left out as too easy.

GEOGRAPHICAL NOTES

VERSE—1. रामगिरि—Identified with Rāmatek (Tek or Tenkā in Marathi means hill). It is situated 24 miles north of Nagpur. Traditionally, it is the hill where Ramacandra assassinated Sambuka the Sudra ascetic. This place is still visited by thousands of pilgrims every year. Mallinātha is definitely wrong in identifying this hill with Citrakūta, as the cloud on its way to Alaka is advised to pass through the Citrakūta (verse 17). It cannot, therefore, be the starting point. Some identify Ramgarh hills in Madhya Pradesh with the Rāmagiri. Ramgarh is near Āmrakuta, the source of river Narmada.

The identification of Ramagiri with Rāmagada in the Svigujā State, one of the tributary states of Chota Nagpore is not right.

VERSE—16 माल—Perhaps Māla, as Mallinātha points out, does not refer to any particular place. The word means "an elevated hilly spot or a plateau", it is, probably, used here in this sense. But some commentators understand by Māla 'मालाद्वयो देश'. In this case, the vicinity of Ratanpur, the chief town of the northern half of Chhattisgad, is probably meant. A little to the north of Ratanpur, there is a place Malda which is identifiable with Māla.

VERSE—17 चित्रकूट—रामस्तानाथगिरि—in Bundelkhand, an isolated hill on a river called Paisuni (or Payasvinī), also called Mandākinī. It is about 4 miles from the Citrakūta station of the G I P. Railway. For Rāma's residence here, see Rāmāyaṇa, Ayodhyā-Kāṇḍa, Chap 55. It is stated in the Rāmāyaṇa that after his exile,

Rāma accompanied by Lakṣmana and Sita, came first to the hermitage of Bhṛadvaja where he was entreated to stay for some time by the great sage. Ramacandra begged leave of him in no time, he was very afraid of the crowd that might assemble to see him and Sita the Bhṛadvajāśrama being within the walking distance from villages and the town. On Ramacandra's solicitation, sage Bharadvaja advised him to reside in the Citrakuta which was only twenty miles away from his hermitage and could be compared with the Gandhamādana —

दशकोरा इतन्नात गिरिर्यस्मिन् निवत्स्यति ।

महर्षिसेवित पुण्य पर्वत शुभदर्शन ॥

गोलाङ्गलानुचरितो वानरर्क्षनिषेवित ।

चिलवृक्ष इति ह्यातो गन्धमादनसन्निभ ॥

*

*

*

प्रविबिम्बमह मन्ये त वास भवत सुखम् ।

इह वा वनवासाय वत्स राम मया सह ॥

Ramacandra very happily resided in the Citrakuta for a long time and it is explicitly stated that Ramacandra himself considered it to be a happier place than Ayodhyā and Mandakini by its side even more agreeable than Sita herself —

दीर्घकालोचितस्मिन् गिरौ गिरिवरप्रिय ।

वेदेश्या प्रियमावाद्सुखं स च वित्त विलोभयन् ॥

अथ दाशरथिधित बिभ्रत्स्मदर्शयन् ।

भार्याममरसङ्काश शनीमिव पुरन्दर ॥

* न राज्यप्रदान भद्रे न सुहृद्विनिर्नामव* ।

मनो मे वाधते हृष्टा रमणायमिम गिरिम् ॥

अदीह शरदोऽनेकास्तवया सार्धमतिन्दिते ।

सहस्रेण च वत्स्यामि न मां शोच प्रथर्षति ॥

बहुपुत्रकले रम्ये नानाद्रिजगतामुते ।

विचित्रदिगरे अस्मिन् रत्नवानस्मि भाषिणि ॥

चदेहि रमसे कचिचित्कूटे मया सह ।
पर्यन्ती विविधान् भावान् मगोवाक्त्रायसम्मतान् ॥”

* * *

अथ शैलाद्विनिष्कम्य मैथिली कोसलेभर ।
अदर्शयच्छुभचला रम्या मन्दाकिना नदीम् ॥
अनवीष वरारोहा चन्द्रयादनिभाननाम् ।
विदेहराजस्य मुक्ता रामो राजीवलोचन ॥
विचित्रपुलिना रम्या हससारससेविताम् ।
कुसुमैरुपसम्पन्ना परय मन्दाकिनी नदीम् ॥
दर्शनं चित्तकूटस्य मन्दाकिन्याश्च शोभने ।
नायोप्याये न राज्याय स्मृह्ये च त्वया सह ॥
अधिकं पुरयासाश्च मन्ये तव च दर्शनात् ॥

VERSE—18. आम्रकूट—Now called Amarakantaka The word literally means ‘Summits full of mango trees (आम्रा कूटेषु यस्य), some derive it as आम्राणां कूटो राशिर्यत्’ This range forms the eastern part of the Vindhya mountain

VERSE 20 (a) रेवा—Generally identified with river Narmada It originates from the Amarakantaka, in Gondavan and falls into the gulf of Cambay below Broach It is a very sacred river and has a rugged course —‘गङ्गाज्ञानेन यत् पुण्यं तद्रेवादर्शनेन च । यथा गङ्गा तथा रेवा तथा देवी सरस्वती । समं पुण्यफलं प्रोक्तं ज्ञानदर्शनचिन्तने ॥’

(b) विन्ध्यपर्वत—One of the seven principal ranges called Kula parvatis —

‘महेन्द्रो गलयं सद्यः शुक्तिमान् ऋक्षपर्वतः ।
विन्ध्यश्च पारियासश्च सप्तैते कुलपर्वताः ॥’

It forms the southern limit of Madhyadesa (see Manu II 21) It separates Hindusthan from the Deccan

VERSE 25 दशार्ण—The country within ten citadels or अणस There is also a river of the same name (i. e. Doshin) rising in the Vindhya mountains Dasarna forms the south east part of Madhya

deśa, and eastern part of Malwa (including Bhopal). Daśārṇa is probably identical with Chhattisgad.

The Mahābhārata mentions two Daśarnas, one conquered by Nakula (Sibhā parvan, chap. 32) and the other by Bhīma (Sabhā-parvan, chap. 30). The former was situated on the West and the latter on the East. The capital of the Western Daśārṇa was Bhilsa or Vidiśā. Daśārṇa appears to be the same as the Dosarene of Ptolemy and the Periplus.

VERSE-26. (a) विदिशा—Modern Bhilsa situated on the Betwa, in the province of Malwa. Bhilsa is to-day famous for tobacco. It is situated about 26 miles to the north east of Bhopal.

Rāmacandra made Śatrughna's son Śatrughān the ruler of Vidiśī after the partition of his kingdom (Rāmāyana, Uttara-Kāṇḍa, Chap. 121). The Rāmāyaṇa and the Devī-Purāṇa call this Vidiśā-deśa.

During the 2nd and 3rd quarters of the second century B. C., Agnimitra, son of Pusyamitra or Puspamitra of Magadha, the first king of the Sunga dynasty, ruled this country as the Viceroy of his father (Kālidāsa's Mālavikāgnimitra, Act V). For five distinct types of Bhilsa Topes, see Cunningham's *Bhilsa Topes*.

(b) वेत्तवती—See above. Modern River Betwa, in the kingdom of Bhopal. Vidiśā and Vetravatī have been described in the Kādambarī.

The Betwa rises on the north of the Vindhya and has a north-easterly course of 340 miles. It passes through the province of Malwa and the south west corner of Allahabad and falls into the Yamunā below Kalpee. In its early part, it passes through Bhilsa.

VERSE-27. नीचैः—A range in the vicinity of Vidiśā, probably so called on account of its small height.

VERSE-28. नगनदी, v. र. घननदी and नगनदी—There is a small river called Pārvatī west of Betwa. It rises in the Vindhya mixes up with the Śiprā and the two together fall into the Chambal.

VERSE-29 उज्जयिनी—Modern Ujjain, situated on the Śiprā. It was the capital of the country called Avantī (Ancient Malwa). This place was called Avantikā and Puspakaratandinī (उज्जयिनी व्याधिगाला मन्त्री पुष्करगिरी—Hemacandra). It is one of the seven sacred places for pilgrimage in India—

“अयोध्या मथुरा माया काशी श्रवन्तिहा ।

पुरी द्वारावती चैव सर्वं ता मोक्षदायिकाः ॥”

The observatory here built by Jaisimha is the first meridian of Hindu geographers wherefrom they calculate their longitude

The Māhāvamsa (Chap. 5) records that Aśoka resided in Ujjayinī in 263 B C as the Viceroy of his father Bindusāra Aśoka's son Mahendra was born here

For the Gardabhilla dynasty, particularly, Gardabhilla's son Vikramāditya, see Kālikācārya-Kathā, 1 Jain work.

Candragupta Vikramāditya conquered the Śaka king Rudra Simha and removed his capital to Ujjayinī about 395 A D At that time it became the capital of the old Śaka kingdom comprising Saurāstra, Malwa, Cutch, Sind and Konkan

In the 7th Cent. A D, Sudhanva, king of Ujjayinī persecuted the Buddhists, who fled away to the neighbouring countries of India (Mādhavācārya, Sankara vijaya, chap. I & V)

The celebrated temple of Mahādeva, called Mahākāla stands in the midst of the city' It is one of the 12 great Lingas enumerated in the Śiva-purāṇa (Part I chaps 38 and 46)

VERSE-30, निर्विन्ध्या—Probably identical with the river Newu, a tributary of the Chambal between the river Betwa and Kālīsindhu in Malwa The identification of निर्विन्ध्या with Kālīsindhu is wrong The Sindhu of the Meghadūta is identical with the river Kālīsindhu in Malwa

VERSE-31, सिन्धु—The river Sindhu is the same as the Kālī sindhu also called Daksina Sindhu (Vanaparvan chap 82) It has also been described in the Matsyapurāṇa chap 113

VERSE-32 (a) अवन्ती—Ancient name of Malwa (Kathāśrītsagara, chap 19) The name Avanti seems to have been dropped since the 7th or 8th Cent A D, from when it became known as Malwa. The capital of Avanti was also known as Avanti (same as Ujjayinī)

(b) विशाला—See note on Ujjayinī above Literally, it means विशाला शाला यस्याम् । वैशाली mentioned in the Bhāgavata Purāṇa

VERSE-52. कनखल—(near Haridwar) retains still the same name. The Village is situated on the west bank of the Ganges. The Skanda purāṇa in its section on the Gaṅgā-māhātmya explains the word etymologically as follows:—खलः को नाल मुक्तिं वै भजते तत्र मज्जनात् । अतः कनखलं तीर्थं नाम्ना चक्रमुनीश्वराः ।

The Harivaṃśa also refers to it :—गङ्गाद्वारं कनखलं सोमो वै तत्र संस्थितः ; and ज्ञात्वा कनखले तीर्थे पुनर्जन्म न विद्यते ।

The Vanaparvan (135. 5) of the Mahābhārata refers to कनखल— एते कनखला राजन् ऋषीणां दयिता नगाः ।

So, Mallinātha says कनखल refers to the hill through the gorge of which the Ganges descends. It is probably so called on account of its being the depository of gold—See Kathāsaritsāgara III-4, 5, “तीर्थं कनखलं नाम गङ्गाद्वारेऽस्ति पावनम् । यत्र वाञ्छनपातेन जाह्नवी देवदन्तिना । उशीरगिरि प्रस्थाद्विस्त्वा समवतारिता ॥”

जहोः कन्या—i. e. Gaṅgā. The Matsyapurāṇa says, ‘सर्वत्र पुलभा गङ्गा लिपु स्थानेषु दुर्लभा । हरिद्वारे प्रयागे च गङ्गायागरसङ्गमे ॥”

VERSE-58. चरणन्यास—Called श्रीचरणन्यास in the शम्भुरहस्य । Probably, the neighbouring hill at Haridwar called *Harakā pari*—the foot of Hara.

VERSE-59. कौञ्जरन्ध्र—It is said in the purāṇas that Paraśurāma learnt Dhanurveda from Śiva on Mount Kailāsa. Once he became envious of the fame of Kārukeya and sent an arrow right through the Krauñca mountain, and the fissure caused by it has since then been known as Krauñcarandhra. In the Harivaṃśa, the Krauñca has been described as the son of Mount Maināka (Harivaṃśa, v. 942).

VERSE—60. कैलास—The Kailāsa mountain is said to be situated about 25 miles to the Mānasa Sarovara and it is the abode of Hara and Pārvatī. In the Mahābhārata (Vanaparvan, Ch. 137), the Vadarikāśrama is stated to be situated on the Kailāsa. The Mahābhārata (Bhīṣmaparvan, Ch. 6) also identifies the Kailāsa with Hemakūṭa.

H. Strachy and others have described the Kailāsa as the most

majestic of the all the ranges of the Himalayas. Strachy says, "It is full of majesty—a king of mountains".

.VERSE—64. मानस—The Mānasa Sarovara has been described as 15 miles in length (east to west) by 11 miles in breadth (north to south) The circumambulation of the lake takes 4 to 6 days and the visitors have to stay, in course of this, in the eight Gumbas or Guard houses on the bank of the lake. The Kailāsa is situated on the north of the Manasa Sarovara and on its south is the Gurla range. There are three routes from the Uṭtara pradeśa to the Mānasa Sarovara.

VERSE—65 अलका—It is the reputed capital of Kuvera The Alakā is so called because of its grandeur, the root अल् meaning 'to decorate'. Vasudhārā, Vasusthali and Prabhā are its other names The Purāṇas describe it as situated on the Mount Kailāsa—

“त्रयमा निर्मिता राजन् स्वयं वैभवणेन सा । शशिप्रभाप्रवरणा वैज्ञातशशिरोपमा ॥
दिव्या हेममयी मृन्मयैः प्रासादैरुपशोभिता । महारत्नवती चित्रा दिव्यगन्धा मनारमा ॥”

मेघदूतस्य अकारादिवर्णानुक्रमेण

श्लोकसूची

श्लोका	श्लोकसंख्या	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकसंख्या	पृष्ठाङ्काः
अग्नेनाहं प्रवतु	१०१	७६	आनीके ते निप०	८४	९४
आग्नेः भूय हरति	१४	१२	आसीनानां पुरभित०	२४	४४
अप्यत्रान्तं प्रतिमुग्ध०	१७	१८	इत्याम्याते पवन०	११	७२
अप्यन्यस्मिन्नाश्रय	१६	३३	उत्तरयामि त्वयि	९१	४८
अम्भोविन्दुग्रहण०	२३	२३	उत्तरयामि द्रुत०	२४	२३
आपे बद्धा विरह०	१०	७०	उत्तमके वा मयि	८२	९६
आपिचामां विरह०	८८	६८	उत्तर इत्वा प्रियममु०	११४	८३
आपृच्छन् प्रिय०	१३	१२	पृच्छमानो वृत्तानि०	११२	८२
आराधयेन् शरवण०	४७	४०	एभि माषा हृदय०	७६	९०

श्लोकाः	श्लोकसंख्याः	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकसंख्याः	पृष्ठाङ्काः
वञ्चितं सौम्यं व्यव०	११३	८३	तस्योत्सङ्गे प्रणयिन	६५	५०
कर्तुं यच्च प्रभवति	११	१३	ता कस्याश्चिद्भवन्०	४०	३५
कथितं कान्ताविरह०	१	१	ताश्चावश्यं दिवस०	१०	१२
गच्छन्तीनां रमण०	३६	३५	ता जानीयाः परि०	८२	६३
गत्युत्सम्पादक०	६६	५४	तामायुष्मन् नम	१००	७५
गत्वा चोर्षं दशमुख०	६०	४८	तामुत्तोर्यं व्रज	४६	४१
गत्वा सद्यः क्लृप्त०	८०	६१	तामुत्पाप्य स्वजल०	६७	७३
गम्भीरायाः पयसि	४२	३६	तेषां दिक्षु प्रथित०	२६	२५
छतोपान्तं परिणत०	१६	२०	त्वन्निष्पदोच्छ्वसित०	४४	३८
जातं यंशे भुवन०	६	७	त्वय्यादातुं जल०	४८	४१
जाने सदस्यास्तव	६३	७१	त्वय्यायतं कृपि०	१६	१८
जालोद्गीर्णे वपचित०	३४	३१	त्वामाहूढं पवन०	८	१०
ज्योतिर्ललावलधि	४६	४०	त्वामालिख्य प्रणय०	१०५	७८
तञ्चेद्वायो सरति	५५	४५	त्वामासारप्रशमित०	१८	१६
तल व्यक्तं दपदि	५७	४६	दीर्घाकुर्वन् पट्ट	३३	३०
तल स्कन्दं नियत०	४५	३६	धारासिक्तस्थल०	१०४	७७
तत्तागारं धनपति०	७४	५७	धूमज्योतिःसलिल०	५	६
तत्तावश्यं बलय०	६३	४६	नम्यात्मानं बहु	१०६	८०
तन्मध्ये च स्फटिक०	७८	६०	निश्वासेनाधर०	८६	६६
तन्वी रयामा शिरार०	८१	६१	नीचैरान्यं गिरि०	२७	२५
तत्माद्गच्छेत्तु०	५२	४३	नीपं दृष्ट्वा हरित०	२२	२३
तस्मिन् काले जलद	६६	७३	नीयोबन्धोच्छ्वसित०	७०	४५
तस्मिन् काले नयन०	४१	३६	नूनं तस्याः प्रवत०	८३	६३
तस्मिन्प्रदो कतिचि०	२	३	नेता नीता मतन०	७१	५६
तस्य शिरसा कथमपि	३	५	पथादुच्चैर्भुज०	३८	३४
तस्याः किञ्चित् कर०	४३	३७	पाण्डुरदायोरावन०	२६	२४
तस्याः पार्तुं मुरगज	५३	४४	पादन्वामीः कथित०	३७	३३
तस्याग्निहैर्यनगज०	२१	२१	पादानिन्दोरमृत०	६१	७०
तस्याग्नौरे रचित०	७६	५८			

श्लोकाः	श्लोकसंख्याः	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकसंख्याः	पृष्ठाङ्काः
प्रत्यासन्नो नभसि	४	६	वामधास्याः कर०	६५	७२
प्राप्यावन्तीनुदयम्०	३२	२६	विद्युत्वन्तं ललित०	६६	५२
प्रालेयाद्रेः पतत०	३६	४७	विश्रान्तः सन् ब्रज	२८	२६
प्रद्वारवर्त जनपद०	५०	४२	वीचिस्रोमस्त्रनिन०	३०	२७
भर्तुः कण्ठच्छवि०	३५	३२	वेणोभूतप्रतनु०	३१	२८
भर्तुर्मितं प्रिय०	६८	७४	शब्दान्यैर्यं यदपि	१०२	७६
भित्त्वा सद्यः किम्०	१०७	७६	शब्दायन्ते मधुर०	५८	४७
भूयधापि त्वमसि	१११	८१	शापान्तो मे भुजग०	११०	८१
मत्वा देवं धनपति०	७३	५७	शेषान् मासान् गमन०	८६	६६
मन्दं मन्दं नुदति	६	११	रयामास्त्रज्ञं चकित०	१०३	७७
मामाकाशप्रणिहित०	१०६	७६	संक्षिप्येत क्षण	१०८	८०
मार्गं तावच्छृणु	१३	१५	सन्तप्ताना त्वमसि	७	६
यत्तु श्रीणां प्रिय०	७२	५६	सध्यापारामहनि	८७	६७
यस्या यद्या मित०	६८	५३	सा संन्यस्ताभरण०	६२	७१
ये स्वा मुकुष्वनि०	५६	४६	स्थित्वा तस्मिन् वन०	२०	२०
रक्तारोक्थल०	७७	५६	हस्ते लीलाकमल०	६७	५२
रत्नच्छायाव्यतिकर	१५	१७	हित्वा तस्मिन् भुजग०	६२	४६
रत्नापाङ्गप्रसर०	६४	७२	हित्वा हालामभि०	५१	४३
वक्त्रं पन्था यदपि	२६	२७	हेमाम्भोजप्रमवि	६४	५०
षापौ चास्मिन्	७५	५८			

A-SYNOPTICAL TABLE SHOWING THE ORDER OF THE
VERSES IN THE COMMENTARIES CONSULTED.

भरत मल्लिक	शाश्वत	दक्षिणावर्तनाथ	मल्लिनाथ	सनातन गोस्वामी	कल्याणमल्ल	रामनाथ तर्कालङ्कार	हृत्तुगोविन्द वाचस्पति	कृष्णदास विद्यावागीश	*कविरत्न	चारुलवर्धन	सरस्वतीतीर्थ	मकरन्द मिश्र
१ कश्चित् कान्ता०	१	१	१	१	१	१	१	१-२	१	MISSING	१	१
२ तस्मिन्नदौ	२	२	२	२	२	२	२	०	२		२	२
३ तस्य स्थित्वा	३	३	३	३	३	३	३	४	३		३	३
४ प्रत्यासन्ने नभसि	४	४	४	०	४	४	४	०	४		४	४
५ धूम्रयोतिः०	५	५	५	५	५	५	५	५	५		५	५
६ जातं वंशे	६	६	६	३	६	६	६	६	६	MISSING	६	६
७ सन्ततानां	*[७]	७	७	७	७	७	७	७	७		७	७
८ त्वामाहं	८	८	८	८	८	८	८	८	८		८	८
९ मन्दं मन्दं बुदति	९	९	१०	९	९	९	९	९	९		M. ११	९
१० ता चायस्यं	१०	१०	९	१०	१०	१०	१०	१०	१०		F. १२	१०
११ कर्तुं यच्च प्रभवति	११	११	११	११	११	११	११	११	११	१०	९	११
१२ आष्टुष्टुल्य	१२	१२	१२	१२	१२	१२	१२	१२	१२	१२	१०	१२
१३ गार्गं तावच्छृणु	१३	१३	१३	१३	१३	१३	१३	१६	१३	F. MISSING	१३	१३
१४ अद्रेः शतं	१४	१४	१४	१४	१४	१४	१४	१४	१४		१४	१४
१५ रसज्ज्वालायाम्बुजिह्वर	१५	१५	१५	१५	१५	१५	१५	१५	१५		१५	१५
१६ त्वय्यायनं	[१६]	१६	१६	१६	१६	१६	१६	१६	१६		१६	१६
१७ अप्यग्रान्तं प्रति०	†१७	X	X	१६	१६	१६	१६	१७	१७		X	१७
१८ त्वामागार०	१७	१७	१७	१७	१७	१७	१७	१७	१७	F. MISSING	१७	१७
१९ क्षुण्णान्तः	१८	१८	१८	१८	१८	१८	१८	१८	१८		१८	१८

भारत मल्लिक

शोभत
दक्षिणावर्तनाथ

मक्षिनाथ

यनातन गोस्वामी

कन्याशुभल्ल

रामनाथ तर्कलक्ष्मर

हरगोविन्द वाचस्पति

कृष्णदास विद्यावागीश

कविरत्न

चारित्र्यवर्धन

सरस्वतीतीर्थ

मकरन्द मिश्र

FOLIOMISSING

२० स्थित्वा तस्मिन्	२०	१६	१६	२०	२०	२०	२०	२०	२०	१६	२०
२१ तस्यास्तिर्क्त०	२१	२०	२०	२१	३१	२१	२१	२१	३१	२०	२१
२२ नीपं ह्य्वा	[२२]	२१	२१	२२	२२	२२	२०	२२	२२	२१	२२
२३ अम्भोषिन्दु०	२३	X	२२	२३	२३	२३	२३	२३	२३	२२	२
२४ वत्पस्यामि	२४	२२	२३	२४	२४	२४	२४	२४	२४	२३	२४
२५ पाण्डुच्छायो०	२५	२३	२४	२५	२५	२५	२५	२५	२५	२४	२६
२६ तेषां दिक्षु	...	२४	२५	२६	२६	२६	२६	२६	२६	२५	२६
२७ नीचैराख्यं	२७	२५	२६	२७	२७	२७	२७	२७	२७	२६	२७
२८ विधान्तः सन्	२८	२६	२७	२८	२८	२८	२८	२८	२८	२७	२८
२९ वक्रः पन्था	२९	२७	२८	२९	२९	२९	२९	२९	२९	२८	२९
३० बोचिलोम०	३०	२८	२९	३०	३०	३०	३०	३०	३०	२९	३०
३१ वेणोभूतप्रतनु०	३१	२९	३०	३१	३१	३१	३१	३१	३१	३०	३१
३२ प्राप्यावन्ती०	३२	३०	३१	३२	३२	३२	३२	३२	३२	३०	३१
३३ दीर्घाङ्गवर्न	३३	३१	३२	३३	३३	३३	३३	३३	३३†	३२	३२
३४ जानोदुगीर्ण०	३४	३२	३३	३४	३४	३४	३४	३४	३४	३४	३४
३५ भर्तुः कण्ठच्छवि०	३५	३३	३४	३५	३५	३५	३५	३५	३५	३५	३५
३६ अत्यन्यस्मिन्	३६	३४	३५	३६	३६	३६	३६	३६	३६	३५	३६
३७ पादन्वासीः	३७	३५	३६	३७	३७	३७	३७	३७	३७	३६	३६
३८ पद्मादुच्चै०	३८	३६	३६	३८	३८	३८	३८	३८	३८	३८	४०
३९ गच्छन्तीनां	३९	३७	४०	३९	३९	३९	३९	३९	३९	३९	४१
४० तां वस्यावित्	[४०]	३८	४१	४०	४०	४०	४०	४०	४०	४०	४२
४१ तस्मिन् फाले	४१	३९	४२	४१	४१	४१	४१	४१	४१	४१	४३

भरत मल्लिक	शाश्वत	दक्षिणवर्तनाथ	मल्लिनाथ	सनातन गोखामी	कल्याणमल्ल	रामनाथ तर्कालङ्कार	हरमोविन्द वाचस्पति	कुण्णदास विद्यावागेश	कविरत्न	चारित्रवर्धन	सरस्वतीतीर्थ	मकरन्द मिश्र
४२ गम्भीरायाः	४२	४०	४३	४२	४२	४२	४२	४२	४२	४२	४४	४४
४३ तस्याः निश्चित	४३	४१	४४	४३	४३	४३	४३	४३	४३	४४	४५	४५
४४ त्वन्निष्पन्दो	४४	४२	४५	४४	४४	४४	४४	४४	४४	४४	४६	४६
४५ तस्य स्तब्ध	४५	४३	४६	४५	४५	४५	४५	४५	४५		४७	४७
४६ ज्योतिर्लला	४६	४४	४७	४६	४६	४६	४६	४६	४६		४८	४८
४७ आराध्यैनं	४७	४५	४८	४७	४७	४७	४७	४७	४७		४९	४९
४८ त्वग्यादातुं	...	४६	४८	४८	४८	४८	४८	४८	४८		५०	५०
४९ तामुत्तीर्य	...	४७	५०	४९	४९	४९	४९	४९	४९		५१	५१
५० ब्रह्मावर्त	५०	४८	५१	५०	५०	५०	५०	५०	५०		५२	५२
५१ हित्वा हाता	५१	४९	५२	५१	५१	५१	५१	५१	५१		५३	५३
५२ तस्माद् गच्छे	...	५०	५३	५२	५२	५२	५२	५२	५२		५४	५४
५३ तस्या पातुं	...	५१	५४	५३	५३	५३	५३	५३	५३		५५	५५
५४ आसीनानां	...	५२	५५	५४	५४	५४	५४	५४	५४		५६	५६
५५ तच्छेद् वायौ	५५	५३	५६	५५	५५	५५	५५	५५	५५		५७	५७
५६ ये त्वा मुक्त	५६	५४	५७	५६	५६	५६	५६	५६	५६		५८	५८
५७ तस्य व्यक्त	...	५५	५८	५७	५७	५७	५७	५७	५७		५९	५९
५८ शब्दायन्ते	५८	५६	५९	५८	५८	५८	५८	५८	५८		६०	६०
५९ प्रालेयाद्	५९	५७	६०	५९	५९	५९	५९	५९	५९		६१	६१
६० गत्वा चोर्ध्व	...	५८	६१	६०	६०	६०	६०	६०	६०		६२	६२
६१ उत्पेरयामि त्वयि	६१	५९	६२	६१	६१	६१	६१	६१	६१		६३	६३
६२ हित्वा तस्मिन्	६२	६०	६३	६२	६२	६२	६२	६२	६२		६४	६४
६३ तत्तावर्य	...	६१	६४	६३	६३	६३	६३	६३	६३		६५	६५

Folio Missing

F. Missing

भरत मल्लिक

शारदत	दक्षिणावर्तनाथ	मल्लिनाथ	सनातन गोस्वामी	कल्याणमल्ल	रामनाथ तर्कालङ्कार	हरगोविन्द बाबस्पति	कृष्णदास विद्यावागीश	कविरत्न	चार्लिखर्जन	सरस्वतीतीर्थ	मकरन्द मिश्र
६४ हेमाम्भोज०	६४	६२	६५	६४	६४	६४	६४	६४	G	६१	६६
६५ तस्योत्सर्गो	६५	६३	६६	६५	६५	६५	६५	६५		६७	६७
६६ विद्युत्स्वत		६४	६७	६६	६६	६६	६६	६६	N	६५	६५
६७ हस्ते लीला०		६३	६५	६७	६७	६७	६७	६७		६६	६६
६८ यस्यां यक्षाः		६४	७१	६५	६५	६५	६५	६५	I	७१	७०
६९ गत्युत्कम्पा०		X	७७	६६	६६	६६	६६	६६		७४	७१
७० नीषीवन्धो	G	६७	७३	७०	७०	७०	७०	७०	S	७३	७२
७१ नेला नीला		६८	७४	७१	७१	७१	७१	७१		७५	७३
७२ यत् क्षीणा	N	६६	७८	७३	७२	७२	७२	७२	S	७७	७४
७३ मत्वा देव	I	७०	८०	७३	७३	७३	७३	७३		७६	७५
७४ सतागार	S	७१	८१	७४	७४	७४	७४	७४	I	८१	७६
७५ बापी चास्मिन्	S	७२	८२	७५	७५	७५	७५	७५	M	८२	७७
७६ तस्यास्त्रीरे	I	७३	८३	७६	७६	७६	७६	७६	O	८३	७८
७७ रक्ताशोक०	M	७४	८४	७७	७७	७७	७७	७७	L	८४	७९
७८ सन्मध्ये च	O	७५	८५	७८	७८	७८	७८	७८	I	८५	८०
७९ एभि साधो	L	७६	८६	७९	७९	७९	७९	७९	O	८६	८१
८० गत्वा सप्त	O	७७	८७	८०	८०	८०	८०	८०	L	८७	८२
८१ तन्वी श्यामा	I	७८	८८	८१	८१	८१	८१	८१		८८	८३
८२ सा जानीया		७९	८९	८२	८२	८२	८२	८२		८९	८४
८३ नून तस्या	L	८०	९०	८३	८३	८३	८३	८३	O	९०	८५
८४ आलोके वे		८१	९१	८४	८४	८४	८४	८४	F	९१	८६
८५ उद्वग्नो वा	O	८२	९२	८५	८५	८५	८५	८५		९२	८७
८६ शेषान् मासान्	H	८३	९३	८६	८६	८६	८६	८६		९३	८८
८७ सम्पादारा०		८४	९४	८७	८७	८७	८७	८७		९४	८९

• The MS does not give the verse but the comm is given.

भरत मलिक	शश्वत	दक्षिणावर्तनाथ	मल्लिनाथ	सनतल गोव्यामी	वन्यायामल्ल	रामनाथ तर्कलङ्कार	हरगोविन्द वाचस्पति	कुण्डरस विद्यावागीश	कविरत्न	चारुलवर्धन	सरस्वतीतीर्थ	मकरन्द मिश्र
मम आधित्याम।		म५	म५	म५	म५	म५	म५	म५	म५०	म५	म५	म५
म६ निश्वासेनाधर०		म६	म७	म६	म६	म६	म६	म७	म७	म७	म६	म६
म७ आधे बद्धा		म७	म८	म७	म७	म७	म७	म७	म७	म७	म७	म७
म९ पादानिन्दो०		म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९
म९ सा सन्यस्तामरण०		म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९
म९ जाने सख्यास्तव		म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९
म९ वृद्धापात्रप्रसर०		म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९
म९ वामश्रवास्या		म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९
म९ तस्मिन् काले		म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९
म९ तामुत्थाप्य		म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९
म९ भर्तुर्मित्र		म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९
म९ इत्यादयस्ते		म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९
म९ तामाशुष्मन्		म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९
म९ अन्नं नात्र'		म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९
म९ शब्दाद्वयेष		म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९
म९ श्यामास्वत		म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९
म९ धारासिक्त०		म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९
म९ स्वामालिप्य		म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९
म९ मामाकाश०		म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९
म९ भित्त्वा सद्य		म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९
म९ ससिप्येत		म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९
म९ नन्वात्मान		म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९
म९ राशान्तो मे		म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९
म९ भूयथापि		म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९	म९

* म६ (below)

† The verse quoted but comm not given

भरत मलिन	शाश्वत	दक्षिणावर्तनाथ	मल्लिनाथ	सनातन गोखामो	पद्मयाशमल्ल	रामनाथ तरलङ्कार	हरगोविन्द बाचस्पति	कृष्णदास	विद्यायोगेश	कविरत्न	चारित्र्यवर्धन	सरस्वतीतीर्थ	मकरन्द मिश्र
१११ एतस्मान्मो	१०८ ११८ ११२ ११७ ११२ ११७ ११३ ११३ ११२ ११८ ११६												
११३ कञ्चिन् सौम्य	१०६ १२० ११३ ११३ ११३ ११३ ११४ ११५ ११४ १२० ११७												
११४ एतत् कृत्वा	११४ ११० १२१ ११५ ११५ ११५ ११५ ११५ ११५ ११५ १२१ ११८												

मेघदूतस्य टीकान्तरेषु दृष्टा अधिकाः श्लोकाः ॥

(१) सञ्जीवन्याम् ॥

हारास्तारान्	३३	३६ ३४
प्रद्योतस्य प्रिय०	३४	३३ ३५
यशोन्मत्तभ्रमरमुखराः	६६	७६
आनन्ददोरयं	७०	७०
मन्दाकिन्याः	७२	७२
अक्षप्यान्तर्भवन०	७६	७८
वासधित्तं मधु	७८	८०
पलशयामा दिन०	७६	३७
आशवास्यैवं	११६ ११४ ११४ ११४ ११४	११३ ११६

Sāhvata does not notice any of these verses

(२) संस्करणान्तरेषु

स्निग्धा शय्यः	८६ ८६	८१४
अन्वेष्टव्यामवतिशमनै		८१
इलाभ्याते मुरपति०		
तस्माददे०		
तं सन्देहं		
भुत्वा पार्ता	११६ १२२	
इत्थंभुतं	११६	११७ १२३

• Only the verse is quoted but the comm. is not given.

VOCABULARY WITH NOTES

The figures refer to the number of verses of this edition

- अग्रभूमि f.—the top-floor, the uppermost storey, 71
 अच्छ—transparent, clear, pure, 53. अञ्जन n.—collyrium, 61, 94
 अत्रादित्य—surpassing the Sun, 45 (a Pradī Tarpurusa)
 अधर—the lower lip, the lip, 88
 अधिगुण—possessing superior qualities, 6
 अमिश्र—immodest, bold, not dull, actively busy, 70
 अनुसङ्ग—near the banks, 22 (र+ङो+अ=कङ्ग)
 अनुकोश—in compassion, 114 अनुविद्ध—interwoven or adorned
 with, 67
 अन्तःसार—full of matter, 21
 अन्तर्वाप्य—with tears suppressed, 3 cf. Raghv., xii. 26
 अन्यथावृत्ति—altered, agitated, 3 cf. Vikram, IV, एतेन पुनर्निवृत्तानाम्, etc
 अयन्ध्य—not barren, fruitful, 11
 अभिज्ञान—n, a sign, token, 112
 अभिगम—m approaching, visit, 51
 अभिराम—charming, beautiful, 53
 अभ्युपेत—agreed to, promised, 40
 अर्चिस्तुङ्ग—high with rays, 70
 अर्घ्य—(अर्ह+घन्) an offering, 4
 अलका (अलति मूषयति इति अलसा)—the capital of kubera
 अवसीर्ण—covered, 56
 अवमित—untrimmed, 90
 अवधूत—shaken, waved, 27
 अवलेप—(ग्रहारात्) strokes, 14 अव्यापन—living, yet alive, 10, 100
 अलङ्गमित—compound acc. to Panini II I 24
 आराण्डल—Indra (आ+राण्ड्+कनच्—आराण्डयति मेदयति पर्वतान्, 15
 आधान—n. production, creating 3

- आधि—m. mental pain, anxiety, 88
 आलम्भ—m. slaughter, immolation, 47
 आवर्त—m. whirlpool, eddy, 30
 आहत—beaten, 68
 इन्द्रनील—m. Sapphire, 48, 76
 उच्छिख्रोन्म—in which mushrooms have grown or sprung up, on which the flowers of the handak plant have appeared, उद्गतानि शिख्रोन्मानी यस्या 12
 उच्छून—swollen, 83
 उत्क—longing for, उद्गत मनोऽस्य, by the Sūtra 'उत्क उत्तमूना' 1 cf. Ghatakarpara, 9 and Vikramorvaśi, IV. 14 11
 उत्कषण—n. tearing or ploughing up, 16
 उत्खात—dug or torn up, 34
 उत्पोड—m. flow, stream, 89
 उत्सेक—m. overflow, excess, 56
 उदन्त—m. news, tidings, 99
 उद्गीर्ण—discharged, issued, 34
 उद्गम—unrestrained, violent, 27
 उद्गर्तन—n. rising, leaping up.
 उपल—m. a stone, rock, 20
 कडुम—the flower of the Arjuna tree, 24
 कन्दर—a cave, grotto, 58
 कन्दली—22 कपिश—brown, 22 कर्का—hail 56
 कलम—an elephant-cub, 80 कण्ठ—astrigent, fragrant, 33
 काननाम—wild mango tree, a mango-tree of this name 19
 काननोदुम्बर—wild fig, 44
 कामवारी—moving at pleasure, 65
 कामरूप—assuming any shape at will, (कामकृतानि रूपाणि अयम्) 6
 छिन्न—m. a rogue, cheat, 111
 क्षीयक—a hollow bamboo, 58

- कुटज—m. the tree *Wrightia antidysenterica*, 4
 कुसुम—m. red amaranth, 77 ; n. its flower, 67
 कुवलय—n. the water-lily, 35, 46, 94
 कुमुदसदृशं—cf. कुमुदसमन्वितं हृदयं Vikram I. 6 ; and Uttara Rāmācarita, IV. 12—पुरन्ध्रीणां चेतः कुमुदकुङ्कुमारं हि भवति ।
 कृत—cut, 61 केस—the cry of a peacock, 24
 केतक—the flower of the tree *pandanus odoratissimus*, 3, 25 ; cf.
 Rtu—sambhāra, II. 17
 केसर—m. the tree *Mimosa Elengi*, 77 ; m. n. a streamer, 22
 कोविद—versed in, familiar with, 32
 कीलोन—public rumour, slander, 112
 क्लृप्त—tinkling, 37 क्लृप्त (v. r. क्षम) pleasure or joy, 9
 क्षाम—emaciated, worn out, thin, slander, 81, 88
 गृहवलिभुज्—a crow (enjoying domestic oblation), 25
 गेय—n. a song, 85
 गोत—n. a name, 85
 ग्रामवैद्य—m. the big tree of a village (by which a village is known), 23
 गडगल—moving to and fro, quivering, 42, 108
 यमरी—f. the female of the yak, 55
 यमू—f. an army, 45
 चातक—Rtu Samhāra, II. 3 , See also Vikram, II—चातकद्रुतम् ।
 चूडापाश—m. top-knot, a braid of hair on the top of the head, 67
 छद्मन्—covering, semblance, disguise, plea, 77
 छन्न—covered, 19 छवि—f. lustre, colour, 35
 छाया—shadow, 50 , reflection, image, 42, 53, 64, 68 ; lustre, light, colour, beauty, 19, 37, 79, 103
 जर्जर—torn to pieces, worn out, 71
 जाया—For derivative meaning, See Manu IX, 8 (जायायास्तदि जायात्वं यदस्यां जायते पुन) ; See also Mallinātha on Rāghu, II.

जाल—n. a net, multitude, 69 ; lattice window, 34, 71, 91

जालक—cluster, bush, shrub, 28, 97

जीमूतः—Cloud (जीवनम्य मूत —शृषोदरादित्वात्) :

तिक्त—(v) fragrant ; (c) astringent, bitter.

वन्दी—f. string, 85

तिर्यक्—ind. obliquely, horizontally, 53, 59

दक्षिणेन—ind. southward, 107

दशपुर—the town of Mandasor, (Fleet, Gupta Inscriptions, p-79), 49

दशार्ण—m. pl. Name of a people and country, 25

दिङ्नाग—m. the elephants presiding over the cardinal points, 14

इषूल—n. fine cloth or garment, 65. देहली—f. threshold, 86

रोहद—m. the desire of a pregnant woman and of a plant at the time of budding, 77

द्वन्द्व—a pair, couple, 47

धातु—m. metal, mineral, 105

धृत—shaken, agitated, 35

नखपद—a nail-mark, 37 नमस्—the month of Śrāvana

नरपतिपथ—m. highway, 39 नागाजिन—an elephant skin, 38

निचुल—n. here, Ijjala flower acc to Bharata (and not cane), 14

निवृत—modest, gentle, tame, 84

निवमन—subduing, 59

निर्विन्म्रा—f. Name of a river, 30

निम्वन्द—m. downpour, shower, 44

नोष—Kadamba tree ; 22 cf. Mālatī Mādhava, III. 7 and नोष-

प्रदीपावले—Mr̥cchakatika, V 14.

नुदति—drives on, propels, 10.

नेमि—f. the felly of a wheel, 109

पटङ्गा—f. the function of a drum, 36

परिगृह—surrounded, overcome, filled, 18

पिशुन—betraying, indicating 50.

पुट—m. fold, cover, 107 पुष्कर—n. the skin of a drum, 68

पुष्करावर्तक—m. a cloud which causes the destruction of the world,
the diluvian clouds ; पुष्करं जलम् आवर्तयन्ति भ्रमयन्ति इति ;

cf. छद्मं मेघेर्न-गगनतलं पुष्करावर्तकार्यं, Venīsamhāra, III, 5, 6

पुष्पलावी—f. a female flower-gatherer or garland-maker, 28

पेलव—tender, 92 वेशल—beautiful, lovely, 76

प्रकृतिपुरुष—m a minister, 6 प्रतनु—scanty, 30 ; minute, small, 103

प्रतिनव—new, fresh, 38

प्रत्यादेश—m. rejection, abstention from, 94

प्रत्याधस्त—refreshed, revived, comforted, 97

प्रयुधात—met. received, 24

प्रघन—n. a battle, war, 50 प्रसव—m. a flower, 67

प्रालेय—n. hoar-frost, dew, 41

प्रियसख—for conventional friendship, cf. मेघ-पवैतयोरञ्ज-सूर्ययोरग्नि-
चन्द्रयोः । शिखिजीभूतयोर्मैत्री वातामयीश्च स्वभावतः ॥

फलक—n. a slab, pedestal, 78

बलाका—f. female heron, 9

बलि—m. an oblation, worship, 57, 84 , Name of a king, 59

बिल—n. the fibrous stalk of the lotus, 11

महि—f. cutting, forming, shapes, 62 ; painted figure, ornament, 19 ; devotion, worship, 38, 57 ; महिच्छेदैः—by ornamental drawings ; cf. Kumāra. viii. 69.

शृगुपति—m name of Paraśurāma, 59

मण्डल—n. a circle, curve, 38

मन्द—deep, 98

महाबाल—m. name of a temple of Śiva at Ujjain, 36

महिमा—greatness, here superhuman power, 1

माधवी—f. the spring-creeper (Gaertnera Racemosa), 17

- *माल—n. an alluvial plateau, 16 ; relating to Māla Deśa
मुक्तामाला—n. a string of pearls knitted in the form of a net, 95
मुखपट—m. a veil, a face-cloth, 94
मुरज—m. a kind of drum, 58 66 मूर्धना—f. melody, 85
मेघालोके—cf. Rtus. II. 1
मेघक—dark-blue, black, 61. मोघ—barren, 6
यन्त्रधारारूढ—n. the condition of a room fitted up with a shower-
bath, 61
वृथिका—cf. Vikram IV. 24
रशना—f. a girdle, 37
राजस्य—m. a man of the Ksatriya caste, 50
राजराज—the king of Yaksas, 3
रेवा—रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा मेकलङ्घ्यसा ॥
रोधस्—n. a bank, shore, 43
वप्रवीणा—f. the playful butting of an elephant against a bank or
mound, 2
वर्ह—m. a feather of a peacock's tail 15. 46. 103
बलाभ—a roof, turret, 40
बाणोर—m. reed, cane, 43
वान्त—omitted, discharged, 21
विभ्रम—m. playful movement, amorous gesture, coquetry, 30 49. 73
विमान—m. n. a seven storied mansion, palace (free from anger),
65, 71
विशाला—f. the city of Ujjain, 32
वीरिन्—holding a lute, 47
शब्दाद्ध्येय—fit to be spoken aloud, 102
शरभ—a fabulous animal with eight legs, 56

- शरवणभू—Kartika, born in a thicket of reeds, 47
 शिखादामन्—n. a wreath worn on the top of the head, 90
 शुक्लाक्ष—m. (having white eye--corners), peacock, 24
 श्याम—tender, youthful, 81
 श्यामा—f. a kind of creeper called Priyangu), 103
 श्रोणी—f. the hip and loins, 81
 शानु—m. n. a summit, ridge, table land on the top of a mountain, 2, 80
 शारङ्ग—m. the spotted deer, an antelope, 22
 सोर—m. n. a plough, 16
 स्थिति—fixed, steady, immovable 38, 61
 हाता—f. liquor, 51
-

महाकवि-कालिदाम-विरचितं

मेघदूतम्

पूर्वमेघ-

कश्चित् कान्ताधिरहशुरुणा स्वाधिकारप्रमत्तं
शापेनास्तङ्गमितमहिमा धर्मभोग्येण मर्तुः ।
यक्षश्चने अनकतनयास्नानपुण्योदकेषु
स्निग्धच्छायातरुषु वसतिं रामगिर्याश्रमेषु ॥ १ ॥

भरतसेन-कृता सुगोधा

नत्नेन वैद्यगौराजमञ्जितसमुद्भवा ।
भरतो मेघदूतस्य टीका रचयति स्फुटम् ॥
सन्त्येन मेघदूतस्य टीका बहुतुल्यं कृता ।
तथापीथ सुगोधाख्या क्विवते भू [मृदा] ज्ञया ॥

कालिदासो महाकविर्मेघदूताख्यं रण्डकाव्यं विरचितुं —

दण्डकाव्यमुत्र धुर्यान् वदिवदित्यादिभिर् पदै ।
सर्गग्रन्थस्त्ववश्यम्बु नाम कार्यं सुदोभनम् ॥

स्निग्धादध्यातरत्ना वदद्भृशं यत्र तेषु ; किंवा स्निग्धादध्यातरत्न पट्टस्युत्कर्षात्तद्वशा ध्रेणीभूतद्वशा दृग्ध्रेण्यो
यत्र तददृशेषु , किंवा छाया पुष्पफण्डिमशद्विरूपा तत्प्रभवास्तत्त्वो येषु तेषु ; किंवा छायायै शोभायै
तद्वदध्यातरत्नस्ते स्निग्धा यत्र तेषु , स्निग्धादध्यातरत्नो वदद्भृशं यत्र तेषु , वदद्भृशं हि यज्ञात्मा , 'यश्चतु
राजा वदद्भृशलो' ति हाराचलोत्पन्नये । कश्चिदिति "कथार्योऽजन्तु मज्जीयात् कश्चिदित्वादिभिर्पदं"
रित्युक्तं : कश्चिदित्युक्तम् । अत्र यज्ञस्य स्वागिद्रोहित्वात् नामनिर्देशो न दृष्टः । उक्तञ्च—

“मित्रद्रोहं प्रयुज्यन्ति ये च विस्वारुपातमा ।

तेषां नाम न गृह्णन्ति पद्यादौ च विशेषतः ॥” इति ।

अभिदातत्वादस्य नाम न गृहीतमिति चेन्न । “अस्ति कश्चिद्भगवित्तेव” इति यन्तितोऽन्युपरोधात्
कश्चिदित्युक्तमिति चेन्न । अस्य काव्यस्य कल्पितं वात् न नाम निर्देश इति स्थित्वा तन्न, एतत्प्रस्तावस्य प्रसिद्ध-
त्वात् । कश्चिदित्येव यज्ञस्य नामेति चेन्न । कान्तेति कान्तियोगात् रान्ता, अर्श आदित्वाद् । कान्ति
शोभा, सा यथा,

“स्मयौवनलम्बकस्यैरुपभोगोपगृहीतैः ।

अलङ्करणमङ्गानां शोभेति परिकीर्तता ॥” इति ।

ईदृशनायिकाविरहे शुक्ल शापस्य महत्त्वम् । स्वाधिकारप्रमत्त इत्यनेन शापस्य युक्तता ज्ञापिता । अस्त-
गमितमहिमैत्यनेन-अप्यवहितवस्तुदर्शनादवशात् संचिना । वर्षभोग्येण इत्यनेन वियोगिनामेकोऽपि ऋतुर्दुःसह
किंपुनः पट्टतुरारं सवनमर इति शापस्यातिशयसु सहत्वं सूचनम् । किंवा अस्तगतस्य सूर्यविरिष्य अस्य
यज्ञस्य पुनरदृश्यं शापान्तेऽवश्यं भवतीति सूचितम् । भर्तुरित्यनेन यज्ञस्य भवत्वात् कुत्रोऽन्यगम्यते, एव
यज्ञस्य कुत्रैरानुचरत्वमपि । यज्ञ इति हृदयमपि स्वाभाविककामिच प्रतिपादयति, इ कामम् अशतीति एव
निश्चितात्, इरक्ष्यो यस्य च, एव इत्युक्तमशमिन्द्रियं यत्येति च श्रुत्वा, तेन कान्ताविरहेऽधिकम्भावुकता
प्रतिपादिता । जनकजनयास्तानेत्यनेन रक्षानस्यातिविनयस्य मनोहरत्वं वासयोग्यत्वञ्च सूचितम् । स्नानमिति
भावे करणे वा अमदः, “स्नानीयेऽभिपवे स्नान” मिति रन्ति ।

“सुगन्धौ सुव्रते पूते पुण्यं शोभनं कथ्यते” इति संसारारण्यं ।

स्निग्धेत्यनेन विरहियोग्यतात्त्विकत्वप्राप्त्यर्थं दिशोऽप्य विरहजन्यदुःखदाहादिकञ्च सूचितम् ।

“सुशीतानि सुगन्धीनि वनानि च सरसि च ।

सम्भोगेष्वनुकूलानि दहन्ति विरहेऽसृग्मा ॥” इति भरतः ।

“छायातरुं स्थिरच्छाया” इति त्रिकाण्डशेषः ।

“मध्याह्नमस्थितेऽप्यहं छाया येनामवस्थिता ।

स्तम्भिता इव तिष्ठन्ति ते छायातरवो मत्तः ॥” इति रन्ति ।

छायातरुं सदा पूर्णं पुष्पं किमलम् फले” इत्यन्यः । “छायातरुर्नमेव स्यात्” इति पलः ।

“छाया पद्मचौ प्रतिमात्मा मर्कयोपित्यनातपे ।

उत्कोचे चाप्यनारम्भे शोभायाव तमस्यापि ॥” इति विश्वलोचनः ।

रामगिर्याश्रमेष्विति बहुवचनेन विरहगन्तापवशादेव स्थातुमशक्यत्वं सूचितम् । रामगिरिदिक्पट्टस्य
नातिविप्रकृष्टा दक्षिणस्या दिशि प्रत्यन्तारान्तो रामगिरित्येव नाम्नः प्रसिद्धः । अतएव रामगिर्याश्रमेष्विति
भुविर्गुर्वेति प्रयुक्तं ननु रामगिर्येति सुगं व्यभि प्रयुक्तः । उक्तञ्च “प्रसिद्धाश्रमे यतु बुद्धवत्तत्सोप्यते” इति ।

रामगिरिर्मान्यमान्, यथा प्राक् प्राप्तप्रियाविरहो रामः सुग्रीवस्याङ्गासेन प्राप्तजीवितालम्बनोऽभूत्तथाऽहमपि कस्यचिदाङ्गासेन तथा स्थामित्यभिप्रायेण तस्याश्रमेषु वासः कृत इत्यन्ये । किन्तु तत्र मान्यवति सतीतस्य रामस्यानुरस्थानात् जनकनरथास्नानपुण्योदकेष्विति विशेषणं न भङ्गते । अग्रे तु चित्रकूटे समीत एव रामस्तस्थी, चित्रकूटस्यागानन्तरमेव सीताहरणम् अतएव रामगिरिश्चित्रकूट एवेत्याहुः, किन्त्वत्र “स्थानादस्मात् सरसनिचुल्यदुत्पत्तोदङ्मुखः क्षम” इत्युक्त्वा क्रियद् वर्णयित्वा “अथैकान्तं प्रतिमुख्यतं सानुमादिचित्रकूट” इत्युक्तं न सन्नच्छते । केचित्तु इह कश्चिद् वसतिं चक्रे इत्यनेन वस्तुनिर्देशात् विदिशादिनगर-रेवादिनदी-सूर्यादिवर्णनाथ महामाध्यमिदमित्याहुः । तद्युक्तम्, तथाहि “सर्गबन्धो महाकाव्यमुच्यते तस्य लक्षणम्— आशीर्नमस्त्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुग्धम्” इति सर्गबन्धो महाकाव्यस्य प्रधानं लक्षणम्, अत्र तु तदभावः, तस्मात् खण्डकाव्यत्वन्त्वस्य न्याय्यमेव । तथा च काव्यप्रदीपः । “एकदेशानुसारेण खण्डकाव्यं विधीयते” इति...। स्वभावोक्तिरलङ्कारः, तथाच

नानावस्थं पदार्थानां ह्यं साक्षाद्विदृष्टती ।

स्वभावोक्तिश्च जातिद्वयेत्याद्या साऽलङ्कृतिर्मता ॥” इति ।

अत्र सर्वत्र निप्रलम्भाख्यः ‘यज्ञारो रामः, मन्दायन्ता छन्दः’ इतिहासस्या प्रमिद्धापि नवार्था विव्रियते, यथा—पुरेरो मानयमदोषरमम्भयककमल्यरिरक्षणार्थं यं यज्ञं नियोजयामास स जानु कान्तया सह ब्रीजमकतया एक [स्या] राज्ञी निजगृहे स्थितः, अस्मिन्नरमरे दिग्गजा आगत्य मानयमालोडयामासुः । ततो यक्षराजः क्रुद्धः हन्यामकतया यमरक्षा न कृता तत्त्वं हनीविरहो ध्वस्तमहिमा च भवेति तं राज्ञात् । ततस्तदनु-
नयेन कातरकरणः शारस्य वर्राधिस्थितित्वं चकारेति ॥ १ ॥

तस्मिन्मन्त्रे कतिचिद्वलाविप्रयुक्तः स कामी

नीत्वा मासान् कनकवलयघ्ने शरिक्तप्रकोष्ठः ।

आषाढस्य प्रथमदिवसे मेघमाश्लिष्यत्सानुं

यप्रक्रीडापरिणतगजप्रेक्षणीयं ददर्श ॥ २ ॥

यस्य विरहव्यापुत्रस्तथा वान्यं वर्णयितुं मेघमयमनरावयन्नाह ।—तस्मिन् । न यस्तस्मिन् छादने अद्री पर्यन्ते रामगिरी कतिचित् मासान् नीत्वा गमयित्वा आषाढस्य प्रथमदिवसे आद्ये दिने मेघं ददर्श ॥ कौदराः १ आख्या क्रिया निप्रयुक्तो विरहितः तथा कामी मन्त्रिणैः प्रियानुभारमिश्रस्तद्वान-
चित्तत्वात् ।

स्निग्धादजायतरसो रुद्रस्तृष्ठा यत्र तेपु ; किंवा स्निग्धादजायतरसः पद्मस्तुत्पन्नस्तृष्ठाः धेनीभूतस्तृष्ठा दृष्टधेन्यो यत्र तारदोषु ; किंवा छाया शोभा पुष्पकल दिग्गृद्धिरूपा तन्प्रथमस्तारो येपु तेपु ; किंवा छायायै शोभायै तारदृष्टयायतरसं स्निग्धा यत्र तेपु ; स्निग्धादजायतरसो वट्टस्तृष्ठा यत्र तेपु ; वट्टस्तृष्ठा हि यज्ञासाः, 'यज्ञस्तु राजा वट्टस्तृष्ठा' इति हारावलीत्वमन्ये । कश्चिदिति "कथार्यजन्यु बध्नीयात् कश्चिदित्यादिभिः पदं" इत्युक्तेः कश्चिदित्युक्तम् । अस्य यज्ञस्य स्वामिदोहित्वात् नामनिर्देशो न कृतः । उक्तम्—

“मित्रद्रोहं प्रकुर्वन्ति ये च विज्ञास्यन्तः ।

तेषां नाम न गृह्णन्ति पवादौ च विशेषतः ॥” इति ।

अभिज्ञातत्वादस्य नाम न गृहीतमिति केचित् । “अस्ति कश्चिद्व्यगृहिणेन” इति यनितोन्त्युपरोषात् कश्चिदित्युक्तमिति केचित् । अस्य काव्यस्य कल्पितत्वात् न नाम निर्देश इति शब्दित् तन्न, एतन्प्रस्तावस्य प्रसिद्धत्वात् । कश्चिदित्येव यज्ञस्य नामेति केचित् । कान्तेति कान्तियोगात् कान्ता, अर्श आदित्वादन् । कान्तिः शोभा, सा यथा,

“रूपयौगल्यवर्णैरुन्मोहोपपन्नैः ।

अलङ्कारमङ्गलानां शोभेति परिकीर्तिता ॥” इति ।

ईदृशनायिकाविरहे युक्तं शापस्य महत्त्वम् । स्वाधिकारप्रमत्त इत्यनेन शापस्य युक्ता शापिता । अस्तंगमितमहिमेत्यनेन व्यवहितवस्तुदर्शनादावशक्तिः सूचिता । वर्णभोग्येण इत्यनेन वियोगिनामेकोऽपि ऋतुदुःसहः किंपुनः पट्टतुल्याः संवत्सर इति शापस्यातिशयदुःसहत्वं सूचिनम् । किंवा अस्तंगतस्य सद्यदिव अस्य यज्ञस्य पुनरुदयः शापान्तेऽवश्यं भवतीति सूचितम् । भर्तुरित्यनेन यज्ञसाम्यन्धात् कुबेरोऽवगम्यते, एवं यज्ञस्य कुबेरानुगतत्वमपि । यज्ञ इति रुद्रमपि स्वामाधिकारमिच्छं प्रतिपादयति, इं कामम् अश्नतीति एवं निरातात्, इरक्षयो यस्य च, एव इयुक्तमज्ञमिन्द्रिय यस्येति च ग्युनरतेः, तेन कान्ताविरहेऽधिकव्याकुलता प्रतिपादिता । जनकनयान्तेत्यनेन स्थानस्यातिविश्रित्य मनोहरत्वं वासयोग्यत्वञ्च सूचिताम् । स्नानमिति भावे कण्ठे वा अनद, “स्नानीयेऽभिपवे स्नान” इति रन्तिः ।

“सुगन्धौ सुमते पूते पुष्पं शोभन उच्यते” इति संस्कारावर्तः ।

स्निग्धत्वमेव विरहिण्यस्योत्तलस्यावकृपलप्रसङ्गादितौल्यं विरहजन्यदुःसहसहार्थिकञ्च सूचितम् ।

“सुग्रीवानि सुगन्धीनि वनानि च सरसि च ।

सम्भोगेष्वनुकूलानि दहन्ति विरहे यशम् ॥” इति भरतः ।

“छायातरः स्थिरच्छाया” इति त्रिकाण्डशेषः ।

“अथाहसस्थितेऽप्यर्के छाया येषामवस्थिताः ।

स्वमिता इव तिष्ठन्ति ते च्छायातरा मताः ॥” इति रन्तिः ।

छायातरः सशः पूर्णः पुष्पैः किमल्यैः फलैः” इत्यन्यः । “छायातरुर्नमोः स्यात्” इति घलः ।

“छाया पशुकौ प्रतिमायामर्कयोर्मित्यनात्वे ।

उत्फोने चाप्यनारम्भे शोभायाव तमस्यपि ॥” इति विश्वलोचनः ।

रामगिर्याश्रमेष्विति बहुवचनेन विरहमन्तापवशादेव स्थातुमन्तस्त्वं सूचितम् । रामगिरिदिवप्रकृतस्य नातिविप्रकृत्यै दक्षिणस्यां दिशि प्रत्यन्तस्त्वंनो रामगिरित्येव नाम्ना प्रसिद्धः । अतएव रामगिर्याश्रमेष्विति श्रुतिरुद्भूतेषु प्रसक्तं ननु रामशैले निपत्येति प्रसक्तम् । उक्तञ्च “प्रसिद्धज्ञाने यतु दुष्टवत्तदपीष्यते” इति ।

तस्य स्थित्या कथमपि पुरः वेतकाधानहेतो-

रन्तर्वाप्पश्चिरमनुचरो राजराजस्य दध्यौ ।

मेघालोके भवति सुप्रिनोऽप्यन्यथावृत्ति चेतः

कण्ठाश्लेषप्रणयिनि जने किं पुनर्दूरसंस्थे ॥ ३ ॥

अथ तादृक्कालदेशोपस्थापितावस्थोऽसौ निर्वेदस्तु जात इति ध्वनयन्नाह । तस्य । राजराजस्य पुत्रेभ्यः अनुचरो यक्षोऽन्तर्वाणोऽनि स्मृतास्तु सन् वेतकीपुष्पस्य यदाधानम् आरोप्य तस्य हेतोर्वर्षासु तदुत्पद्यमानत्वान् कारणस्य तस्य मेघस्य पुरः कथमपि मेघदर्शनस्य विरहिणामुन्मादस्यत्वात् केनापि प्रकारेण महादृष्टेण स्थित्या चिरं दध्यौ चिन्तितवान् निर्वेदवान् यमूनेत्यर्थः । बाष्पमहचरितेन ध्यानेन निर्वेदस्य ध्वनितत्वात् । तथाच ।

“बाष्पपरिष्कृतनेन श्वासप्रसाद्विन्नमुपगमं । योगीव ध्यानरतौ भवति हि निर्वेदस्तु पुरः ॥” इति ।

युक्त एवास्य निर्वेदः । तथाच

“हृष्टजनविप्रयोगाद्विरिद्याद्व्याधिनस्तथा तु स्यात् । परदृष्टि दृष्ट्या वा निर्वेदो नाम सम्भवती” इति ।

प्रस्तुत निर्वेदसाधनमर्थान्तरन्यागमाह—मेघेति । कण्ठाश्लेषप्रणयिनि मलान्निद्रानुपगमयति जने न्योजने मत्स्यपि सुप्रिनं सम्मोगिनं सुरतभानोऽपि चेतो मेघस्यालोके दर्शने भवति विद्यमाने अन्यथावृत्ति श्रुतारवेष्टा निरल भवतीत्याक्षेपात् । मेघालोके मनीति वा वाच्यम् । कण्ठाश्लेषप्रणययोग्ये जने दूरसंस्थे विमुक्तौ सति किं पुन किं न स्यात् अपि तु अर्थः स्यादेवेत्यर्थः । वेतकेति वेतकानां वापस्त्वभावात्तानामप्येतानामपि विरारसारित्वेन विरहितुं महत्तमं मदनरागाकारणतया दुर्दृशत्वं ध्वनिः । अतएव कथमपि त्युक्तम् । अन्तरभ्यन्तरे बायोऽधु मस्येति बहुमेहि । ननु उद्देशे सति निर्गताधुत्वमेव युक्तं कथमगान्तर्वाणः ? तस्य धैर्यावच्छिन्नत्वात् । महता हि विरदुपस्थितौ धैर्यमेवेचितम् । कथमपि [कथयामपि ?] धैर्यमेव हेतुः, चिरचिन्तनं बाष्पत्वं हेतुरित्यन्ये । बाष्पत्वाप्रार्तिसम्भवः । यदुक्तं—

नानिति सूचनमिति केचित् । वास्तव्यं मेघदर्शनं ग्राह्यच्छकम् । तस्मिन्निति तच्छब्दस्य पूर्वोक्तपरामर्शित्वात्
तेषु रामगिर्याश्रमेऽपि वस्तु युक्तं न तु तस्मिन्नद्राविति । उच्यते, सर्वनाम्ना समासान्तर्गतस्यापि अनुसन्धान-
मिच्छन्ति, अत्र व्यग्रहितस्यापि गिरेरेवातुमन्धानादेकवचनम् । यद्यपि कतिचिन्मांसोविति सख्या नाभिहिता
तथापि 'अष्टौ मासा बोद्धव्याः', 'शेषान् मासान् गमय चतुर' इति वक्ष्यमाणत्वात् । ननु कतिचिच्छब्दोऽल्प-
वचनः, तेन च बह्वो मासा गीताः अतः "शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थितो क्षार्जपाणा" इति वक्ष्यमाणं
विहस्यते । नैमम्, अतिदुःसहत्यान्नेतव्यकालस्याल्पस्यापि बहुत्वेन समर्पणात् । तथाच—

“प्रचुरेऽपि गते काले कामिनामल्पयासना ।

नेताभ्ये त्यल्पकालेऽपि योरत्वाद् बहुवाक्या ॥” इति ।

ननु अत्रलाविप्रयुक्त इत्यस्य कान्ताविरहगुणेत्युक्तत्वात् पुनरुक्तं दोषः । उच्यते, अत्रलाशब्दोऽयं
स्त्रीमात्रवचनः, अन्यस्त्रीभिरपि तस्य सङ्गमो नास्तीत्यर्थः । “स्त्री योपिद्वला योपा” इति पर्यायः । अथवा
यत एव कान्ताविरहगुणं क्षापः अत एवात्रलाविप्रयुक्तः । उच्यतेऽप्यमलद्वारः । तथाच—

“उचिषोपः क्वचिद्धेतोः फलभावेन योजनम् ।

क्वचिदाक्षेपलः सख साक्षाच्छब्देन कीर्तनम् ॥” इति ।

अन्यतु अत्रला दुर्गला इति कान्तावैश्वर्यं चानितम् । कामीति अतिशयेऽत्यर्थं इत् । कननेति
पलदस्य कनकमयत्वात् कनकपदं व्यर्थमिति न वाच्यं, करिकरभवत् सखच्छब्देन कीर्तनादुचिषोपालङ्कार-
विष्काणत् । आदिल्लेति आदिल्लानुत्वेन मेघस्य सौहार्दं सूचितम् । यत्रेति सत्ताजवत् प्रेक्षणीयत्वेन
रामार्थं सूचिः, सौहार्दसामर्थ्यवताऽनेन कार्यं साध्यते इति । गजप्रेक्षणीयमिति गमातोपमेयं, रामारोनेवोप-
मेयभावस्य प्रतीयमानत्वात् । तथाच—

“यत्तु युचितिरुद्धं तदयुक्तिमिति स्थानम् ।

भूता यथेन्द्रजलस्मात्प्रमण्डलं ॥” इति

एत एतदुक्तं परिहर्तुमाह—धूमः । धूमोऽग्निगो ज्योतिरुद्धः ज्योतिरुद्धे जल मल्लायु, एता गन्तिपातः समवायो मेलकः तदुपो मेघ क, पटुकरणी. स्वसर्वगम्यत्वात्तन्मन्त्रियः अत्रापि दृष्टव्यमप्यवधारणम् । प्राणिभिश्चेतनैः प्रापणीया नेतव्याः सन्देशायाः सन्दिश्यमानस्तूनि क, इति उक्तमिदम् औतमुक्त्यात् उत्तराग-
तान्वात् आरिगम्यन् अविचारयन् उत्सुको यश्चैत मेघ यथाचे वक्ष्यमाणमभ्याषितवान् । उक्तमपि दृष्टयितुमर्हन्ति-
रमाह, हि यस्मात् वामातां मन्मथविदितारचेननाचेतनेषु अथ चेतनः अयमनेतन इति विचारयितव्येषु विषयेषु
प्रवृत्त्या स्वभावेन दृष्ट्या देवा ज्ञानशून्या भवन्ति । अस्याग्निन् कार्ये गम्यमानेति अग्नौ नालं त्यविचारयन्त
एव यथा चेतनेषु प्रवर्तन्ते तथा अपेक्षेनैविति भावः । अन्यन्तागम्यतौ कद्वयम्, किं वाच्य आशेषे, मप्यन्देशार्थ
प्रवृत्त्यादकमार (१) आशेषः । सन्दिश्यन्त इति सन्देशाः, कर्मणि घञ्, ते च ते अर्था वस्तूनि चेति ते
तथा, सन्दिश्यमानस्तूनि इत्यर्थः । यद्वा सन्देशाः सवद तदर्थस्तद्रूपतया वाच्यनि वस्तूनि, किं वा सन्देशाः
सवद. ॥ एतदर्थं प्रयोजनं यागा ताः सन्देशायां वच इत्यर्थः । औत्पुत्र्यमुन्नवरत्नं मोद इत्यर्थः । तथाच,
‘औत्पुत्र्य इव दत्तुं नृप विरवंगे रिमेदुदम्’ इति । अनुगृहीत सम्भोगादिस्मरणम् । औत्पुत्र्याद् आन्ति-
स्तया अविमर्श इति वाक्यार्थः । तथाच, “निदानादानवा विन्ता भन्तिरचेत्पुत्रकनेताम्” इति । ननु यत्र
इति पूर्वमुक्तं कश्चित् नो शुभक इत्युक्ते ? शुभकजन्तोर्वा हि यत्र जन्तोर्वास्ति एव । तथा च्यामरः

“विद्यापरोऽप्यरोक्षरक्षेगन्धार्थस्मिन् ।

विद्यापरो गुणक. निद्र” इति ।

परिहृता प्रत्युद्गमाद्दूरतः” इति अमरः । “कृणौ स्वन्दनसंस्थितौ शरत्तैर्गङ्गाद्युतोऽताडयत्” इति
 याणः । केचित्तु संपूर्वतिष्ठतेरमत्रत्यैवत्वपुरस्कारेण तस्य कान्तागाममत्रलक्षणा सूचितेत्याहुः । केचित्तु
 तस्य मेघस्यानुचरः पार्श्ववर्ती सन् राजराजस्य पुरोऽल्लभाया दध्यौ, पुर इति कर्मणि पठ्यते । राजराजयेति
 शोभ्यपदोपादानेन तस्य राजधान्या नृत्यगीत-वाद्यादिभिस्तुष्ट्युत्साहं ध्यानं युक्तमिति व्याचक्षते ।
 अर्थान्तरन्यासोऽयम्—

“श्रेयः सोऽर्थान्तरन्यासो यस्तु प्रस्तुत्य किञ्चन ।

तत्साधनसमर्पणं न्यासो योऽन्यस्य वस्तुनः ॥ इती दण्डी ।

अर्थान्तरन्यासद्योतकाभावात् स्वभावोक्तिरियमित्यन्ये । ॥ ३ ॥

प्रत्यासन्ने नमसि दयिताजीवितालम्बनार्था

जीमूतेन स्वकुशालमयीं हारयिष्यन् प्रवृत्तिम् ।

स प्रत्यग्रैः कुञ्जकुसुमैः कल्पितार्घ्याय तस्मै

प्रीतः प्रीतिप्रमुखचचनं स्वागतं व्याजहार ॥ ४ ॥

चिन्तानन्तरमस्य चेष्टामाह—प्रत्या । जीमूतेन नेपेन प्रवृत्तिं हारयिष्यन् नाययिष्यन् प्रस्थापयिष्यन् स यक्षः
 प्रीतः सन्तुष्टः सन् तस्मै उक्तविशेषाय जीमूताय प्रीतिः स्नेहः प्रमुखं प्रधानं यत्र तादृशं वचनं ‘कल्याणवानसि’
 ‘कुशलं ते’ ‘इहैव विश्रम्यताम्’ इत्यादिप्रेषणं कथनं यत्र तादृशं स्वागतं कुशलप्रेषणं व्याजहार उक्तवान् ।
 प्रीतिप्रमुखचचनं यथा स्यात् तथा स्वागतं मुखेनागतमगमनं व्याजहारेति वा । कीदृशीं प्रीतिः ? स्वकुशलमयीं
 स्वात्मकल्याणात्मिकाम् । अत एव प्रत्यासन्ने सन्निहिते नमसि धारये दयितायाः प्रियाया जीवितस्य प्राणधारण-
 रथावलम्बनमवष्टम्भः स्वैर्यमः प्रयोजनं यस्यास्तादृशी, कदाचित् श्रावणस्य प्रसन्नविरहपीडाशयित्वात् प्राणास्वस्थ-
 तीत्याशङ्क्य विरहिण्याः कान्तगताश्रावणस्य प्राणशरकल्यात् स्ववार्तां प्रस्थाप्यत इति भावः । प्रसन्नतः स्वविरहा-
 वस्थापि सन्देष्टव्या । तस्मै कीदृशाम् ? प्रत्यग्रैरभिनवैरप्युपितैः कुञ्जकुसुमैर्मिरिमिरिकापुष्पैः कल्पितो
 निर्मितोऽर्घः पूजाविधिर्यस्मै तादृशाय कृतपूजावैतर्क्यः । जीमूतेनेत्युक्तिपदोपन्यासः, जीवनं जलं जीविताय शूलं
 पद्ममेनेनेति जीमूत इति व्युत्पत्तेः । जीमूतः पृषोदरादिः । हारयिष्यन्निति तुमर्थे स्यत्, हारयितुमित्यर्थः ।
 तुमर्थाभावेऽपि न क्षतिः । प्रत्यग्रैरित्यादरचनः । कश्चिद्विनीतोऽपि भूतत्वात् प्रियं वदति, कश्चित् प्रीतोऽपि
 आदृष्ट्यात् पश्यं पदतीति प्रीतः प्रीतिप्रमुखचचनमिति न पुनरुक्तम् ।

“सप्तपुष्पिते मित्रे” कुशलेनागतं त्वया ।

इति यत् प्रस्तवचनं तत् स्वागतमुदाहृतम् ॥” इति यत्तः ।

स्वागतं श्रेमं शोभनागमनं कुशलप्रदानञ्चेति वृद्धाः । ४ ॥

धूमज्योतिःसलिलमस्तां जग्निपातः क मेघः

सन्देशार्थाः क पट्टकरणैः प्राणिभिः प्रापणीयाः ।

इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन् गुणकस्तं ययाचे

कामार्ता हि प्रवृत्तिरूपणाश्चेत्तनाचेतनेषु ॥ ५ ॥

ननु मेघेऽचेतनः कथं कर्तारक इति धनुर्मनन्ताम दण्डमस्मि, यदुम्—

वर धेष्वा । यदि तु वर प्रसास्तमित्युच्यते तदा सामान्योपक्रमेण विशेषाभिधानं यथा द्विगुरेकवचनमिति, एतच्च द्विगुसूत्रेऽनुन्यासे उत्तमिति टीकाकाराः । हेत्वल्कार अर्थान्तरन्यासो वा ॥२॥

सन्तप्तानां त्वमसि शरणं तत् पयोद प्रियायाः

सन्देशं मे हर घनपतिकोधविश्लेषितस्य ।

गन्तव्या ते घसतिरलका नाम यक्षेश्वराणां

वाह्योद्यानस्थितहरशिरःचन्द्रिकाधौतहर्म्या ॥ ७ ॥

मेघस्य पाण्डुर्य प्रतिगम्यत् याच्नामाह—रन्त । हे पयोद मेघ, यत्तत्त्व सन्तप्तानां शरणं रक्षित्वा तत् तस्मात् धनरत्ने कुत्रैस्य भ्रमेन कर्ता विवर्धेयितस्य वियोजितस्य मे मम प्रियाया सन्देशं हरिष्यसि प्रापयिष्यमि । तव सन्देशं नीरसा कुत्र गन्तव्यमित्याह । वाच्यं बहिर्भवे उद्याने आपमे निर्गमदेशे वा स्थितस्य हरस्य महादेवस्य शिरःचन्द्रिकाया उग्रोत्सना धौतानि प्रक्षालितानि उज्ज्वलीकृतानि हर्म्याणि धवलगृहाणि यस्या तादृशी अलका नाम यदेवगुण्य यक्षधेष्वा वरप्रतिनिवासस्थानं ते तव गन्तव्या गमनीया । सन्तप्तानां शरणमिति सामान्यप्रतीतितात्वाद् विरहितसन्तापशान्तयेऽपि त्वं प्रभु, त्वन्निवेदितावस्थस्य ममापि प्रियाया कृते सन्देशमवश्यं हरिष्यसीति भावः । “शरणं गृह्णाति नो” रित्यमरः । हरेत्याश्रयाया भविष्यति गी । हेतुममोऽयमर्थान्तरन्यासः, यद्वाह,—

“अन्यतो दृश्यन्वन्वस्याभीष्टे विनियोगतः ।

प्रमत्तप्रणयवेदि सता हेतुमम मतम् ॥” इति ।

पयोदेत्युचितपदन्यासं जलस्य तापशान्तिहेतुत्वात्, सन्तापशरणभ्युपगमस्य पयोदपदेन महासुभावताच्च ।

यदुक्तं,—

“दातव्यभ्युपगतिश्च सदा च प्रियभारणम् ।

स्वै जने वा परे वापि तदौदार्यमुदीर्यते ॥” इति ।

घनपतिको विवर्धेयितस्येत्यनेन परवक्ता च तत्र गमनासामर्थ्यञ्च अन्यते । प्रियाया इति सम्बन्धे पठ्यते, प्रियाया सकाशात् कोधविवर्धेयितस्य इति योजयन्त्यन्ये । गन्तव्येति कर्मणि तस्य, ते इति कर्तरि पठ्यते । गन्तव्येत्यनेनायं शासनहारको वृत्त इति शङ्कितम् । उक्तञ्च,—

“विशृङ्खलौ मितार्थश्च तथा शासनहारकः ।

सामर्थ्यात् पादतो हीनौ दृष्टस्तु त्रिविधो मतः ॥” इति ।

अर्हति तस्य, गन्तुमर्हति गन्तव्या, गमनार्हत्वेन तत्र निर्वर्गफलवृत्तिर्बन्धने । तथाहि तत्र साक्षात् दिवदर्शनाद् धर्मं, यदेवशरसम्बन्धाद्भेदः । तथा च “दृष्टं यक्षेश्वरस्युद्यं जनानां निधिदायिन” इति । कामं मुलमो धौतहर्म्यत्वात् । तथाहि—

“ज्योत्स्नोऽज्वले हर्म्यगृष्टे तरेद्याने सर मु च ।

प्राप्तानां रमणीयेषु कामं गन्तव्येन नृणाम् ॥” इति ।

एतेन निर्वर्गयाचनेन प्रेम्णाह्वय उच्यतेऽनेति । वरपति औणादिकोऽनेति । नामेन प्रमिदौ, अलङ्कृते प्रमिद्वैत्यर्थः । “प्रमिदौ नाम चाव्यय” मिति हेममालिनो । यक्षेश्वरस्येन यक्षधेष्ठ उच्यते यक्षस्य उतरपदस्य धेष्ठार्थोऽपीति वृद्धाः । किंवा यक्षेश्वर कुबेरः, गौरव बहुजनम् । बन्धेऽनेत्यनेन अत्रविहन्वन्ति । वतु यदि बन्धोद्यानयो दूरस्तदि कथं “मन्या देवं यन्मतिगम यत्र माशादगन्त” मिति वयते, तत्र हि अत्रगन्तव्यो हर प्रीयते, कथं वा हर्म्यनर्मन्त्यम् ? उच्यते, अलङ्कृतमन्धेऽप्यत्रमाया वगनी-

वरं श्रेष्ठ । यदि तु वरं प्रयास्तमित्युच्यते तदा सामान्योपक्रमेण विशेषाभिधानं यथा द्विगुरेकवचनमिति, एतच्च द्विगुमूलेऽनुन्यासे उक्तमिति टीकाकाराः । हेत्वल्कार- अर्षान्तरन्यासो वा ॥६॥

सन्तप्तानां त्वमसि शरणं तत् पयोद प्रियायाः

सन्देशं मे हर धनपतिकोधविश्लेषितस्य ।

गन्तव्या ते घसतिरलका नाम यक्षेश्वराणां

वाह्योद्यानस्थितहरशिरप्रचन्द्रिकाधौतहर्म्या ॥ ७ ॥

मेघस्य पाण्डुरं प्रतिपश्यन् याचन्माह—पन्त । हे पयोद मेघ, यत्स्व सन्तप्तानां शरणं रक्षितामि तत् तस्मात् धनरत्ने कुत्रेह्येन कोयेन कर्त्ता विशिष्टेनैव वियोजितस्य मे मम प्रियाया सन्देशं हरिष्यमि प्रापयिष्यमि । तत्र सन्देशं नीत्वा कुत्र गन्तव्यमित्याह । बाह्ये बहिर्भवे उद्याने आप्ते निर्गमदेशे वा स्थितस्य हरस्य महादेवस्य शिरप्रचन्द्रिका उद्योतस्य धौतानि प्रक्षालितानि उज्ज्वलीकृतानि हर्म्याणि धवलगृहाणि यस्या तादृशी अलका नाम यक्षेश्वराणां यक्षश्रेष्ठानां वसतिर्निवासस्थानं ते तत्र गन्तव्या गमनीया । सन्तप्तानां शरणमिति सामान्यप्रतीतत्वाद् विरहिमन्तारसान्तयेऽपि त्वं प्रभु, तन्निवेदितावस्थस्य ममापि प्रियाया कृते सन्देशमवश्यं हरिष्यमीति भावः । “शरणं गृहशिनो” रित्यमरः । इत्येतादृशाया भविष्यति गी । हेतुममोऽयमर्थान्तरन्यासः, यदाह,—

“अन्यतो दृष्टमम्बन्धस्याभीष्टे विनियोगतः ।

प्रसन्नप्रणयावेदि सता हेतुसमं मतम् ॥” इति ।

पयोदेत्युचितपदन्यासं जलस्य तापशान्तिहेतुत्वात्, सन्तापशरणाभ्युपगत्वा पयोद्वन्द्वेन महातुभाषताञ्चनि ।

यदुक्तं,—

“दानमभ्युपगतिश्च सदा च प्रियमापणम् ।

स्वे जने वा परे वापि तदौदार्यमुदीर्यते ॥” इति ।

धनपतिको विशिष्टेनैवैत्यनेन परवचनं तत्र गमनसामर्थ्यञ्च ध्वन्यते । प्रियाया इति सम्बन्धे पट्टी, प्रियाया मकाशान् क्रोधविश्लेषितस्य इति योजयन्त्यन्ये । गन्तव्येति कर्मणि तव्य, ते इति कर्त्तरि पट्टी । गन्तव्येत्यनेनायं शामनहारको दत्त इति ज्ञापितम् । उक्तञ्च,—

“विश्रुत्यो मितार्थं तथा शासनहारकः ।

शानम्यात् पादतो हीनी दत्तस्तु त्रिविधो मतः ॥” इति ।

अर्हति तव्य, गन्तुमर्हति गन्तव्या, गमनार्हत्वेन तत्र निवर्गफलवाप्तिर्ध्वन्यते । तथाहि तत्र गाशान् दिवदर्शनाद् धर्मं, यक्षेश्वरमम्बन्धाद् । तथा च “दृष्टं यक्षेश्वरादुक्तं जनानां निषिद्धयि” इति । कामं सुलभो धौतहर्म्यात् । तथाहि—

त्युच्यते उपचारात्, हर्म्याण्युद्यानस्थान्येव । अथवा - कर्ष्यप्रसारिप्रभाभिरभ्यन्तरस्थहर्म्योर्ध्वनैर्मल्यं वाच्यम् । यद्वा मूर्धन्तरेणाभ्यन्तरेऽपि शिवो वसति । केचित्तु वक्ष्यं वाहनीयम् उद्यानम् उक्तवानं महारूपभः तत्रस्थो हरोऽलक्ष्यां विचरतीति व्याचक्षते । चन्द्रिन्द्राब्देन चन्द्रप्रभोच्यते, अत एव हरशिरश्चन्द्रिकेत्यत्र न कश्चिद्विरोधः । शिरश्चन्द्रिकेत्यत्र चन्द्रस्य गम्यमानत्वात् न नेयत्वं दोषः, चन्द्रचन्द्रिकयोर्नित्यसम्बन्धात् व्याप्तिरित्येवम् । आरोगलक्षणा शिरःशब्देन शिरःस्थश्चन्द्रोऽभिधीयते मयाः कौशन्तीत्यादिवदिति केचित् । हरस्य शिरसि चन्द्रो हरशिरश्चन्द्रस्तस्य प्रभा हरशिरश्चन्द्रिकेति केचित् । “आरामे निर्गमे च स्यादुद्यानव प्रयोजने” इति रन्तिदेशः । हेतुजातिभ्यां सङ्कीर्णमलङ्कारः । तथा च ‘नानालङ्कारसंघट्टिः सङ्कीर्णस्तु निगद्यते’ इति ॥ ७ ॥

त्यामाखुडं पवनपदवीमुदुगृहीतांलकागताः

प्रेक्षिष्यन्ते पथिकवनिताः प्रत्ययादाश्चसत्यः ।

कः सन्नद्धे विरहचिधुरां त्वय्युपेक्षेत जायां

न स्यादन्योऽप्यहमिव जनो यः पराधीनवृत्तिः ॥ ८ ॥

वामसमस्या मेघं प्रोत्साहयन् अथ विरहिणीजनोपकारित्वनिना वार्ताहरणस्यावश्यकतामाह—
त्या । प्रत्ययात् वदोपक्रमे यान्या नियतमायान्तीति निश्चयज्ञानात् आश्चर्यस्य मनस्वास्थ्यमातन्वत्य, पथिक-
वनिताः प्रोषितभर्तृकाः उदुगृहीता ऊर्ध्वं शिता अलक्षणां कूर्णकुन्तलानाम् अन्ताः प्रान्तभागा यागिस्तादृश्यः
सत्यः पवनपदवीं पादुपगम्य आरुह्य आसृज्य आदितं त्वां प्रेक्षिष्यन्ते प्रकर्षेण द्रव्यन्ति । प्रत्ययस्य सकल-
लोकानुभूयमानहेतुमाह कः पुरुषः पत्न्यस्य सन्नद्धे सङ्गीभूते उदिते वा उपस्थिते वा सति विरहेण नियोगेन
निधुरां विरहां जायां भार्याम् उपेक्षेत सजेत न कोऽपीत्यर्थः । ननु त्वमेव कथमुपेक्षेत इत्याह न एवादिति,
अपि सम्भाषणाय, योऽन्य इतरो जनः अहमिव यथाहं तथा पृथगीनस्ति । परवशाच्चेत्ये न स्यात् न भवेत् स क
उपेक्षेतैत्यन्वयः । इत्युच्यते जाया नोपेक्षितान् किन्तु गणेश्वरवत्तादिति भावः । अन्ये तु । योऽन्योऽपि
जनो न भवतु योऽहमिव पश्यतमीनः । न स्यादिति प्रार्थनायां लिङ्, स्वतन्त्रो भवन्ति भावः । यद्वा योऽ-
न्योऽपि न सम्भाष्यते योऽहमिव पृथगीनस्ति स्यादिति सम्भाषणाय लिङ् । अत्र यन्तच्छ उक्तवाच्यार्थः
पूर्वाभ्यामुक्तस्य सन्ध्याभ्यामङ्गनं नोपेक्षते इत्याहुः । आन्दमिति कर्तारि कः उदुगृहीतालक्षणा इत्यनेन
विरहे कर्तार्यागाद् दीर्घं सूचिनाम् । उक्तञ्च,

“मन्त्रिं यमने ध्यानमेवैषीधरं तिरः ।

अत्ररुणारित्वागो नालक्षणाव कर्तनम् ॥” इति ।

प्रशस्तस्त्वेनालक्षणादप्रद्वन्वाहर्ष्यमिदमेव दर्शनं रायेण - नागो मुखागुल्यादिरनयोप्येन सत्य
धनगम्यतिर्चनिना । यदुक्तं— “विमन्तलक्षणेऽक्षेणालेखिनालक्षणात् ।

अन्यः पश्यति निद्रां सतापयन्नुद्वेगम् ॥” इति ।

केचित्तु प्रत्ययां वारया आश्रयः अधिकं दुःखं मुख्यम्, सत्यप्रभये मेघगमेऽपश्यं गमेप्यम इति
रन्ती पुरः सारः । इत्यां वान्ताम् प्ररिच्यः । अत्र मेघः गमयन्ते तु नगप टी नगनोचकम् । “प्र-
योऽपीनताभनतातागरेऽपि । रन्ते सन्त” इत्यमर इत्याहुः । गन्तव्य इत्यनेन निरर्गतात्पुनरादि
अन्ये । “विमन्ते च विपुलं विपुलं किन्ते निमित्तं यादृशः ॥८॥

मन्दं मन्दं नुदति पवनश्चानुकूलो यथा त्वां
धामश्चायं नदति मधुरं चांतकस्ते सगर्वः ।
गर्भाधानक्षमपरिचयं नूनमावद्धमालाः
सेविष्यन्ते नयनसुभगं ते भवन्तं यलाकाः ॥ ६ ॥

यात्रानुसृत्यातादिकेन वत्सल-जायिष्ठ-सेवामज्ञातसमसम्पत्त्या च मेघं प्रोत्साहयन्ताद् । मन्दं । अनु-
कूलः पथादती पवनो वायुर्यथा यतस्त्वां मन्दं [मन्द] शनैः शनैर्नुदति प्रेरयति एव यथायं वानो वानदेरास्यः स
[गर्वः] गर्भस्थजलमग्न्यर्धनीयव्यान् सदर्पो दृष्टः सन् चानकः स्वनामग्न्यालः पक्षी ते शुभ्यं मधुरं मनो-
हरं यथा स्यात् तथा नदति शब्दायनै, तस्मात् नूनं शक्ये आरुहनात्प्रः कृतरुत्तया वत्सरा धन्यः ते आरुहो
गर्भस्थाऽऽशने आरोग्ये क्षमः समर्थः परिचर्यौऽनुभासो यस्य तादृशं नयनसुभगं स्नेहनाश्वर्यं भवन्तं त्वां सेवि-
ष्यन्ते आश्रयिष्यन्ते । यनौ यात्रायाम् एतादृशसुभसूचकानुसृत्यादिकं तन् तावत्प्रियत्प्रभो मम शर्य-
विद्विद्वय भविष्यतीत्यर्थः । मन्द मन्दमिति कीर्त्यायामधिपदे वा श्रित्वं प्रद्युम्नगत्पनम्य श्रित्वं कर्मगत्य-
त्वानिन्नेशाद् मन्दमन्दमिति हि स्यात् ।

मन्ये शंके ध्रुवं प्रायो नृमिल्यैवमादिभिः ।

उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैस्त्वित्यदोऽपि सादृशः ॥” इति ।

हेतुरित्यन्ये । नैशेन (१) केचिदेवमाहुः वरमाश्रयन्ति आश्रयन्ति वल्गुः स्त्रियः स्त्रे इन्द्रिये वर्तमानं भवन्तं
सेवित्यन्ते रतचेष्टया व्युत्प्रेक्षयन्ति । अत्र मात्र पुष्पादिसङ्क, परिचयः सम्भोगः, पवनो नासागतवायुः ।
उक्तञ्च निषेकाध्याये

“ऋतुप्रशुद्धा सुतलोमकांक्षिणी गतेऽमिले दक्षिणनासिकापुटे ।

प्रसेवनीया सततं स्वसामिनो नरेण पञ्चाक्षिषु युग्मरात्रिषु ॥” इति ।

‘स्वरात्रामे हि सन्ध्यस्ता जायते’ इति च । चातकशब्दः शारिकाद्युपलक्षणः । वामः प्रशस्तः । नयनसुमगं
सम्पू विकारमिति प्रियत्वमुक्तम् ।

पत्नी रया"दिति नामशासनम्, आशौच बन्धो बन्धनम् आशाबन्धः । अन्यदपि च लु बन्धेन रुध्यते इति
ज्वनिः । "लूतातन्नुप्रताने स्यादाशबन्धो मनोरथे" इति बलः ।

“आशाबन्धः समाश्वासे तथा मर्कटसूत्रके” इति विश्वः ॥१०॥

कर्तुं यच्च प्रभवति महीमुच्छिन्नीन्घ्रातपत्रां

तच्छ्रुत्वा तै श्रवणसुभगं गर्जितं मानसोत्काः ।

आ कैलासाद्विसृज्यसल्यच्छेदपाथेयवन्तः

सम्पत्स्यन्ते नमसि भवतो राजर्हताः सहायाः ॥ ११ ॥

आपृच्छस्व प्रियसखतममुं तुङ्गमालिङ्ग्य शैलं
 घन्यैः पुसां रघुपतिपदैरङ्कितं मेखलासु ।
 काले काले भवति भवतो यस्य संयोगमेत्य
 स्नेहव्यक्तिश्चिरविरहजं मुञ्चतो बाष्पमुष्णम् ॥ १२ ॥

प्रार्थनायामनुत्तरमनुमतिविहमिति मेघस्यानुमतं बुद्ध्या इतिकर्तव्यतामाह । आपृ । अमुं सन्निहितं
 शैलं रामगिरिम् आलिङ्ग्य आश्लिष्य त्वम् आपृच्छस्व प्रियवचनेन आमन्त्रय सन्तोषय । एतेन बन्धुजनमामन्त्र्य
 यत्र तत्र गन्तव्यमिति लोकाचारो च्यवितः । कीदृशः ? प्रियसखं प्रियसुहृदम् एतेन कितवो हि वासप्रीत्या सख्यं
 जनयतीति निरस्य निर्वर्णप्रीतिः सूचिता । तथा तुङ्गम् उच्चैस्तरं महानुभावम् । उच्चैस्त्वमहत्त्वे सख्ये
 च हेतुमाह, पुंसां पुरुषाणां बन्धुर्नमस्कार्यैः रघुपते रामस्य पदैः पादमुद्रामिमंजलासु कटकप्रदेशेषु अङ्कितं
 चिह्नितम्; रामोऽपि अस्य १२५ गन्तुमशक इत्युच्चैस्त्वम्, पुंसां बन्धुरित्यनेन निजिल्लल्लुपापहरित्वान्महोत्स-
 भावता; रामगिरिरयं रामहृदस्य विष्णोधरणसङ्गी मेघोऽपि वियति विष्णुपदे नित्याधिवास इति सादृश्यात्
 सख्यम् । यदुक्तं—“केलिश्च सङ्गतिरनैव विवादश्च धनाधिर । सदृशैरेव दृश्यन्ते नाभिमैनापि बोधमै” इति, ॥
 “सदृशैः शोभते मैत्र” इति च । नहि सादृश्यमात्रे सख्यं भवतीति, सख्यं व्यक्तीकर्तुमाह काल
 इति । काले काले प्रतिवर्षं भवतस्त्रय संयोगं सम्पर्कम् एव प्राप्य चिरविरहजं प्रभूतकालविच्छेदजनितम् उष्णं
 तप्तं बाष्पम् उष्माणं मुञ्चतस्त्यजतो नि सारयतो यस्य अस्य शैलस्य स्नेहव्यक्तिर्दृष्टिर्जातमनोहराकारत्वं
 भवति; अन्यः सर्गापि घाण्यं नयनजलं मुगति-तस्य स्नेहव्यक्तिः प्रेमाभिव्यक्तता भवति । आपृच्छस्वेति “वि-
 राजी” त्यादिना आत्मनेपदम् । शुष्मास्तां भवान् अहं गत्वा आपृच्छामीत्यात्मनिमोघनाय सुहृदगम्भाराणमाप्रद ।
 इति वृद्धाः । प्रियधामी सख्यं चेति “सख्यहोरास” इति पः । आलिङ्ग्येति, ननु यात्रायामालिङ्गनं लोफविरहं
 तर्हि कयमालिङ्ग्येत्युक्तं ? उच्यते, गमनप्रारम्भ एव विरहः, इह तु वर्त्मवार्ताधरणाद्विलम्बापेक्षः, किंवा
 आलिङ्ग्यधानी शैलश्चेति कर्मधारयः, “तेन्या” इति अर्हायै ण्य । कैचिन्तु तुङ्गं गाढं यथा स्यात् तेषालिङ्ग्येति
 व्याचक्षते । रघुपतिपदैरिति बहुत्वेनावेकाद्व्यामस्य सूत्रनादनेकस्थानस्य पावनत्वसागानादस्य मृदुत्वं पूजनीय-
 त्वस्य सूचितम् ।

मार्गं तावच्छृणु कथयतस्त्वत्प्रयाणानुरूपं
सन्देशं मे तदनु जलद श्रोष्यसि श्रोत्रपेयम् ।
पिन्नः खिन्नः शिपस्त्रिषु पदं न्यन्य गन्तासि यत्र
क्षीणः क्षीणः परिलघु पथः श्रोतसाञ्जोपयुज्य ॥ १३ ॥

अत्र केन पथा गन्तव्यं घः स्थानव्यं किंवा पावेयमित्याद्यस्य गमान्वेनोत्तरमाह । मार्गं । हे जलद मेघ
कपनो नदनो मत्तः गच्छात् त्वत्प्रयाणानुरूपं सम्भरणयोगभेदेन भगवद्गमनयोग्यं मार्गं पन्थानं तदात् शृणु
-आकर्ण्य, तदनु पश्चात् मार्गश्रवणान्तरं श्रोत्रपेयं श्रोत्राभ्यां पेयं सादरमाकर्णनीयं मे मम गन्देशं श्रोष्यसि ।
प्रयाणानुरूपतां व्यक्तीकृतुमाह पिन्न इति । यत्र मार्गे पिन्नः खिन्नः सन् अथश्रमेण श्रान्तः श्रान्तः सन् शिपस्त्रिषु पदं
पादग्यागं स्थितिं वा न्यस्य कृत्वा, एवं क्षीणः क्षीणः सन् वरगेन कृदाः कृदाः सन् तृप्तिमनुविताः सन् परि सर्वतोभावेन
रुपु अगुरु धोतनां नदीप्रवाहादीनां पयो जले च उपयुज्य शृद्धीत्वा पीत्वा त्व गन्तानि गमिष्यसि । मार्गमित्यस्य

यात्रामुपदिशन् कामसम्पत्त्या प्रोत्साहयितुमाह । अद्रे । त्वमुदङ्मुखः सन् अलङ्काया उत्तराग्रस्थानात् उत्तराभिमुखः सन् अस्मात् सरसनिचुलात् प्रत्यग्रहिज्जलपुष्पात् स्थानात् स्थितिदेशात् खम् आकाशम् उत्पत उद्गच्छ । अस्याकाशगतित्वात् निचुलादिव्याप्तत्वेन स्थलगतमनारम्भनाच्च यमित्युक्तम् । नभोगमने कामसम्पत्त्या प्रोत्साहमाह, त्व कीदृशः ? मुग्धाभि सिद्धानामङ्गनाभिश्चकितचरित भीत भीत सततविस्मय यथा स्यात्तथा इह उन्धाय उन्नतिर्यस्य तादृश । तभिः कथमहमूर्ध्ववर्ती शृङ्ग इत्याह, तभिः कीदृशीभिः ? किञ्चिद्वि-
तर्कैः, किं पवनो वायुः अद्रे पर्वतस्य शृङ्ग शिखरं हरतीति शृङ्गपातभयात् उन्मुखीभिर्ध्वजवदनाभिः । पुनः कौदृशश्च, पयि वर्ष्मणि दिङ्नागानां दिग्गजानां स्थूलहस्त्याग्रेणान् करप्रहारान् परिहरन् वर्जयन् । ननु अद्रे शृङ्गं हरति पवन इत्यनेन कः वितर्कः सम्पद्यते, यतो वितर्कः उभयकाट्यलम्बी भवति यथा म्यागुर्वा पुठना येति तत् कश्चिदस्य सहायः ? उच्यते, किमिदं शृङ्गमुत मैघ इति गम्य बुद्धिसिद्धकोट्यन्तरम् अथवा मौग्ध्यदककोट्य-
बलमप्यपि सहायः । तथा च मौग्ध्यमुदाहृतं भवति,

“सत्यमेवान्यदेशेऽपि निवृत्ते वाशलाद्यन ।

ते वृक्षा कीदृशा नाम येषां मुक्ताफलं फलम् ॥” इति ।

उन्मुखीभिरित्यनेन भयोन्मुखत्वात् प्रस्तावलाकृन् सूचितम्, तेन चानुरागिकमुकेकितव्यनि । उक्तं

“अकाल्मर्षयेद्भारं प्रतप्तच निरीक्षते ।

क्षणात् साधून्मुखी सा स्वादृष्टं चायामुखी भवत्” ॥ इति ।

इत्येति “धातुसम्बन्धे प्रत्यया” इति भविष्यति क । इक्ष्यमाणान्छाय इत्यर्थः ॥

मुग्धेति मौग्ध्यशालिनी मुग्धा, मौग्ध्यं यथा ?

मुक्ताफलं तरो कस्येत्यादि वा कृत्रिमं वचः ।

वृक्षानां परलोका मौग्ध्यमेन विदुर्बुधा ॥” इति । ✓

मभिमतम्, तस्मादवश्य परिहरणीयमिति चिन्तितमित्यन्ये, परिहसन् परिहरिष्यन् गमिष्यसीत्यर्थः । गजान् च प्रनश मेने कण्ठात् कुर्वन्ति, यदुक्तं गजशास्त्रे—

“अवस्था पञ्चमी प्राप्ता दृष्ट्वा कृष्णाम्बुद गजा ।

सन्तापशान्तये तासां क्षिपन्ति स्थूलहस्तकान् ॥” इति ।

मनु वर्त्मनि विनसम्भावनेयमयुक्ता मेघस्यानुसङ्गप्रसङ्गात् उच्यते, एतत्कवनेन अन्तर्गम्यन्तर-
निवृत्तिं सूचिता, अन्यन्तेकं प्रत्यवायं शक्यपरिहृतोऽत्युर्ध्वगमनात् । अन एवोत्पतेति उद्ग्रहणम् । सशयोप-
मेयम्, तथा च दण्डी ।

“किं पद्ममन्तर्प्रान्तालि किन्ते लोलेक्षणं मुखम् ।

मम दोल्यते चित्तमितीयं सशयोपमे” ति [का० २।२६] ॥ १४ ॥

रत्नच्छायाव्यतिकर इव प्रेक्ष्यमेतत्पुरस्ताद्

घल्मीकाप्रात् प्रभवति धनुः खण्डमाखण्डलस्य ।

येन श्यामं वपुरतितरा कान्तिमापत्स्यते ते

यर्हणेव स्फुरितरुचिना गोपदेशस्य विष्णोः ॥ १५ ॥

यायां महलं कथयन् गन्तव्यं शोभा भविषीति दर्शयन् कथमवलङ्घ्यते राजराजप्राधानी यास्यतीति
परिहरति, रत्न । आखण्डलस्य शाकस्य एतद् धनुःखण्डं पुरस्तात् पूर्वस्य दिशि बन्नीकाम्नात् कयिककृतधनुः-
स्तुताप्रात् प्रभवति प्रकटीभवति । कीदृशम्, रत्नानामिन्द्रनीलप्रमणादीनां नानावर्णानां छयाव्यतिकर इव प्रसा-
सपके ॥ प्रेक्ष्य दर्शनीयं सौन्दर्याद् यान्त्रिकं वाचः, दर्शनयोग्यं वा, अर्शव्यं प्यन्, येन स्फुरितरुचिना सचलित-
दीतिना धनुःखण्डेन ते तत्र श्यामं नीलं वपुः शरीरम् अतिरूपम् अथर्वं कान्तिं दीप्तिम् अभ्यन्त्यते प्रपूष्यति,
यस्य स्फुरितरुचिना बर्हणं मयूखण्डेन गोरवेशस्य गोशृङ्गे गोरालेशवर्णिनी विष्णो कृष्णस्य
श्यामं वपुरतितरा कान्तिम् आपत्स्यते । रत्नच्छायाव्यतिकर इवेति शक्यगुरो नानावर्णत्वादुक्तम्, बर्हमपि
रत्नच्छायाव्यतिकर इव प्रेक्ष्यन् । “भवेद्व्यतिकरोऽन्योन्यामन्त्यके व्यसने तथे” ति रत्नसि । एतदिति प्रत्यक्षप्रति-
पादनात् पर्येत्याक्षेपलक्ष्यम्, पुरस्तादित्यनेन कार्यसिद्धिं सूचिता, यदेतादृशं शाकं तु शुभमिति, यदाह
धराहः ।

यानुर्दक्षिणतो भूतं तद्वर्षि निरन्तरम् ।

यानुर्दक्षिणं सद्यः धनुर्देदं शुभं बहम् ॥” इति ।

पूर्वदिशि च धनुर्दक्षिणस्यास्य मेघस्य दक्षिण एव भवति । पुरस्तादप्यन इति केचित्, तत्र स्य, ;
यतो गन्तव्ये प्रेक्ष्यते शाकं ननु एतद्विज्ञेयं च “अप्यनं शाकं ननु न द्योभनकप्रदं” मिति । प्रेक्ष्यमित्यनेनैव महत्त्वस्य
धनुर्देदं दर्शनं चिन्तितम् । धनुः प्रभवत्कवनेन यथै धनुर्देदं यास्यतेति चिन्तितमिति केचित् । बन्नीकाम्नादिति
“वपुःकान्तमभिलाषां पुर्तिर्नीचं दन्त्रं लिख्य नमसि सनेषे शाकं वपुःकान्तमभिलाषे” इत्यादि । मञ्ज-
न्तरे बन्नीकाम्नात् पूर्वदिशि च भवत्यनेन । सर्वत्र हि वतःक्षिता धनुःसा इन्द्रधनुःस्य । क्षयात्
ज्येष्ठेति ‘सूर्यस्य विविधवर्णा पत्रेन विपट्टिता कणः साये । विहाय विपु मरुतः दन्त्य इन्द्रधनुःस्य तद्वे’ ति ॥
“नमसूरे गिरेः श्रेष्ठे बन्नाकान्तिमभिलाषे” इति सत्यपरायं । “बन्नीकं सतमे मेघ” इति कश्चिदभिधानं

यात्रामुपदिशन् कामसम्पत्त्या प्रोत्साहयितुमाह । अद्रेः । त्वमुदङ्मुखः सन् अलगाया उत्तरावस्थानात्
 उत्तरभिमुखः सन् अस्मात् सरसनिचुल्यात् प्रत्यग्रदिजलपुष्पात् स्थानात् स्थितिदेशात् खम् आकाशम् उत्पत
 उद्गच्छ । अस्याकाशागतित्वात् निचुलादिव्याप्तत्वेन स्थलगमनासम्भवाच्च समित्युक्तम् । नभोगमने काम-
 सम्पत्त्या प्रोत्साहमाह; त्वं कीदृशः ? मुग्धाभिः सिद्धानामद्वानामिध्वक्त्रिचक्रितं भीतं भीतं राततविष्णयं यथा-
 स्यात्तथा दृष्ट उच्छ्राय उन्नतिर्यस्य तादृशः । ताभिः कथमहमूर्ध्ववर्ती द्रष्टव्य इत्याह, ताभिः कीदृशीभिः ? किंस्विदि-
 तर्के, किं पवनो यायुः अद्रेः पर्वतस्य शृङ्गं शिखरं हरतीति शृङ्गपातमयात् उन्मुखीमिर्ध्ववदनाभिः । पुनः
 कीदृशश्च, यथि वर्जनि दिङ्नागानां दिग्गजानां स्थूलहस्तावलेगन् करप्रहरान् परिहरन् यर्जयन् । ननु अद्रेः शृङ्गं
 हरति पवनः इत्यनेन कथं चितर्के सम्पद्यते, यतो चितर्के उभयकोट्यन्तलो भवति, यथा स्थाणुर्वा पुण्डरी वेति;
 तत् कथमय सहायः ? उच्यते, किमिदं शृङ्गमुत मेघ इति गम्यं शुद्धिसिद्धकोट्यन्तरम्; अथवा भौगण्यदिककोट्य-
 न्तलमपि संशयः । तथा च भौगण्यगुहाहत भवति,

“तल्यमेवान्यदेशेऽपि विद्यते शशालान्धनः ।

ते शृङ्गाः कीदृशा नाम येषां मुचाकृत पत्रम् ॥” इति ।

उन्मुखीभिरित्यनेन भयोन्मुखत्वात् प्रगतावलोकन सूचिनम्, तेन चानुरागिणामुत्तेजितध्वनिः । उक्तम्,

“अक्रान्मर्पयेद्भारं प्रतप्य निरीक्षते ।

क्षणात् साधून्मुखी सा स्यादृथ बाधोमुखी भवेत्” ॥ इति ।

हृष्टेति “भानुगम्यन्धे ग्रन्थया” इति भविष्यति कः । द्रक्ष्यमाणोच्छ्राय इत्यर्थः ॥

मुपेति भौगण्यशालिनी मुग्धा; भौगण्यं यथा ?

मभिमतम्, तस्माद्वयं परिहरणीयमिति चनितमित्यन्ये, परिहृत् परिहरिष्यत् गमिष्यतीत्यर्थः । गजान्न
प्रवशा मेने कृष्यात् कुर्वन्ति ; यदुक्तं गजशास्त्रे—

“अवस्थां पञ्चमीं प्राप्ता दृष्ट्वा कृष्णाम्बुदं गजाः ।

सन्तापशान्तये तप्ताः क्षिपन्ति स्थूलहस्तकान् ॥” इति ।

ननु वर्त्मनि विजयम्भावनेयमप्युक्तं मेघस्यानुत्साहप्रपञ्चात् ? उच्यते, एतत्कथनेन अन्तरायान्तर-
निर्दिष्टिः सूचिता, अयन्त्वेकः प्रत्ययायः शास्त्रपरिहारोऽप्यूर्ध्वगमनात् । अत्र एवोत्पत्तेति उद्ग्रहणम् । संचयोप-
मेयम्, तथा च दण्डी ।

“किं पद्मन्तर्ध्रान्तालि किन्ते लोलेक्षणं मुखम् ।”

मम दोलनयते चित्तमितीय सशयोपमे” ति [का० २।२६] ॥ १४ ॥

रत्नछायाव्यतिकर इव प्रेक्ष्यमेतत्पुरस्ताद्

धत्मीकाप्रात् प्रभवति घनुःखण्डमाखण्डलस्य ।

येन श्यामं वपुरतितरां कान्तिमापदस्यते ते

यर्हणेघ स्फुरितरुचिना गोपवेशस्य चिप्णोः ॥ १५ ॥

मान्यां मङ्गल कथयन् गच्छतुस्तत्र घोभा भाविनीति दर्शयन् कवमनलहृनो राजराजराजधानी भास्वनीति परिहरति, राज । आखण्डलस्य शकस्य एतद् धनुखण्डं पुरस्तात् पूर्वस्या दिशि वन्ध्याकाशान् कथिकाकृतमृन्-
स्फुरामान् प्रभवति प्रकटीभवति । कीदृशम्, रत्नानामिन्द्रनीलमयप्रणयदौन्यं नानावर्णानां छयाव्यतिकरः । प्रभा-
सपर्क इव प्रेक्ष्य दर्शनीय सौन्दर्याद् मानिकत्वाच्च, दर्शनयोग्य वा, अर्हार्थे च, येन स्फुरितशचिना सखलिन-
दोतिना धनुर्वज्रेण ते तत्र दशाम नील वपुः शरीरम् अतिनगम् अयम् कान्ति दोतिम् अगन्तुम्यते प्राप्स्यति,
यस्य स्फुरितशचिना बह्वेण मयूपरुच्छेन गोपवेदास्य गोकुले गोसलवेषधारिणो विष्णोः कृष्णस्य
दशाम वपुर्गतिनगं कान्तिम् आगन्तुम्यते । रत्नच्छायाव्यतिकर इवेति शकस्तुगे नानावर्णत्वाद्युक्तम् । बह्वेन
रत्नच्छायाव्यतिकर इव प्रेक्ष्यन् । "भवेद्भ्यतिकरतोऽन्योन्यमभ्रके व्यमने तवे"ति रमिति । एतदिति प्रसङ्गप्रति-
पादनत्वात् परपेक्षाज्ञेयत्वम्, पुरस्तादित्यनेन कार्यसिद्धिः सूचिता, यदेतादृश शकस्तु शुभशशि, यदाह
धराहः ।

मानुर्दक्षिणतो भूतं तद्वद्वि निरन्तरम् ।

यात्रानुसृत्य सद्य धनुर्देवं शुभाबहम् ॥' इति ।

पूर्वादिभानि च धनुःशस्त्रमुत्पास्य मेघस्य दक्षिण एव भवति । पुरस्तादप्यत्र इति केचिन्, तत्र सा ,
यतो गच्छन्तोऽपि शक्रानुसङ्गिजनत्वाच्च “अथनः शक्रकान्तानु न शोभनछत्रद”मिति । प्रेक्ष्यमित्यनेनैव मन्त्रस्य
धनुरो दर्शनं चतितम् । धनुःप्रवहनेन पथि धनुःशो यस्यतेति च तत्रैविति केचिन् । वन्तोऽद्यमदिति
“वमुक्तिरानभितानयुर्निर्वाच्यत्राभिधुत्व नभसि समेधे शक्रयतुशक्रमागते” इत्यागमः । मन्त्र-
न्तरे वन्तीकामन्त्रपूर्वकमदिति च व्याचक्षते । सर्व्वेका हि वत्तश्चित्ता मन्त्रेणा इन्द्रयतुशस्ये । तस्मात्
ज्येष्ठिरे ‘सर्व्वस्य विविधभक्तः पानेन विषट्ठिन्- कणः साधे । विश्वसि धनु मन्त्रा इत्यन्त इन्द्रयतुशस्य’ तथे’ति ॥
“इन्द्रयतुरे गिरे श्यो वन्तीकाश्मिन्वते” इति संस्मरणं । “वन्तीका मन्त्रो मेघ” इति कश्चिदभिधानं

पठति । वस्त्रोक्तः सूर्य इति केचिन् । धनुःखण्डमिति धनुरेव धनुःखण्डं शास्त्रीखण्डादिवत् स्वार्थे खण्डशब्दः,
 “स्वरूपे शकले खण्ड”मिति बलः । येन दशममिथ्यादिना स्पर्शनमपि च्यवितम्, यदुक्तम्,—

“दर्शनं स्पर्शनं शस्तं मङ्गलानां श्रुतिस्तथा ।

रत्नानां कीर्तनं शस्तं तथा विष्णोश्च कीर्तनम् ॥” इति ।

अतितर्प कान्तिमाप्स्यते इत्यनेनालङ्कारश्च तदेवेति च्यवितम् । अतिसन्तिः दीप्तिः, तथाच—

“शोभैव कुण्डमास्त्रेण पूरिता कान्तिरुच्यते । कान्तिमेवातिविस्तोर्णा दीप्तिमिच्छन्ति सूर्य” इति ।

आप्तस्य इति आकर्षणरशो रूपम् । आलप्स्यते इति कचित् पाठः । विष्णोरिति विष्णुगुण्यतया गतो प्रोक्त-
 साहः सूचितः, तत्त्वतया परममङ्गलम् । तथाच, “हरिरुच्यतिः सर्वविश्वविनाशिरी”ति ; “सैव यात्राः क्षुधा प्रोक्ता
 यत्र प्राक् स्मर्यते ह्य” इति च । विष्णुदेव सर्वव्यापकः सर्वोपदेशकश्च देव इत्युक्तविप्रद्वयप्रतिपादितम्,
 तद्वद्वयं यथा तस्य तथा तवापीति ध्वनिः ॥ १५ ॥

त्वय्यायत्तं कृपिकलमिति भ्रूविकारानमिहैः

प्रीतिस्निग्धैर्जनपदयश्रूलोचनैः पीयमानः ।

सद्यः सीरोत्कपणसुरमि क्षेभमाकृष्ट मालं

किञ्चित्पश्चाद् व्रज लघुगतिभूय पयोत्तरेण ॥ १६ ॥

मालदेशावपि उत्तराभिमुखं गत्वा पश्चाद्वयव्यदिशा गमिष्यतीति ज्ञापयन् दर्शनरूपतन्त्रतया प्रोक्तवह्य-
 चाह । तस्या । कृपिकलं स्पर्शं सपि स्पर्शपथे वा आयत्तम् अशनम् इति हेतुः प्रीत्या अनुगुणेन स्निग्धैर्मनोहरै-
 र्भ्रूविकारानभिहैः कञ्चित्क्षेयादिग्रन्थैर्जनपदयश्रूलोचनैः प्रीयमानः सादरं दृश्यमानः सन् स्वं
 सद्यस्तत्क्षणं सीरेण हलेन यदुत्कर्षणं तेन सुरमि सुगन्धि मालं मल्लसामदेशवन्धन्यि क्षेत्रं केदारं पर्वतसीमानं
 वा आरुह्य अकम्प्य मनुगतिः सौम्यगतिः सन् किमिदीपत्यथात् पथिमेव किञ्चिदुत्तरेण व्रज गमिष्यति । अश्वनायां
 भविष्यति गो । स्वय्यायत्तमिति त्वत्पीनमेव, उक्त्य उच्योतिरे, “अन्नं जपन. प्राणाः आहृतकालस्य बाधमायत्तम्”
 इति, मनुनाप्युक्तम्, “आश्लेषाज्जायते श्रुतिर्दृष्टिरन्नं ततः व्रजा” इति । एतेन हृदिभिर्जगदुत्तरादीति
 हरकार्यप्रोत्साहनं च्यवितम् । भ्रूविकारेति भ्रूविघ्ननाविज्ञाय मालदर्शित्वात्, स्वस्वाद्ययानमिहम् । ननु
 लोचनानामभिज्ञानं न सम्भवति अभिज्ञानानभिज्ञानयोश्चैनस्यार्थमिहम् । उच्यते, श्रीणामेशानभिज्ञानं लोचने-
 त्वचरितमिहोक्तम् । ननु नेतादशदंशनं प्रीतिहेतुः, न च वाच्यं, प्रीतिस्निग्धैरित्युक्तत्वात्, तानि हि निजप्रेमस्नेह-
 तानि भवतः प्रीतिकारणान्येव, तथाच—“विरमता नागरश्रीर्णां न तथा रमयन्ति नः ।

आसारेण त्वमपि शमयेस्तस्य नैदाघमग्निं
सद्भावाद्गर्जः फलति न विरेणोपकारो महत्सु ॥१७॥

खिन्नः खिन्नः खिन्नरिषु पदं न्यस्य गतासीति यदुक्तं तत् प्रपञ्चयाह । अथ । हे जलद मेघ, चित्रकूटः
सानुमानं चित्रकूटनामा पर्वतः अजनि पथि क्लान्तं खिन्नं वर्त्मान्यासकेशितं प्रतिमुखगतम् अभिमुखप्राप्तं त्वं
रूपमानः सन्तापशान्तिहेतुत्वात् “आगच्छ विश्वोन्कारक क्षेम ते” इत्यादि वाग्भिस्तुवन् तुङ्गेन शिरसा मूर्ध्ना
गङ्गेण त्वां वक्ष्यति धारयिष्यति । प्राप्तातिव्यादेरस्य मेघत्वेति कर्तव्यतामाह, त्वमपि आसारेण धारावर्षेण तस्य
चित्रकूटस्य नैदार्यं ग्रीष्मसमयसम्भवमग्निं दातुमर्हं शमयेः शान्तिं प्रापयिष्यसि, इममेव प्रत्युत्कारं ददयितुमर्हा-
न्तरं न्यस्यति, सन् प्रशस्तो यो भावोऽन्तर्निगूढेच्छा तेनार्द्रः स्निग्धो महत्सु महात्मसु उपकार उपकृतिश्चिरेण
विलम्बेन न फलति अपि तु सद्य एव फलति प्रत्युत्कारं निष्पादयतीत्यर्थः । अथ क्लान्तमित्यनेन आपन्नो न
स्यात्यनौत्थाहृतम् । प्रतिमुखगतमिति अवर्त्मस्यितस्योपगमे विलम्बः स्वादित्युक्तम् । सानुमन्त्रकः पर्वत-
पर्यायः, “सानुमान्निर्मरी गिरि” इति पुद्गोत्तमः, किंवा सानुमानं प्रशस्तबहुमानानुक्तः, प्रशस्तार्था भूमि च मनुः ।
एतेन विभ्रामयाम्यत्वमुक्तम् । तुङ्गशब्दो मानोक्तमप्याह, तेन तुङ्गेन मानोन्नेतेनापि शिरसा मस्तकेन त्वां वक्ष्यती-
त्यनेन मेघोत्कर्षो लोकोक्त्या आदरतिसयश्चापितः । त्वमित्यस्य स्लक्ष्यमान इत्यनेन वक्ष्यतीत्यनेन च सम्बन्धः,
किं वा त्वदागमनेन घन्योऽहं सुप्रातं जीवितोऽस्मीत्यात्मनः स्लक्ष्यार्थं कुर्वाणः । “धारसम्प्रात आमार” इत्यमरः ।
सद्भावाद् इति त्वमित्यस्य विशेषण, सद्भावो विशुद्धशयना किंवा विद्यमानभावः श्रजलना तेन चार्द्रः सत्तेहः
स्तिमितो वा, एतेनागन्तुना प्राप्तादरेण शक्त्यनुष्ठाप्रत्युत्कारो विशेषः इत्युक्तम् । “स्निग्धस्तिमितगोर्धः कोनाल-
निष्पुटस्त्वो” इति घलः । नचिरेणेति समस्तं वा, समामननोऽनो निभाषितत्वात्, नचिरेण सौमित्रित्यर्थः ॥१७॥

एवमासारप्रशमितचनोपप्लव साधुमूर्ध्ना

घृक्ष्यत्यध्वश्रमपरिगतं सानुमानाप्रकूटः ।

न क्षुद्रोऽपि प्रथमसुरुतापेशया संश्रयाय

प्राप्ते मित्रे भवति विमुखः किं पुनर्यस्तथोच्यैः ॥ १८ ॥

चित्रकूटे सुदुर्गं विभ्रम्य तत्परीवर्तिन्याप्रकूटे शिरः श्रममग्नेष्यतोत्यभिप्रायेणाह । त्वा । आमारण
महावृष्ट्या प्रशमितः प्रकर्षेण शान्तिं नीतो वनस्य कान्तस्य उपप्लव उपगमो दावप्रिमममो येन तारताम्,
अध्वश्रमेण वर्त्मान्यासेन परिगतं सप्तम् आकन्त त्वाम् अन्नकूटः सानुमानं आहूतनामा पर्वतः साधुमूर्ध्ना प्रशस्त-
शिरसा साधु मया स्वासत्ता मूर्ध्ना वा वक्ष्यति धारयिष्यति । एतदेव द्रष्टव्यं द्देशमकीर्णमवांस्तान्याममाह—
क्षुद्रोऽपि अग्नोऽपि अग्नोऽपि प्रथमसुरुतापेशया पूर्वकूटोत्कारोपरोधेन हेतुना राधयाय शिवताय मित्रे
सुहृदि प्राप्ते उपगते सति विमुखः पण्डितो न भवति यस्तु तस्य प्रविश्वत्वेन उच्यते शंशुर्महापुमाश्च न
विमुखो न भवतीति किं वाच्यं, न वाच्यमेव, य उच्यते स तथा अन्विचनीयत्वेन विमुखो न
भवतीति किमिति वा योग्यम् । आसारेति हेतुगर्भविशेषणम्, यत एवम् अतो वक्ष्यति । “आमारो महती
वृष्टि” इति पादरः । अत्रेति अवधमेव हेतुना परिगतम् आगतम् अर्शन् विभ्रामाय परंमिति च
व्याचक्षते । आर्शन् शैवालश्रित कूटमप्येत्यामहूटः । “क्षुद्रः स्वव्यापनमूर्च्छास्तेषु प्रगुपते” इति
नानार्थाभिधानम् । प्रथमार्थं शोभनं इत्थं कर्णं मुह्यन्तम् उपमरः । भावे कः ; प्रथमं च तत् सुरुतापेति
सतथा ; तस्य अदेश अभिपन्नं मननमिति वाच्यं, प्रथमोत्कारमेव इत्यर्थः । अगाप्रशमितोऽन्तः

मिह प्रयमोपकारः । “प्रथममुद्देशयेत्यर्थे”ति क्वचित् पाठो लिपिकरप्रमादकृतः सुहृच्छब्दस्य दान्तत्वात् । आणमुजोऽपेशानन्द इति कश्चित्, पुन्याख्येयम् । प्रथममुद्देशेति तृतीयान्तमपेक्षयेत्यस्य विशेषणं, प्रथमः सुहृद् यस्यामिति बहुव्रीहिरिति कश्चित् । इदमपि न सत् । मुहृत्तेत्येव पाठो बहुप्रान्तेनमुस्तकेषु दृश्यमानत्वात् । मंथयायेति तादर्थ्ये चतुर्थी, तुमपे वा, आश्रयं कर्तुमित्यर्थः । प्राप्ते मित्रे इति भावे साक्षमी, विषये वा । प्राप्तं मित्रमनादृत्य अनादरे साक्षमीति केचित् । अस्य श्लोकस्य पाठः कचिरन्वयान्तमित्यस्मात् पूर्वं दृश्यते, य तु न मुको वक्ष्यमाणश्लोके भाग्यदूतस्य वर्णितत्वात् ॥१८॥

छन्नोपान्तः परिणतफलद्योतिभिः काननाम्नै-

स्त्वप्यारुहे शिखरमचलः स्निग्धवेणीसवर्णः ।

नूनं यास्त्यत्यमरमिथुनप्रेक्षणीयामपस्यां

मध्ये श्यामः स्तन इव भुजः शैवचिस्तारपाण्डुः ॥ १९ ॥

स्वामासाद्यामरमिथुनप्रेक्षणीयोऽद्यो भविष्यत्यतोऽपि त्वां वक्ष्यतीति प्रतिपादयमानकृतं वर्णयन्नाह । छन्नो । स्निग्धवेणीसवर्णं चिकणकेषाविन्यासविशेषसमाननीलवर्णं त्वयि शिखरं शृङ्गम् आरुहे अविष्टिते सति परिणतकलद्योतिभिः पक्षफलोत्तमिभिः काननाम्नैर्वनान्तरैश्चैव शृङ्गान्तोऽचकः पर्वतः प्रकृतत्वादिशोऽप्योग्यत्वात् ॥ १८ ॥ मध्ये भागे श्यामभुजुक्तयोगानील-चोरेविस्तारे अवशिष्टपरिणाहे पाण्डुर्यौवनोद्देशत्वात् पाण्डुरो भुजः पृथिव्याः स्तन इव अमरमिथुनप्रेक्षणीयां देवस्त्रीपुत्रादृशं नोक्त्याम् अरुहो यास्यति नूनं शके । परिणतश्चैव पैतृव्यमभिप्रेतम् । काननाम्नैरित्येतेनाम्नैरुद्देश्यान्वयता ध्वनिता । काननैरित्यता आत्राः स्वनामद्वयता दृष्टाः काननाम्ना । केचित्सु बलकाररूपफिष्टेनाकृतिएनः काननाम्न इत्याहुः । काननाम्नो वनाम्न इति खयात् आत्मविशेष इति केचित् । विरेः स्तनाकारतां तर्कयन् स्वनामविगो रमृतत्वमिति वेद्या दृष्टान्तयति, तद्वेण्याश्च शारसमये अकृतत्वात् स्निग्धेति विशेषणम् । विरहितत्वाद् तामेव पश्यतीति काष्ण्ये वेणीमेव दृष्टान्तयति, तथा च ‘तरे सैव तथैका त्रिमुवनमपि तन्मय विरेहे’ इति । अन्यच्च, “पश्यामि तामित इतः पुरतश्च पश्चादन्तर्यहिः परित एव च वर्तमानामि”ति । स्निग्धश्चासीत् वेणीसवर्णश्चेति केचित् । नूनमुपप्रेक्षयाम् । अमरमिथुनप्रेक्षणीयत्वे स्तनतादृश्यं हेतुः । ननु मिथुनग्रहणेन किमत्र तात्पर्यम्, नहि स्त्रीणां स्तनदर्शनाक्रान्ता भवति । सम्भोगैकचित्तस्य मिथुनस्य वस्त्वन्तरनिर्वाणे समादराप्रभावेऽपि मिथुनेन कीदृशत्वं दृश्यते इति रागणीयकृतमित्यर्थः । स्त्रियाः किमेकोऽपि स्तनो भवतीति विस्मयात् स्त्रीमिरपि दृश्यत इति वा । ननु अग्रे श्यामस्य ननु मध्ये ? सत्यं, मण्डलाकारस्य स्तनभारस्याप्रभागे मध्यत्रिदिवज्जायते इत्यशेषः । मध्यशब्देनाप्रभागेऽप्युच्यते इति च वदन्ति । गिरिरपि मध्ये श्यामः श्यामपाणजत्वात्, शृङ्गे पार्श्वतोऽपि मेघाध्यासात् शेषविस्तारपाण्डुश्च सथाविषाप्रव्याप्तत्वात् । ननु स्तनी द्वौ वर्णनीयौ कथं स्तन इत्युक्तम् ? सत्यं, विदग्धा नायिका एकमेव स्तनं दर्शयन्ति अन्यथा धाष्टर्यं प्रमत्तात् । तथा च “आरुणेति प्रबलेन विश्वैरस्तनं सदा । विरुणेति तथा चैकयूना चित्ताकर्षणे” इति, “सव्याजमशुका-” शेषादेकं प्रदर्शयेत् स्तनमिति च । एकस्य स्तनस्य काननाम्नैरग्रतत्वाददर्शयामिति स्तन इत्युक्तमित्यन्ये । किमत्रानेकस्तनविवर्तकं यत् स्तनाकाररूपप्रदय प्रतिपाति, उक्तञ्च, “किमु तर्कवितर्काभ्यां प्रतीतिस्तावदीदृशी”ति केचित् । “पाण्डुस्तु पीतमागार्हः वेतकीपूस्तिन्निम” इति शब्दार्णवः ॥ १९ ॥

स्थित्वा तस्मिन् घनचरधूम्रमुक्तकुञ्जे सुहृत्

तोयोत्सर्गद्वुतवरगतिस्तत्परं वर्त्म तीर्णः ।

रेवां द्रक्ष्यस्युपलविपमे विन्ध्यपादे विशीर्णां

भक्तिच्छेदैरिषि विरचितां भूतिमङ्गे गजस्य ॥ २० ॥

क्षीणः क्षीणः परिलुप्यः श्रोतसाधोपयुज्येति प्रबधितुमाह ।—स्थित्वा । वनचरणानां किण्वादीनां वधूमि-
वंशिताभिर्मुक्ता उन्मुक्ताः क्रीडायां सेविताः कुत्र लतामण्डपा यत् तादृशे तस्मिन्मण्डपे मुहूर्तं स्थित्वा तथा-
विचरन्मस्यानप्राप्तावपि मनुष्योपायं दृष्ट्वा विधम्य तोयोत्सर्गात् पूर्वगृहीतस्य जलस्य त्यागात् द्रुततरंगतिः सन्
शीघ्रतरंगमनः सन् तत्परं तस्मात् आब्रूयत् परं वर्ज्यं पन्थानं तन् प्रमिदं परमूर्ध्वं वर्त्म वा तीर्णोऽतिक्रान्तः
सन् त्वम् डालैः प्रस्तरैर्विपमे विसृष्टो निश्रोन्नते विन्ध्यस्य स्वनामप्रमिदस्य पर्वतस्य पादे प्रत्यन्तरवर्ते विशीर्णां
खण्डखण्डोभूताम् इतस्ततो गतां रेवा नर्मदानशो गजस्याङ्गे भक्तिच्छेदैर्लेखाखण्डैर्विरचितां निर्मितां भूतिं मण्डल-
मिव द्रक्ष्यसि अवलोकयिष्यसि । गजमण्डलं नानावर्गं चित्रोपलक्षितमभिर्नर्मदपि नानावर्णेति साम्प्रम् । भूतिर्नर्मदा
चात्र शुभ्रैश्च वाच्या, रेखा कठिनीमवैव बोद्धव्या, रेखायाः शुभ्रत्वादित्यन्ये । वनचरेत्यादिना त्वदर्शनीयत्वा-
पञ्चः मुञ्जे विहरिष्यन्तीति परप्रोतिहेतुत्वं च्यवितम् । हेडितु मुहूर्तमिति पदेन त्वया विरं तत्र न स्यातव्यं यत-
स्तद्दर्शनेन लज्जातो वनचरवधूनां गतिवित्रां भविष्यतीति व्यज्यते, अतएव मुक्तेत्युक्तं नतु भुज्यमानेतीत्याहुः ।
द्रुततरंगतिरिति स्वोत्कण्ठसूचकम् । द्रक्ष्यमीति तृयातीं जलदर्शनेनापि प्रथमं मुक्कमो जायते इति दर्शनमुक्कम् ।
विशीर्णत्वं चिह्नच्यविः, “भक्तिर्विलेपे लेखायां सेवामपि कथ्यते” इति बलः । भक्तिर्विभागो रचना वा, छेदो भेदः
कौटिल्यं चेति च दृष्टव्यम् । “भूतिः यात्वा भस्म-सम्पत्योर्भूतिरा ए करिमण्डले” इति दन्तिः । गजपदमुक्ति-
पोषार्थम् ।

अत्र कविना नवोऽष्टनायिकात्वेन वर्णनीयाः तत्रैव नदी घामकमज्जा, तथाच—

“सज्जीभूता गृहे कान्त कमिनी या प्रतीयते ।

नाम्ना वासवमज्जा सा विदग्धैरभिधीयते ॥” इति ।

तत्र मेघो नायकः, रेवा नायिका, विन्ध्यपादः क्रीडास्थानम्, उपलब्धेयमेघेण नानारत्नयोगाद्विचित्रवंशत्वम्,
विशीर्णत्वेन द्वारेदेशादिगतमपचनत्वात् कान्तस्य मेघस्य प्रतीक्षा । अन्ये तु पादपतनशब्दल्लेपेण रेवाविन्ध्ययो-
र्नायकनायिकाभावो दर्शितः । अपरापि नायिका प्रणयफलहर्षितस्य नायकस्य पादे पततीति च्यनिरित्याहुः ॥ २० ॥

नस्यास्तिकैर्धनगजमदैर्वासितं धान्तवृष्टि-

जम्बुकुञ्जप्रतिहतरयं तोयमादाय गच्छेः ।

अन्तःसारं घनं तुल्यितुं नानिलः शङ्क्यति ह्यमं

रिक्तः सार्धं भवति हि लघुः पूर्णता गौरवाय ॥ २१ ॥

तृयातीं रेवाजल पीत्वा गमिष्यतीति दर्शयन्माह । तस्याः धान्ता उद्गीर्णां आविष्टता शृङ्खलैर्न येन
सादृशत्वं निकैः सुगन्धिभिस्तिष्ठत्साधुर्वर्णा वनगजानाम् अप्यहस्तिनां मर्दन्निजवर्त्मनिनं सुरभीरुन् भाविनं
या जम्बूनिर्गुह्येदृशलज्जिता ये कुत्रा निजुज्जस्तय प्रतिहतो निवारितो मन्दोभूतो रयो वेगो यस्य तादृशं,
तस्या रेवायास्तोयं जलम् अदाय गृहेत्वा गच्छेः यावयिषि । कः तोयप्रणोदयः क्रियते इत्याह, एव गतिं हे घन
मेघ, अन्तर्मध्ये सारो जलम् अवयव बलं यस्य तादृशं त्वं तुल्यितुं सद्योभितुं यत्र तत्र नेतुम् अर्निहो वपुर्न
राजनि न पारयिष्यति । कुतो न शक्नो भविष्यतीत्युत्तरं गाधनं साधन्यैर्धर्मभ्यां श्रेयसादीर्गधन्तान्वास-
माह, हि यन्मात् रिष्टुच्छेदयच निर्गन्तुं गतो जलो लघुस्तुल्योऽप्ययं असादृशार्थं भवति, पूर्णता अनु-

पृथ्वा अथ च सधनता गैरवायु अनुलङ्घनीयत्वाय अथ च आदराय भवति । केचित्तु तस्यास्तोत्रमादाय त्वं
गच्छेः, जलभारेण गुरुः कः यास्यामीत्याह वान्तशृष्टिः सन्निह्याहुः । तिर्यैर्देवगितमित्यनेन जलस्य सेव्यत्व
प्यनितम् । यदुक्तं सौदशास्त्रे,—

“कायमैः स्रुत शीत नीरमिच्छन्निवासितम् ।

अथवा तिक्त्युच्छ्व योजयेत् पानकर्मणी”ति ॥

“तिक्रो रसे सुगन्धे चे”ति विश्वः । “वासित भावित श्रोतं वासित मुरभीकृत”मिति बलः ।
केचित्तु तिर्यैर्देवासितं विस्तीकृतम्, एतेन परोपकारितया निरसमपि ग्राह्यमिति भाव इत्याहुः । जम्बित्यादिना-
दानकर्मणि प्रबलश्रोतसि कवं यास्यामीत्याशङ्क्य निरस्ता, परिणतजम्बूफलयोगान् मुखतः च भविता । “सारौ
धले स्थिरौ च मज्जन्ति पुंसि जने धने” इति विश्वः ॥ २१ ॥

नीरं दृष्ट्वा हरितकपिशं केदारैर्यच्छते-

राविर्मृतप्रथममुकुलाः कन्दलीश्वानुकच्छम् ।

दग्धारण्येष्वधिकसुरभिं गन्धमाग्राय चोर्व्याः

सारङ्गास्ते जललवमुचः सूचयिष्यन्ति मार्गम् ॥ २२ ॥

गन्धसूचितेन पया कवं यास्यामीत्याशङ्क्य मार्गोपदेशकौ मनतो भविष्यतीत्याह । नीर । सारङ्गाश्चा-
तक्राः पक्षिणो नीरं कन्दमुकुम दृष्ट्वा तथा अनुकच्छ कच्छे कच्छे कच्छमर्षये यः कन्दलः स्वसामान्यतरङ्ग-
विशेषान् दृष्ट्वा तथा उर्व्याः पृथिव्या दग्धारण्येषु दावामिच्छुष्वनप्रदेशेषु गन्धम् आग्राय शिक्षित्वा उरलस्य
जललवमुचो जलकणान् मुक्षतस्तत्र मार्गं पन्थानं सूचयिष्यन्ति कथयिष्यन्ति अग्रेसरत्वात्तत्र । नीरं किम्भूतम् ?
अर्धैर्यैर्यैर्जातैर्यैर्विकसितैर्वा केदारैः किञ्चकैर्हरितकपिश पाश्र्वापित्रकम् एतदक्षणीपादिकं त्वशगमन-
विद्यम्, अत एव सूचयिष्यन्तीत्युक्तम् । उक्तञ्च, “चिद्वैरन्वेयं सूचनमि”ति । जललवमुच इति चातक्रानुगती
कारणम् । चन्द्रयं समुचये ।

“कन्दलः कन्दली चेति मृगशृङ्गप्रभेदयोः” इति धरणिः ।

कन्दली धूमपुष्पा, तृणविशेष इत्यन्ये, व्याख्यान्तराश्च कुर्वन्ति, तद्वयवः सारङ्गाश्चातक्रा हरिणः मातृशब्द
एकरोपेण वाच्याः, उक्तञ्च,

“मृगशृङ्गमातक्राः सारङ्गाः सप्रसीतिका” इति,

अन्यथा

“सारङ्गः चावले रुपातथातके हरिणे गजे” इति ।-

सारं जले गायन्ति जल देहेति वदन्तीति सारङ्गाश्चातक्रा ऊर्ध्वचारित्वात् नीरं दृष्ट्वा जलकणप्रचातया तत्र
मार्गं सूचयिष्यन्ति । सारं यत्तद्गच्छतीति सारङ्गा हरिणः, अधचारित्वात् कन्दलीर्दृष्ट्वा सूचयिष्यन्ति, ता हि
तेभ्योऽतिरोचते । सासुरूपं गच्छन्तीति सारङ्गा गजा, अन्तरालचारितान् उर्व्यां गन्धम् आग्राय सूचयिष्यन्ति,
स हि तेभ्योऽगरोचते । अथ एतैरे मेघानुचारिणः, तथाहि, चतस्रो मेघजलारः प्रसिद्ध एव, मृगाय तृपिता
मुरीचिभ्यन्यनुगच्छन्ति किं पुनर्मेघम् । गजाय दावरीद्विताः शृङ्गमनङ्गप्रवेगमपि कुर्वन्ति मेघानुसारं पुनः
किं वाच्यम् । गुरोरां त्वमुराकरोति तावत्पर्यम् । जलश्रमुच इति साम्प्रदायिकम् । तथाहि यदि बलानी दृष्टिः
त्वात्तदा नीररोदागर्भं धीर्बलं कन्दलैर्न दक्षिणं पृथिव्या गन्धमदित्यत्र स्पष्टम् । केचित्तु सरं मुरं

गायन्तीति सारज्ञा भ्रमराः तेषां कदम्बमर्धविकसितं दृष्ट्वा सम्पूर्णमधुलभाशया तत्र मागं सूचयिष्यन्ति ।
“सारज्ञाश्चातके गृहे कुण्डे च मतङ्गजे” इति चिरं इत्याहुः । जातिस्थेयसङ्कोचमगलङ्कारः ॥२२॥

भ्रमोचिन्दुग्रहणरमसांश्चातकान् धीक्षमाणाः
श्रेणीभूताः परिगणनया निर्दिशन्तो घलाकाः ।
त्वामासाद्य स्तनितसमये मानयिष्यन्ति सिद्धाः
सौत्कम्पानि प्रियसहचरोसम्प्रमालिङ्गितानि ॥ २३ ॥

महाजःश्लापयः सधविवाहनाचेतानृसिजातकामतम्पस्या च प्रोत्साहयमाह । अन्तो । सिद्धाः सिद्धपुण्याः
भ्रमसां जलानां ये चिन्दवः कणास्तेषां ग्रहे आशने रमयो हयौ येषां तान् चातकान् पक्षिणो वीक्षमाणा विशेष-
पान् पश्यन्तस्तथा श्रेणीभूताः पक्षिभूता बलाका विसरङ्गिकाः परिगणनया एक द्वि-त्रि-चतुःक्रमेण परिसंख्यया
निर्दिशन्त उद्दिशन्तः कथयन्तः स्तनितसमये गर्जितावरो खौरुम्पानि गर्जितभयादिव उद्गतवेषुसहि-
तानि प्रियसहचरीणां प्रियवर्तितानां सम्प्रमेण त्वस्या गाढतया वा आलिङ्गितानि आश्लेषान् आपाद्य प्राप्य त्वां
मानयिष्यन्ति इत्याशयि नैत । मानिन्यो हि मेघच्चनिसम्प्राप्ताः कान्तमालिङ्गन्ति । अन एव तत्कालपूर्वभमानि-
न्यालिङ्गनलाभेन “साधु चेडितमस्य धन्योऽयमिति त्वच्छ्लाघां करिष्यन्तीत्यर्थः । त्वामासाद्य आलिङ्गितानि मानयि-
ष्यन्तीत्यर्थः । सिद्धागमि त्वमुत्तकरीति प्रोत्साहयन् । “रभसो वेगहर्षयो” इति चिद्भूः । तादृशचातक-
दर्शनेन तादृशबलाकगणनानिर्देशेन च सम्भोगसमये चिरसुरतवाञ्छया स्वस्य कामिन्याश्च अन्यमनस्कता-
करणं जनितम् । नायिकायास्तु दर्शनादिकमाक्षेपमिदम् । ईशा-दिषो अन्तर्भावितम्यर्थौ वा । अन्यासका हि
योषिचिर रमयति; सङ्कुर्वन्, “अन्यापितमनोदृष्टिः श्लयोऽपि रमते चिरमिति, “अन्यप्रासज्जदया रमणी
रमते चिरमिति । सिद्धा इह सम्प्रमिद्वाञ्छनगुडिकादिसिद्धय इति टोकाकाराः । सौत्कम्पानीति एतादृश-
मालिङ्गं सात्विकी प्रीति सूचयति,

“रोमासो वेपथुः स्वेदो बलिते च विलोचने ।

मज्जन्त्या इव गात्रेषु सश्लेषस्तृणिलक्षणम्” इति ॥२३॥

उत्पश्यामि द्रुतमपि सखे मत्प्रियार्थं यियासोः
फालक्षेत्रं ककुमसुरभी पर्वते पर्वते ते ।
शुषलापाङ्गैः सजलनयनैः स्वागतीकृत्य केकाः
प्रत्युद्यतः कथमपि भवान् गन्तुमाशु वक्ष्यत्येतः ॥ २४ ॥

प्रतिपर्वतं नानाविधस्यस्यानप्राप्त्यादिना विलम्बमवधारयन् विलम्बहेतावपि विलम्बो न कार्य इति गन्त-
त्वमुपदिशन्नाह । उद् । हे सखे मित्र, मनुष्याः मम प्रीत्यर्थं मम आर्थनिमित्तं वा द्रुतमपि द्रौघमपि
यियासोर्गन्तुमिच्छोस्ते तव ककुमसुरभी अर्जुस्फुल्लसुगन्धौ पर्वते पर्वते प्रतिपर्वत सर्वस्मिन्नेव पर्वते फाल-
क्षेत्रं फालविलम्बम् उत्पश्यामि उत्प्रेक्षे तर्ष्यामि, किन्तु भवान् सजलनयनैर्भवदर्शनात्तुलगात् सानन्दाभुभिः
शुष्कापाङ्गैर्मयुरैः केका निजवाणीः स्वागतीकृत्य मुनेनागतमिति प्रभावचनीकृत्य प्रत्युद्यतः कृताभ्युत्थानः सन्नामि
कथमपि वेनामि प्रकारेण मदुपकारस्मरणपैर्बलव्यनेन आशु द्रौघं गन्तुं यातुं व्यवस्येत् व्यवसाय
कुर्वन् । प्रार्थनायां गीः सखे इति सम्बोधनमवश्यकं नैवनाप्योक्तार्थम् । ननु आशुगमयामिति प्रत्युद्यन्, न च
भ्राता सखे इति सम्बोध्यते ? उच्यते, कल्पितमन्वन्वात्, प्रियोकिमात्रमेतदिति, विदुल्लास्य न दोषः । “इन्द्रः

सैकतध्रुवम्, वक्रदर्शनात् हसजुलध्रुवम्, श्यामजम्बूदर्शनात् जलध्रान्तिरित्याहुः । त्वयि आसन्ने समीपगते सति तेषां तत्र स्थितिस्तित्यन्ये । केचित्तु अकृतिष्यदिनस्थाधिहसा इति अरुणप्रदेशेय इवन्ति । तत्र त्वयैव सह गमनादस्यायिनो हसा यनेत्यर्थः । दश ऋणानि जलदुर्गाणि यत्र ते दशार्णां जनपदाः ॥२५॥

तेषां दिक्षु प्रथितविदिशालक्षणा राजधानी

गत्वा सद्यः फलमतिमहत् कामुकत्वस्य लब्धा ।

तीरोपान्तस्तनितसुभगं पास्यसि स्वाद्युक्त

सध्रूभङ्गं मुखमिव पयो वेनयत्याश्चलोमि ॥ २६ ॥

अनन्तर दशार्णराजधानीं यास्यसि तत्र वेनवतीनदीजलं पास्यसीति प्रतिपादयन् कामयम्पत्या प्रोत्साहयितुमाह । तेषां । तेषां दशार्णानां राजधानीं राजाधिष्ठितनगरां कटकं गत्वा सद्यो गमनक्षणमेव अतिमहत् अतिशयितं कामुकत्वस्य कामिताया फलं शब्दरनिष्याद्य लब्धा लब्धव्यं त्वयेत्याशेषात्, कर्मणि डी, लब्धा लप्स्यते भवानित्याशेषात् कर्तरि डी वा । किम्भूना राजधानीम् ? दिक्षु पूर्वादिषु सर्वासु प्रथितं ख्यातं विदिशेति लक्षणं नाम यस्यास्तां विदिशेति सर्वत्र प्रसिद्धा शङ्कस्य पुरीमित्यर्थः । किन्तु फलमित्याह वनवत्या नया नायिकाया पयो मुखमिव त्वं पास्यसि । कीदृशं पयो मुखम् ? तीरस्य कूलस्य उपान्ते समीपे यत् स्तनितं शब्दं स्वनमुखनदितिरुमस्तेन सुभगं सुन्दरम् आह्लादकं पक्षे तीरमिवोपान्तं समीपदेशस्तत्र स्तनितं निषेधपरिकल्पितं हु हु वनेत्यादिषु, तेन सुभगं मनोरमम् । तथा स्वाद्युक्तं नाधुर्ययुक्तम् । स्वाद्युक्तमिति पाठे स्वाद्यु मधुरं, युक्तं पानं योग्यम्, उभयत्र तुच्यम् । कीदृशं पयः ? चलाध्वजलं ऊर्मयस्तत्रा यस्य तत्तथा । मुखं कीदृशम् ? ध्रूभङ्गेन ध्रुववत्सा सह वर्तमानम् । लब्धा साधु लभमानं सन् पयः पास्यसीति च उग्राचक्षुषे, तत्र सा-वर्षे तून्, तत्प्रागे कर्मणि न पठ्ये । लब्धति क्त्वान्तपाठे राजधानीं गत्वा कामुकत्वस्य विलामित्वस्य फलं विलासिनीविलोकनादिकं लब्धा प्राप्य त्वं वनवत्या पयो मुखमिव पास्यसि । कलहान्तरिता नाम नायिकेय नदी, अत्र एव सा बिह्वयं कुत्र गताऽतीति प्रिये कोषान् ध्रूभङ्गः । हठाच्युम्बनं हु हु वनेत्यादिनिषेधवचनं स्तनितम् । तथाच, “उज्जमस्य सन्ध्रप्रहमाम्यं नुम्यति प्रियतमं हठवत्या । सुप्तं सुप्तं मननति च मन्दं जायत जयति मानवतीना” इति । कलहान्तरितास्नानमाह भरतः

“सामराधं प्रियं मत्वा सा कोपेन पराप्तुमुक्षी ।

कलहान्तरिता नाम नायिराऽग्री निगद्यते” ॥ इति ।

तीरोपान्तस्तनितसुभगं स्वाद्युक्तं सध्रूभङ्गमिति च सर्वं क्रियाविशेषवचनं च नायकं मपेऽपि याजयन्ति । विदिष्व वायव्यादिदिक् आधयत्वेन विद्यतेऽस्या इति विदिशा, अर्धं आदिवाटन् । “लक्षणं नात्र चित्रं चेति दिश्य” । राजा धीयतेऽस्यामिति राजधानी, आचारेऽजम् ॥ २६ ॥

नीचैराप्य गिरिमधियसेस्तत्र निध्रामहेतो-

स्त्वत्सम्पर्कात् पुलकितमिव प्रौढपुष्पे । कदम्बैः ।

यः पण्यस्त्रीरतिपरिमलोद्गारिभिर्निगराणाम्

उद्गमानि प्रपद्यति शिलावेशमभिर्यो घनानि ॥ २७ ॥

स्नानस्य मेघस्य सुराण्यं प्रतिपादयत् । नीचैः । तत्र वधूनां प्रौढपुष्पैर्विह्वलितपुष्पैर्नयैः (१) कदम्बैस्त्वत्सम्पर्कत् तत्र गमनात् पुलकितमिव नीचैराप्य नीचैर्नयैर्गिरिं परंत-निध्रामहेतुनिध्रामं निमित्तं त्वम् अभियोगेः अभिप्रायार्थं, यो गिरिं पण्यस्त्रैणां वधूनां रतौ मुरतक्रीडायां परिमले विलेगनादि-

“आक्षेपात् स्तोत्रलक्ष्योऽपि नित्यतो मण्डनयज्ञा ।

सूचयन्ती रतिश्चान्तिं विच्छित्तिं वाग्मिना मता” ॥ इति ।

तदनन्तरमुपराता छयादानोपकारो युक्त एव । 'यदुक्तं,

तस्या- वपोलविलसत्पद्माणामुज्ज्वलत्विष ।

रैस्तेर्लितोपचारैर्हरेत् स्वेदल्लान् प्रिय” इतीत्याह ॥ २८ ॥

यत्र पन्था यदपि भवतः प्रस्थितस्योत्तराशां

सौधोत्सङ्गप्रणयविमुखो मा च भूरज्जयन्त्याः ।

विग्रहामस्फुरणचकितैस्तत्र पौराङ्गनाना

लोलापाङ्गैर्यदि न रमसे लोचनैर्वञ्चितोऽसि ॥ २९ ॥

अमुता काममग्न्या प्रोत्साहयितुं यन्मध्युज्जयनीगमनमुपदिशन्नाह । यत्र । उत्तरमाशा दिश प्रस्थितस्य
चलितस्य भग्नस्तत्र पन्था वर्म यदपि यद्यपि यत्र कुटिलस्तथापि उज्जयन्यामग्न्या सौधाना राजपट्टाणा य उत्पन्न-
मोद उपरिभागस्तत्र य प्रणम्योऽनुगमस्तत्र विमुक्त परादमुज्ज्वल्य मा च भूर्जय भविष्यति, अग्न्यमुज्जयनीसौधो-
परि स्थितेन रसास्पर्शित्यर्थः । ऋजुगमना त्रिमिति त्वरितमेव न गच्छामीत्याक्षेपस्य काममग्निसमाह,
तत्रोज्जयन्या निगुराना तडिगुणाना रगुरेण द्योतनेन चारचरयेन चकितैरवमत्तद्वन्तौ सभयवित्तितमद्गुरौ-
ण्य लोलाप्यवत् मां दृष्टव्यं अथान् प्रान्तभागो येषां तादृशौ पौराङ्गनाना नागरनारीणां वैश्यादीनां लोचनैर्नै-
र्यदि त्व न रमसे जीडमि तदा वञ्चितोऽसि प्रष्टव्याग्रेचनैर्जन्मना वा विप्रलक्ष्योऽसि निष्फलोऽपीत्यर्थः । यत्र
इति, अयमर्थः, यद्यपि युथिराप्रदेशाद् गद्याद्वारकर्मना गन्तव्ये पदिचमावस्थितोऽज्जयनीगमने कुरक्षेत्रमाक्रम्य
इषदेदानदिगभिमुत्पत्ते यन्मना स्यात्तथापि गमिष्यसीति । अत्र मेघो नायक उज्जयनी नायिका, तस्या उत्पन्न-
मौध एव । पौराङ्गनाना चतुरेव तस्याद्वयचरिते चरति । यद्वीति समुदितमव्यय यद्यपीत्यर्थः । च-राज्योऽय-
धारणे, पूर्वलोलापेक्षया समुद्यते इत्यन्वये । मा भूरिति मायोगे भविष्यति ट । कौमुदीकारस्तु विमुक्तमे-
त्यादिना चक्षुरिति चरितम्, यदुक्तं काट्यायनेन

“दूरादपात्रविन्यस्त गनिवृष्टे निकुञ्चितम् ।

प्रीतिचतु प्रपातेन भट्टगुर चक्षुरिति तम् ॥” इति ।

इह लोलापाङ्गत्वाद्वाग्नसहितस्य चकितत्वेन कुटिलस्य, विमुक्तम् च मेघस्य सम्भोगचक्षुः प्राप्त इति मन्तव्य-
मित्याह । केचित्तु अयतीति अयनी, उदग्गता अयनी उज्जयनी प्रीत्योषिदुच्यते, विराज्यत्वात् सौध इव उत्पन्न-
मोद सौधोत्पन्न उत्तर एनीभरणनन्तरभाविनी आशा सम्भोगप्रयासा । तदयमर्थः, उत्तराशा प्रस्थितस्य व्रीक्ष-
णानन्तरतोन्मुखस्य तत्र प्रीतिगमनलक्ष्णो यत्र पन्था अनुचित वर्म यद्यपि तथापि उज्जयन्यास्तस्या प्रीदा-
ङ्गनाया उदग्रप्रणयविमुखो नैव भविष्यति, त्रिमर्षमयोग्यमनुद्यन कर्तव्यमित्याह, तत्र तस्या नायिकाया यदि न
रमसे तदा पौराङ्गनाना तादृशैर्चनैर्वञ्चितोऽसि । अयनचय, ता-कत्रैदनायिकामि मद सप्तमात् घञिर्विशे-
मन्यमाना पौरहित्यस्य दहरणव चक्षुरिति करिष्यन्तीति व्याचक्ष्व । ननु कथं रमसे इति, रम्यसे इत्युचितम् ।
उच्यते, पुष्टेन दिगमग्ननामभिवि-द्वय वर्तमानमग्न्या वर्तमानत्वाद् भविष्यति की ॥ २९ ॥

यानिश्चोभस्तनिनचिदगधेनिकाऽङ्गिगुणाया

ममर्पन्त्या स्मरन्तिमृगम दशितानर्नगाभे ।

निर्विन्ध्यायाः पथि भव रसाभ्यन्तरं सन्निपत्य

रुत्रीणामाद्यं प्रणयवचनं विभ्रमो हि प्रियेषु ॥ ३० ॥

उज्जयन्मगिसुरं शस्थितः त्वं निर्विन्ध्यां नदीं प्राप्य पयः पात्यसीति प्रतिपादयन् तस्या अभियारिकात्
 श्चक्षुरेष्टाभ्यनिना प्रोत्सायन्नाह । यीचि । निर्विन्ध्याया विन्ध्यान्निर्गतत्वात् निर्विन्ध्यानाम्या नया अपच
 ध्यनिना विन्ध्यमुताया नायिकायाः रसाभ्यन्तरं जलमध्यम् अथच श्चक्षुरेष्टाभ्यन्तरं सन्निपत्य प्राप्य अनुभूय पथि
 कस्मैलि त्वं भव भविष्यसि उज्जयनीं गमिष्यसीत्यर्थः । नायिकासानुगच्छेत्यर्थश्च । कथमनुमतिमप्राप्य सन्निपतिप्या-
 मीत्याशंक्य तदनुमतिं सूचयितुं तां विदिनष्टि । किम्भूतायाः ? वीचेस्तरुस्य क्षोभेण सयात्रनेन स्तनिता शब्दिता
 या विहगानां हंसमारसादीनां पक्षिणां श्रेणिः पक्षिः यैव पक्षे सेव कवीगुणो मेखलप्रदाम् यस्यास्तथाभूतायाः तथा
 स्प्रलितेन इतस्ततः पातेन अथच क्षमोदगमयितविभ्रमेन सुभगं मनोहरं यथा श्यात्तथा संसर्पन्त्या घटन्त्या अथ
 चाभिगाराय सखरन्त्याः, तथा दर्शिता आवर्त एव पक्षे स ह्य नागिर्या तस्याः उक्तविशेषणत्रयेणाशुरागाविकरणं
 सूचितं, यदुक्तं

“कान्त्यादिस्वननं भंग्या गमनं गगनदर्शनम् ।

गूनः पुरो विदग्धाया मनोरथं प्रकाशये”दिति ॥

अन्यथ,

अधरस्तमनाभ्यन्तःश्रीणीकक्षदिदर्शनैः ।

परिउसेः स्थितेनैव ग्राह्यं तन्नायमिदित”मिति ॥

एतादृशनायिष्ठतमशुरागं द्रवयितुमाह, हि यस्मात् प्रियेषु कस्मिन्पु दर्शनसज्जातप्रीतिषु पुरेषु रुत्रीणां विभ्रमो
 भावविशेष आद्यं प्रथमं प्रणयवचनं प्रेमरुचन वचनमिव वचनं रतिमानसाविकरणम्, यदुक्तं

“स्नेहं मनोभवकृत कथयन्ति भावैर्नार्या भुजस्तनविभूषणदर्शनानि ।

वस्त्राभिसयमनकेशविमोक्षणानि भ्रूक्षेपकल्पितरुद्राक्षविधीक्षितानी”ति॥

विभ्रमलक्षणं यथा,

“रागोद्रेककृताकाररूपमीवनसम्पदा ।

अनवस्थितचेष्टत्वं विभ्रमः परिकीर्तितः” ॥ इति ।

अन्यथ—

“बाहुमूलं स्तन नाभिमूलमूढं मेखलम् ।

व्याजतो दर्शयेद् वस्तु वामाऽस्ती विभ्रमो मतः” ॥ इति ।

अत एव गथान्या प्रियप्राप्तिसमुत्सुका तथेयमपि । साधर्म्यादभिसारिकेयं नागिरिति ध्यनितम् । अभिमरिका-
 लक्षणं यथा—

“रक्षता या लज्जया विदा मदेन मदनेन वा ।

अभिसारयते कान्तं विदुस्तमभिसारिकाम्” ॥ इति । ✓

केचित्सु नायिकापक्षे मीचिद्योगो सुखक्षोभस्तेन स्तनितः शब्दिता किरणश्रेणिखि नागाविचित्रवर्णत्वात्
 वावीगुणो रसानवलपो यस्याः, प्रशस्तार्तयुक्त नागिरावर्तनाभि, प्रदासायामर्श आदिवाद् ।

“वीचिः स्वस्तकृते स्यादवकाशे मुनेऽपि चेति” चिप्रयः ।

“विहगाः पक्षिणो ब्रह्मा” इति ध्वनिरित्याहुः । श्लेषरुपागार्थान्तरन्यासगद्गीर्णमिदम् ॥ ३० ॥

वेणीभूतप्रतनुसलिला तामतोतस्य सन्धुः

पाण्डुच्छाया तटरुदतस्त्रंशिमिः शीर्णपर्णीः ।

सौभाग्यं ते सुभग विरहावस्थया व्यञ्जयन्ती

कार्श्यं येन त्यजति विधिना स त्वयैवोपपाद्यः ॥३१॥

निविन्ध्यातो गतित्वरागुपदिशन् मिन्धुनदी वेण्यादिना विरहिणीं लक्ष्यते त्वय मन्दिरादिणोत्तर्पणप्रवृत्त स्वविरहिणीमेव तात्पर्येति प्रतिपादयन्नाह । वेणी । हे सुभग, मिन्धुः मिन्धुनाम्री नदी नायिकेव विरहा-
वस्थया वियोगदशया तां निविन्ध्याम् अतीतस्य अतिक्रम्य गतस्य ते तत्र सौभाग्य व्यञ्जयन्ती प्रमादयन्ती
येन विधिना प्रसारेण कार्श्यं दौर्बल्य त्यजति मुञ्चति स विधिर्गण्डित्वाणस्त्वयैव लक्षणाः कार्यं, त्वयैव नाग्यस्तत्र
धम इत्यर्थः । ॥ एष विधिस्त्वया करणीय इति वा युक्तत्वात् । मया वृत्तस्य स्वयम्भजता, प्रोपितमनृकामा रम्यान्
प्रोपितमनृकैव नदीति श्लेषः । तथाच,—

“नानारार्थभिर्मम्बन्धाद् यस्य विप्रोपित पति ।

सा हृदालम्बेणीका भवेत् प्रोपितमनृकेति” ॥

विरहावस्थां दर्शयन्नाह, सा कीदृशी? वेणी केशबन्धनेदन्तद्भूत तत्प्रायः प्रतनु स्वयं गच्छति जल यस्यां ना
तथा, भूतशब्दोऽत्र सादृश्यार्थः, “युक्ते स्मादावृते भूत प्राण्यतीते ममे त्रिवि” इत्यमरः । तथा तद्वद्व्यास्तीरमञ्जाता
ये तरवो गङ्गास्तेभ्यो भ्र शिभिः पतद्भिः क्षीर्णपणैः शुक्पत्रैः पाण्डुः पाण्डुरा छाया वान्तिर्यस्या सा तथा, अन्यापि
विरहिणी गतादृगी भवति । वेणीं भूता प्राप्ता वेण्या भूता युष्य वा वेणीभूता, प्रष्टम् अतिशय तनोः क्षीरस्य,
एकदेशे समुद्रायस्योपचारात् नेत्रस्य, सलिल जलम् अधु यस्याः सा तथा, तत कर्म शरय, पुं पद्मावादापो निगतिः ।
तथा तदं स्तनतट तत्र रोहत इति तदरहो स्तनी तौ तस्मिन् विशालोक्तन्यात् ततो ब्र शिभिः क्षीर्णपणैर्विशीर्ण-
पत्रावलीविशीर्णैः पाण्डुच्छाया अभङ्गलितपूर्वदत्तपत्रावलीव्याप्तगान्त्रेयैः । सुमगेत्यनेन त्व तस्या सुभगः सापि तव
सुमगेति युष्मत्कादर्यकरणम्, दुर्भगविरहे हि तयाविषावस्यैव न जायते इति सूचितम् । अय भाव, यथान्या
कामिनी नायकविरहे वेणीं बध्नाति पाण्डुवान्ति बहति तनुल धारयति तथैव नदी भवविरहे, यथा नायकः
समागम्य तादृश्या नायिकायास्तत् सर्वं दूरीकरोति तथा त्वमप्या इति । किञ्च तस्या अनुसम्पनीयता दर्शयता
स्वयन्ताया अपि वृत्तपानता कदाचित् ॥३१॥

प्राप्यावन्तीमुद्यनकयाकोविदग्रामवृद्धां

पूर्वोद्दिष्टमनुसर पुरीं श्रीविशालां विशालाम् ।

स्वल्पोभूते सुचरितफले स्वर्गिणां गां गतानां

शेषैः पुण्यैर्ह तमिव दिवः कान्तिमत् खण्डमेकम् ॥३२॥

सिन्धुप्रदेशात् परमवन्तिमण्डलं गत्वा उज्जयनीमनुगमिष्यतीति, प्रतिपादयन् उज्जयनीप्रोज्ज्वलशोभया
प्रोत्साहयन्नाह । प्राप्या । अवन्तीं पुरीं देश वा प्राप्य आसाद्य उद्यनस्य बत्परजस्य कथायां चरितकीर्तने
कोविदा विशा ग्रामस्था ग्रामपर्यविरा यस्या तादृशीं पूर्य ग्राममुद्दिष्ट्य वक् पन्था इत्यादिना कविता धिया
रामस्या शोभया वा विशालमतिशयिता विशाल्य विशाल्यभिधानाम् उज्जयनीं पुरीं त्वम् अनुसर गच्छ, श्रीवि
शालप्रयमेव व्यचीकृतमुत्प्रेक्षते, स्वर्गिणा स्वर्गमुजा सुचरितस्य मुस्तस्य फले स्वर्गमुत्पादिके स्वर्गीभूते स्तोका-
वशिष्टे उपभोगान् क्षयिणि सति गा गताना यावता मुहूर्तेन स्वर्गे स्थायते तावन्तोऽभावात् शृङ्गां प्राप्ताना सनां
शेषमुक्तवशिष्टैः पुण्यैः मुहूर्तैर्ह तम् आनीत कान्तिमत् प्रयस्तशोमायुक्तम् एक श्रेष्ठम् उत्तमम् अद्वितीयं वा
दिवः स्वर्गस्य मण्डमिव । शक्यमिव अवन्तीमिति “पान्छोनादि स्वाज्ञेन” इति ईषः । केचित्तु प्रायावन्तीनिनि

पठित्वा अवन्तिशब्दो जनस्त्वचनः पुंलिङ्गः ततो द्वितीयाबहुवचनं, “मालायाः स्युस्वन्तय” इति पुंयुगोत्तम-
कोप इत्याहुः । केचित्तु अवन्तिशब्दः स्त्रीलिङ्ग एव देशवाची प्राण्यवन्तीरिति द्वितीयाबहुवचनान्त एव पाठ
इत्याहुः । किन्तु प्राण्यवन्तीमित्येव द्वेवन्तावन्तीशब्दस्य द्वितीयाबहुवचनान्तस्य पाठो बहुप्राचीनपुस्तकेषु दृष्ट्या-
द्वहुसामतः । अवन्तिशब्दः स्त्रीलिङ्गः पुरोविशेषेऽपि प्रसिद्ध एव । तथाच,

“अथोप्या मधुरा भाषा वाची काशी अवन्तिस्त्र ।
पुरी द्वाण्वती चैव सप्तैता मोक्षदायिन्धः” ॥ इति ।

उदयनेति उज्जयनीपरिज्ञानमिदं, तत्तरुस्थकयां धोष्यगोति चाशयः । केचित्तु उदयनकथाकोविदग्राम-
ग्रहामिति अवन्तीजनपदविशेषणम्, ग्रामपदेन प्रतिग्राममुदयनकथा ध्वन्यते इत्याहुः ।

उदयनकथा चैतादृशी; उज्जयन्यां किल प्रयोतो नाम राजाग्रीन् । तेन स्वसुता यासवदत्ता नाम सज्जयाय
राज्ञे विनाहेन दातुमनुमत्ता । अनन्तरे सा स्वप्ने उदयनं वत्सरज कौशाम्पीपतिं चक्रमे । ततस्तया स्वपमेव
लोकद्वारा स्वातुरगवतां तस्मै ज्ञापिता । तत उदयन आगत्य तां हत्वा गीतवान् । ततः स्वपुर्यामुज्जयन्याव बहु
विजहारेति । पूर्वोद्दिष्टमित्यनेन विशालाख्या काचिन् अन्यपुरीति दाह्य निरस्ता । श्रीविशालमित्यत्र श्रीविशाला
महती यनेति निरुद्धात्पन्थे । किम्यत्र बहुग्रीही विशेषणस्य परनिपातो यत्रनाथ्यः । विशालेत्युज्जयन्या नाम,
तया चोत्तरेतन् “विशालोऽज्जयनी प्रोक्ता पुरी चम्पा च मालिनी” इति । “विशालं बृहस्पत्यात् विशालोऽज्जयनी
पुरी” इति धरणिः । केचित्तु विशालं, विस्तीर्णाम्, उज्जयनी ॥ पूर्वोद्दिष्टाददेवावगन्तव्येत्याहुः । दिव
गण्डमिवेत्युत्प्रेक्षैवेयम् । केचित्तु तत् स्वर्गकदेशमिवेत्यभूतोपसामाहुः, तत्र पुरीं दिव. गण्डमिवेति लिङ्गभेदेन
गोपमादोषो रसावहत्वात् । तथा च दण्डि

“न लिङ्गवचने भिन्ने न हीनाधिकतापि वा ।

उपमादृष्ट्यायात् यनोद्देशो न भीमताम्” इति ॥

“केवलप्रेष्ठयोरेकमितरस्मिन्पि त्रिवि” इति सर्वः । ३२॥

दीर्घीकृर्वन् पटु मद्कलं कूजितं सारसानां

प्रत्यूपेषु स्फुटितकमलामोदमैत्रीकपायः ।

तत्र स्त्रीणां हरति सुरतल्लानिमग्नानुकूलः

सिप्रावातः प्रियतम इव प्रार्थनाचाटुकारः ॥ ३३ ॥

ततः सिप्रावद्विचित्रेन उज्जयनीं प्राप्यसि तत्र च तवाविशसिप्रावातेन क्लृमापनीदं प्राप्यसीति ध्वन्य-
न्नाह । दीर्घी । तत्र उज्जयन्या प्रत्यूपेषु प्रतिप्रभातः सिप्रावतः सिप्रावदोसम्बन्धी वायुः प्रार्थनया चाटुकारः प्रिय-
कथनशीलः सन् प्रियकरणशीलः सन् वा प्रियतम इव भर्तव्य स्त्रीणां सुरतल्लानि रतिवेदं हरति अपनयति शैल्यादि-
गुणयोगात्, प्रियोऽप्युद्यमवाहनादिना स्तावसाने येदमनन्यतीत्युत्प्रेक्षितम् । चाटुकारतां दर्शयितुमाह, कीदृशः ?
सारसानां पक्षिविशेषाणां पटु स्पष्टं मदेन मत्तनया कलमव्यक्तमधुर पटुना मदेन कल वा कूजित इतं दीर्घीकृर्वन्
दूरं नयन् सारसहतेन प्रार्थक्यते इत्यर्थः । प्रियतमोऽपि सारसादिस्नयतामिति, यदुक्तं, “हारीत-पाणवतमारसानां हतं
विदध्यात् कलकूजितादी” इति । करोतिरननुकरणमिति । किं वा सह आरसेन सम्पक् रसेन वर्तन्ते इति सारसाः
स्निग्धः, तासां कण्ठकूजितं प्रतिकूजितेन दीर्घीकृर्वन्, मिश्रनस्यैव सारसादिस्नयकारितोक्तव्यात् । पुनः कीदृशः ?
स्फुटितं निमित्तं यद् कमलं तस्य च आमोदोऽतिनिर्दोरी गन्धत्वेन गद्य या मैत्री अन्योन्माकुलभावोऽति-

मणिकंस्तेन कयाय. सुरभिः शोभनो वा, “सुगन्धी च विमिश्रे च शोभने च कययवागि” ति शर्वः, प्रियतमोऽपि विरुचपद्मामोदमणिकेण कयायः पद्मन् सुगन्ध इत्यने, सन्तुष्टरक्षणमिदं, तथा च सामुद्रके “स हि स्वभावाच्च शुभपुष्पगन्ध” इति । किंवा स्फुटिता प्रत्यकीभूता कमल्य सम्पत्तिर्यस्य तादृशस्य आमोदस्य गन्धद्रव्यस्य मन्या सम्पत्केण कयायः सुगन्धिर्लोहितवर्णो वा,

“कपायो रसभेदे स्यादन्नरागे विलेयने ।

नियसि च कपायोऽरनी सुरभी लोहितेऽन्यवदि”ति ॥ चिन्त्यः ।

किंवा स्फुटितकमलः प्रत्यकलक्ष्मीकः सानन्दत्वादामोदमैश्वरीकपायश्च निर्हारि विलेयनादिगन्धसम्पत्कृतं सुरभिदण, कर्मधारयः । पुनः कौटशः ? अत्रेपु अनुकूलो हितकारी मन्दगतित्वात्, प्रियोऽप्यूरमवाहनदिना अत्रा-नुकूलः । प्रार्थनाचाटुकार इति प्रियतमस्यापि विशेषणम् ।

अन्ये तु प्रार्थनाचाटुकार इति प्रियतमस्य विशेषणम्, दीर्घाञ्जर्त्तन्यादि तु वातस्य विशेषणमित्याहुः । यत्र स्त्रीणामिति पाठे यत्र उज्जयन्या, तत्रमनुमरेति पूर्वश्लोकेन सम्बन्धः । “अत्र स्त्रीणा”मिति कश्चित् पाठः । अत्र वातस्याज्ञानुकूलत्वाद् मान्यं बोध्यम्, शैत्यं सौगन्ध्यं न्यक्मेव । श्लेषवाक्यायौपमासद्वर्णमिदम् ॥३३॥

जालोद्गोर्णैरुपचितघपुः केशसंस्कारधूपै-

र्यन्धुप्रीत्या भवनशिष्टिभिर्दंसनृत्योपहारः ।

हर्म्येष्वस्याः कुसुमसुरभिष्वध्वस्त्रिन्नान्तरात्मा ।

त्यक्तवा खेदं ललितवनितापादरगाङ्कितेषु ॥३४॥

अधुना सौघोन्मत्तप्रगर्भाभिमुलो मा च भूहजयन्या इति किमात्रयत्, देहोपचयादिना श्रममपनीय महाकाल-देवकुल गमिष्यतीति युग्मकेन दर्शयन्नाह । जालो । त्वम् अन्विनि पर्वि विन्व आयायितोऽन्तरात्मा सुप्तादि-गुणाधारो यस्य तादृशः सन् अस्या उज्जयन्या हर्म्येषु रमणीयगृहेषु खेदम् आगम्य त्यक्त्वा सुक्त्वा जालोद्गोर्णैः गवाऽमुल्लिखितः केशानां चिकुराणां सरकाराय गुणान्तराधानायागुह्यचन्दनानां धूरेशचित्तवपुर्मेघस्य धूमयौमि-त्वात्, वर्धितशरीरः सन् चण्डेश्वरस्य प्रचण्डस्य ईश्वरस्य महाशक्त्युत्तमहादेवस्य धाम आयतनं यायाः गमिष्यतीति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । त्वं कौटशः ? भवनशिष्टिभिर्दं हवासिकोटाभयूरैर्बन्धुप्रीत्या सुहृदयमस्माकनगत इति स्नेहेन दत्तो नृत्यमेव नर्तनमेव उपहार उपद्वीकन यस्य तादृशः, एतेन नृत्यदर्शनाद् विस्मृतभ्रमत्वमुक्तम् आतिथ्यं वा अनितम् । हर्म्येषु कौटशेषु ? सुसुप्ते सुरभिषु सुगन्धिषु वातायननि सतपुष्पसौरभवासितेषु इत्यर्थः, विदग्धानां हि क्रीडागृहं प्रकीर्णपुष्पप्रकरं भवति, तथा च

वेदमोज्ज्वलं सुममृष्टं प्रकीर्णसुसौतकरम् ।

क्रीडोपकरणैर्युक्तं पिण्डधूपमनोहरमिति ॥

परिमुक्तपुष्पं गृहोपरि क्षिप्यते तथोगादित्यन्ये, एतेन रम्यत्वं सूचितम् । तथा ललितानां ललितवतीनां [वनितानां] स्त्रीणां स्त्रीविशेषाणां वा पादरगणेन चरणालककेनाङ्कितेषु चिह्नितेषु, एतेन त्वयि तत्र स्थिते त्वदुपरि तामा ललितप्रमणात् पादमर्दनेन कलमहानिर्मवितेति सूचितम् ।

तदुक्तं,—“व्यथामाभ्यस्तगन्तस्य पदभ्यामुद्धतितस्य च ।

व्याधयो नोपसर्तन्ति नन्तेयमिदोऽरगा” इति ॥

किंवा, स्थानस्य स्मृत्यात् ललिताङ्गनापुङ्गवायितादिस्वर्णनाच्च प्रीत्या ग्रमहानि । अन्ये तु ललितैत्यादिना नायिकानो विररोतरतप्रगल्भ्यमुक्तम्, एष हि नरणलक्षलक्षितत्वं भवनानामुपपद्यते इत्याहुः । ललितं विद्यते अस्या ललिता अर्शआदिवाद्वा । ललितलक्षणं यथा,—

“तुल्यकोटिस्लज्जर्णं सूचितं हसलोलम् ।

येदादलम्सगारं चकितं ललितं मतम्” ॥ इति ।

अन्यथा—“हस्तपादादिविन्यासज्ञानैरौष्ठप्रयोजितम् ।

सुसुमारविधानेन ललितं परिकीर्तितम्” ॥ इति ।

“वनिता जनितास्पर्शानुरागायासं योषिती” त्यमरः । एतेन धूपोपचितगन्धत्वादिना उज्जयन्या रतिगन्धस्या प्रकर्षं सूचिव । ननु धूमादिगन्धपातो मेघ इत्यौत्सुक्यात् यतो नाभिगतवान् सन् कथं धूमेनोपचय उक्तः ? सत्यं, मेघाऽगुहधूपाऽपि कृष्ण, अतो मिथितस्यादुपयिताकृति प्रतिभाति, किंवा विरूपत्वाद् यशस्य पूर्वापर-विरोधः । केचित्तु आश्वादकधूपै धूमनिनयनादुपचितवपु स्फीतमूर्तिरिति व्याचक्षते ॥३४॥

भर्तुः कण्ठकञ्जविरिति गर्णैः सादरं धाक्ष्यमाणः

पुण्यं यायास्त्रिभुवनगुरोर्धाम चण्डेश्वरस्य ।

धूतोद्यानं कुपलयरजोगन्धिभिर्गन्धचट्या-

स्तोयक्रीडाधिरतपुयतिस्नानतिकर्मकद्विः ॥ ३५ ॥

भर्तुः ॥ त पुन कोट्यः ? भर्तुं स्वामिनो महादेवस्य कण्ठस्यैव छवि शोभा यस्य सादृश इति ऐतो-रयममन्तस्वामिगलम्भानवर्ण इति रपात् सादरं सानुरागं यथा स्यात् तथा गणैः प्रमर्षैर्निन्दितृयादिभिर्वीक्ष्यमाण इत्यमान, एतेन चण्डेश्वरस्य धामगमने तदनुचराद्वयं नास्ति सुखेन तत्र यास्यसीत्याकृतम्, आतिथ्यप्राप्तिर्वा ध्वनिता । कीर्तनाच्च चण्डेश्वरस्य ? त्रिभुवनस्य जगत्त्रयस्य गुरोः छविरिषितसहाराहेनुत्वात्, पूज्यस्य विभुर्वा, एतनावश्यं स साक्षात्दर्शनीय अन्यथा धेय प्रतिबन्धः स्यात् । उक्तं हि,

“प्रतिप्राप्तिं हि धेयं पूज्यपूजायतिक्रम” इति ।

कोट्यः नाम ? पुण्यं धर्महेतुं पापहन्तुं किञ्च मनोदम् । तथा गन्धवत्या गन्धवतीनाम्रया गन्धः महश्चिरति धूतोद्यानं कम्पितारामम् धामचिद्भविरयम् । यातुं कोट्यै ? कुपलयरजोगन्धिभिर्वीक्षितपलपरागसौरभयुक्तं, तथा तोयक्रीडाया जलविहारे अविरतानाम् अत्याश्चर्यना युवतीनां तक्षणीनां स्नानेन स्नानीयेन सुगन्धिद्रव्येण तिक्रौ सुगन्धिभिः, ऊपरज्योगेन युवतिस्नानेन च वायो सौगन्ध्यम् । गन्धवतीति वदीनाम् च सार्थकमिति ध्वनितम् । वृताद्यानत्वेन वायोर्मान्द्यं सूचितम्, शैत्यं व्यक्तमेव । उद्यानस्य त्यामेतादृशो मास्तु प्रीणयिष्यति गन्धवतीपथश्च पास्याति युवतिजलक्रीडाया इत्यसौस्याकृतम् । घाम्न पुण्यतया उद्यानस्य रम्यतया धर्मकामौ तव सम्पत्स्येते इति ध्वनितमिति च छन्दन्ति । उदारप्राणान्वितोपमागर्भा जातिरियम् । तथाच “श्लाघ्ये-विशेषणैर्युक्तमुदार कौशिदिष्यते” इति । इह प्रसादमायुषे—प्राणत्वेन बोधे, तथाच—

“प्रमादवत् प्रमिद्वार्यमिन्दोरिन्दीवरसुति ।

लक्ष्म लक्ष्मीं तनोतीति प्रतीतिमुभयं नच ॥

मधुरं रसवद्वाचि वस्तुन्यपि रसस्त्विति ।

येन मायान्ति धीमन्तो मधुनेव मधुमता” इति ॥ युग्मकम् ॥३५॥

अप्यन्यस्मिञ्जलधर महाकालमासाद्य काले
स्थातव्यं ते नयनविषयं यावदभ्येति भातुः ।

कुर्वन् सन्ध्यावल्लिपदहतां शूलिन श्लाघनीया-

मामन्द्राणां फलमविकल लप्स्यसे गर्जितानाम् ॥३६॥

इतिकर्तव्यतामुपदिशन् धर्मसम्पत्त्या प्रोत्साहयन्नाह । अप्यः । हे जलधर मेघ, अन्यस्मिन्नपि सन्ध्या-
समयादितरस्मिन्नपि मध्याह्नादौ कालेऽपि सन्ध्याकाले यदि न गच्छसि तदा कालान्तरेऽपि महाकाल कालमि-
च्छाम् आनाद्य प्राप्य सन्निधौकृत्य ते तव स्थातव्यं त्वया अवस्थेयम्, यावन् भातुं सूर्यो नयनविषयं चक्षुर्गोचरम्
अभ्येति अभिगच्छति सन्ध्या यावद्भवतीत्यर्थः । अवस्थितौ हेतुमाह श्लाघनीया प्रशस्या शूलिनो महाकालायतने
महादेवस्य सन्ध्यावल्लिपदहता सायसमयवृत्तावाचयेद्भावः कुर्वन् अर्वात् गर्जितं सग्राहयन् आमन्द्राणाम् ईषद्-
गम्भीराणां गर्जितानां ध्वनीनाम् अविकलं संपूर्णं फलं प्रयोजनं त्वं लप्स्यसे प्राप्स्यसि । अप्यन्यस्मिन्निति मन्-
कार्यार्थगमनशालादन्यस्मिन्नपि काले कामचाराद् यदा यदा तत्प्रदेशं यास्यति तदा तदेतदभ्ये व्याचक्षते । केचित्तु
अन्यस्मिन्नपि सन्ध्याव्यतिरिक्तकालेऽपि भातुर्वावन् नयनविषयम् अभ्येति यावन् सूर्योदयो भवतीत्यर्थः ।
सन्ध्यावलीत्यत्र सन्ध्याशब्देन प्रातः सन्ध्योच्यते प्रातःकाले हि देवकाले पठहो वाद्यते, तत्र त्वमेव आमन्द्रपटहो
भातीत्यर्थः, इति व्याचक्षते । जलधरेत्युचिपदोपादानं सजलमेघस्य गर्जितानाममामन्द्रत्वात् । अभ्येतीत्यत्र
अत्येतीति न पाठः । ननु कुर्वन्निति वर्तमानप्रयोगो भविष्यति काले कथम्, फललाभस्य प्राचनत्वेन वर्तमान
रामोपस्य वर्तमानवत्त्वात्, धातुसम्बन्धे प्रत्यया इत्युक्तेरौ । अन्ये तु कुर्वन्निति भविष्यति वर्तमानाप्रयोग
साध्याया अपि सन्ध्यावल्लिपदहताया मिदवन्व्यपदेशान् मिदमननानामकृद्धारप्रतिपादनार्थः । यदुक्तम्,

“साध्यस्य मिदवन्व्याजौ (१) अतदभावेन कौर्तनम् ।

साध्यमेदप्रमिद्वयं यत्र सा सिद्धभावेन’ इति ॥

साध्यमेदश्चान् फलं लप्स्यसे इतीत्युक्तम् । “बलि पूजापहारे स्यात् कर चामरदण्डयो’ इति धरणि ।
पटहोशब्देनान् कार्यकारणयोरभेदोपाचारात् तच्छ्रुता ध्वनिरुच्यते, किञ्च पटहता पटहभावमेव कुर्वन्
सत्तुल्यध्वनिकरणदित्याक्षेपात् । “आनक पटहोऽस्त्री स्यादि’ इत्यमरः । केचित्तु सन्ध्यावल्लिपदहता
द्वयोत्सर्गवाद्यम्, तथा चोत्तरतन्त्रे, “ये शिवायतनोत्सृष्टास्ते सन्ध्यावक्रो ग्या’ इतीति व्याचक्षते, किन्त्वन
नयनविषयं यावदभ्येति भातुरिति व्यर्थं स्यात् त्रयोत्सर्गवाये कालनियमाभावात् । सन्ध्यागमयेऽङ्कितो रूप
सन्ध्यावल्लिरित्यत्र तु प्रमाणं नास्ति, अप्रस्तुतज्येदम् ॥३६॥

पाद्व्यासैः क्षणितरशनास्तत्र लीलाभूतैः

रत्नच्छायाखचितप्रलिमिश्रामरैः ह्ला-न्तहस्ता ।

चेष्टयास्त्वक्तो नलपदसुखान् प्राप्य घर्षाग्रिन्दुन्

आमोक्षयन्ति त्वयि मधुकरश्रेणिदीर्घान् फटाश्वान् ॥३७॥

सुगममरत्या प्रोत्साहयन्तिमाह । पाद इति । तत्र महाकालजनने वक्ष्ता वजनं नाममाना स्त्रियो गणिका
वा त्वतो भवतः सकृद्वान् घर्षाग्रिन्दुन् रश्मिप्रमत्तकृष्णान् प्राप्य त्वयि कष्टाहान् स्नेहान्तविलोकितानि
आमोक्षयन्ति त्यक्षयन्ति । तान्वा रम्यतामाह कीटस्यो वक्ष्ता, पादव्यासेन देवप्रदक्षिणकरणार्थं चरणश्लेषेण कण्ठिता
शब्दिता रशना क्षुद्रपट्टिका यासां तास्तथा, तथा चामरैर्व्यज्जैः ह्ला-न्त शिण्णो हस्तो याश्च तास्तथा, सौदुमार्थं

धनिरयम् । कीदृशः । लीलया विलस्येन उत्क्षेपणक्रमविशेषेण अक्षयूतैश्चालितैः, तथा रत्नानां पद्मरागादीनां मणीनां वेष्यां परिहृतानां चामरदण्डोपान्तारोपिणां वा छायाभिः कान्तिभिः स्वचितो मिश्रितः कर्वूरितो वलिर्दण्डो येषां तादृशैः, “वलिश्चामरदण्डोऽप्यो”ति रन्तिः । वर्षाप्रविन्दून् कीदृशान् नखद्वान् नखक्षतानां सुखान् सुखकारिणः नखद्वानि पाकोन्मुखत्वान् सन्तापयन्ति तत्र वर्षाप्रविन्दवः सुपटेत्त- अत्र एव तद्भागेन सुपेतत्पत्न्या कटाक्षान् करिष्यन्तीति भावः । ध्वनिना तु नखाद्वयसुखानिति कामुकप्रभात् कटाक्षान् करिष्यन्तीत्यप्युक्तम् । कटाक्षान् कीदृशान्, मङ्गुराश्रेणिवत् भ्रमरपकिरत् दीर्घान् आयतान् अपाङ्गत्वात्, उत्तुप्सुन्ना नामेयं दृष्टिः, यथाह,—

“विस्तीर्णमाणन्यनस्रस्तापाद्भविमर्षिणो ।

उत्तुप्सुन्ना नामतो दृष्टिर्महोत्कृष्ये वि श्रेयते” ॥ इति ।

अत्र वेदशादीनां विशेषगैहदारस्तस्यापनेन वेद्यानां चामरदण्डोपान्ताः प्रतिपादित, तथा च दण्डो,

“उत्तुर्गुणान् गुणः कश्चिद्गुणो यस्मिन् प्रतीयते ।

तदुदाराढ्यस्तेन सनाथा कथ्यपद्वति” इति ॥

अत्र पादन्यामेलनेन वेद्यानां मूलविशेषो ध्वनितः । उक्तञ्च, — “नृत्येषु चरणक्षेपः पादन्यामः प्रकीर्तितः” इति । पूजाकाले चामरमादय नृत्यन्त्यो वेदवास्तत्रायतने भ्रमन्तीत्यर्थ इति च व्याचक्षते । एवमिह व्याख्यान्तरं ग्रन्थगौरवभयात् उपेक्षितम् ॥ ३७ ॥

पञ्चादुच्चैर्भुजसद्वननं मण्डलेनाभिलीनः

सार्यं तैजः प्रतिनयजयापुष्परक्तं दधानः ।

नृत्यारम्भे हर पशुपतेराद्र्नागाजिनेच्छां

शान्तोद्देगस्तिमिननयनं दृष्टमक्तिर्मथान्या ॥ ३८ ॥

तत्र पुण्यप्राप्त्यर्थमुपदिशन् पार्वतीप्रीत्या धर्मगम्पत्या प्रोत्साहयितुमाह । पञ्चा । त्वं मण्डलेन आत्म-
प्रतिबिम्बेन वलयाकारेण पद्मात् पृष्टदेशे भ्रमणानन्तरं वा उच्चैर्भुजा उच्छ्रितग्राहव एव उच्छ्रितत्वात् तस्यो दृश-
स्तेषां वन सार्यम् अभिलीनः समद्विगुणं सन् सार्यं गङ्गाजलमग्नौ अत्र एव प्रतिनयम् अभिनयम् अम्रजनं
यजगापुण्यम् ओङ्कारमुप सद्रत्नं रक्तं लोहितं तैजो दधानो धारयन् शान्तेन दरीश्वरेण उद्देगेन मनोविकार-
विशेषेण स्तिमिननयनं दिगम्बिन्दवलोचनं यथा स्यात् तथा मथस्या दुर्गया ह्य अरुणेक्षिता भक्तिः एवा यस्य
साक्षात् सन् नृत्यस्य नर्तनस्य आरम्भे उपक्रमे पशुपतेराद्र्नागाजिनेच्छां सरणमजकर्मभारणाभिन्त्य
हर आनेष्यति । अथमाद्यम्, मद्देव सद्यः तत्राजयम् पदचक्षेत्रे समुत्तिष्ठ्य सन्ध्यायां ताण्डवमारभते । ॥
भवानी बीमरापकुण्या मोदया भवति । तत्र त्वयि सर्वविपकारिणि सति नागाजिनेच्छावसनं बीमरापा-
भावात् प्रीता सती तत्र तादृशस्पर्शदशनेन विमर्षरागिनिन्ना मनी त्वां प्रेक्षित्येति । एतेनोभयोरेवापनेन
धर्मः सूच्यते । भुजनवनमिति चित्राय दत्ताभुजतादुक्तम् । यदुक्तं,

मत्तार्मगाम्यमुत्तम् चत्वारशब्देनात्र ओद्गम उच्यते, अत एव जवापुष्पमिति न पुनरुक्तम्, “ओद्गपुष्पेऽपि
रुक्तेऽपि चत्वारशब्द प्रकीर्तितः’ इति पुरुषोत्तमः, न्वविन्दिजवातुमुमत्त्वियामि ति भारद्वाजः,
“चत्वारमुमशब्दशमिति सूर्यस्तत्र । आद्रैत्येनेनाचिनस्य सशोषितत्वा सूचिता । शातेति क्रियाविशेषणेन
विस्मिता दृष्टि सूचिता, तथाच —

‘किञ्चिदुद्धतनेजान्ता दृष्टोदभ्रभग्नकला ।

स्फीता विवमिता दृष्टिविस्मिता विस्मये रसे ’ ॥ इति ।

शान्तोद्भवेति मेघराश्यायन शान्त उपशमिन उद्भवे गो येनेति केचित् । ‘स्तिमितो निश्चये द्विन्ने’ इति
धरणि । इत्यभक्तिरिति उद्भूततयादयोऽपीत्येते इति पुनरुक्तवन्ति सस्य प्रायिकत्वान् ॥३८॥

गच्छन्तीनां रमणवसति योषिता तत्र नक्त

रुद्धालोके नरपनिषगे सूचिमेघैस्तमोभिः ।

सौदामन्या कनकनिकपस्निग्धया दर्शयोर्वी

तोयोत्सर्गन्तनितमुखरो मास्य भूर्विहङ्गास्ता ॥३९॥

अभिसारिकाणामुपकारद्वयं प्रार्थयन् तामां दर्शनात् प्रोत्साहयन्नाह । गच्छ । तत्र नक्त तस्या रानी तत्रोच
न्या वा नरपतिपदे राजवर्त्मनि सूचिमेघैर्निविष्टैस्तमोभिर्नरपतिरुद्धालोके आश्रुतचाक्षुषज्ञाने आच्छादितदर्शने
सति त्व कनकनिकपयन् स्वर्गरेखायान् स्निग्धया मनोहरया सौदामन्या वियुता रमणस्य वक्त्रभस्य वपतिं वैश्व रमणाय
रतये वा वपते गच्छन्तीनां गच्छन्तीनां योषिता रमणाय अभिसारिकाणाम् उर्वी भूमिं दर्शय दृष्टिविषयतां प्रापय,
एव तोयोत्सर्गे चत्वार्याणि यत् दानित गणितं तो मुखरो वाचात्र सशब्दो मा च भूर्नैव भविष्यति, च्वनिना तु
तोयोत्सर्गेण शागितेन च मुखरो बुज्जो मा च भू च शब्द एवाभे । कुत इत्याह यतस्ता विहङ्गा वामस्यमा
गच्छितामहा इति स्तिग्ना मा कापीरिव । विहङ्गा त्वद्वयने ता विहङ्गा स्तुरित्यपात् विहङ्गा त्व मुखरो मा भू,
तां च विहङ्गा मा भूयन् । च शब्द समुच्चय । वर्मद्वयेन वियुदयतया अमुखरत्वेन च ता उपकरिष्यतीत्यर्थः ।
सूचिमेघैरिति सूचि कर्मकाण्डयोगेद तथा भिद्यते इति ध्येयं सूचिमेघमर्हतीति प्यो वा सूचिमेघत्वस्य कवि
समयस्तमोनिविष्टताया ननु वस्तुतस्तमया सूचिमेगा । कनकनिकपस्निग्धयेत्यनेन वियुतोऽस्त्यत्र च्वनितम्,
महती द्वि विहङ्गभिरिकाणा भयम् । कनकनिकप उच्येति षष्ठे कनकनिकपस्य छाया कान्तिर्यस्यास्तादस्या ।
‘मुखरो बहुवाक प्रोक्तो मुखरो दुर्जने मतः इति रन्ति ॥ ३९ ॥

ता कस्याश्चिद्भवनमहमौ सुमपारावतायाः

गीत्वा रात्रिं चिरजिलसनात् खिन्नवियुत्कलत्र ।

दृष्टे सूर्ये पुनरपि भगान् घादयेद्ध्वशेष

मन्दायन्ते न खलु मुहदामभ्युपेतार्थकृत्या ॥ ४० ॥

उज्जयिन्यां रमणमगच्छन्त्या विरम्यमुन्नेपमाणो गमनाय तरयितुमाह । ता । सुमा निद्राणा पारावता
यस्या तादृश्यां कस्याचिन् भगवत्स्य सौधगृहस्य वडगौ उपरि मण्डलिकया चौखण्डी इति चादनी इति च ख्याताया
चिरविलसनात् प्रभूतमास्फुरणात् छत्रधिररमणात् खिन्न क्षीण छत्रदायासयुक्तं वियुदेव कलत्रं यस्य तादृशो
भवान् तां पूर्वमुक्ता रात्रिं नीचा गमयिष्या सूर्यो दृष्टे गति प्रसाते रात्रि पुनरपि अन्वेषं गन्तव्यवर्त्मनोऽवशिष्ट
वाहयेत् गच्छत् । वस्तुतस्तस्यान विहङ्गा गि नक्तत्र प्रातरिव गमिष्यामीत्यन्तरं न्यस्यति शत्रुं यस्मात्

गृह्णन् मित्राणाम् अभ्युपेता अतोऽकृता अर्थस्य प्रयोजनस्य कृत्वा कर्णं यैस्तादृशा जना ॥ मन्दायन्ते न शिथिली-
भवन्ति । कस्यामिदिति अनिर्दिष्टविशेषत्वात् सर्वात्र वडभीनां सौलभ्यं सूचितम् । “सौधपृष्ठे विरचितां मण्डलीं
वडभिं विदुः” रित्युत्पल्लिनी, “सौधोपरि चतुःपादं मण्डलीं वडभीं विदुः” रिति कौमुदी । “विल्याता वडभी चूडे”
इत्यमरमाला, “वडभी चन्द्रसालेति ख्याता प्रासादमस्तके” इति शर्वः, सुतपारावतत्वेन निर्जनत्वाप्रतिरोद्धोपनर्त-
यितम् । बाह्येदिति सार्धे निः ; अवशेषमित्यनेन मदृष्टं निरुद्धवतीति मेघस्य आदशान्नं सूचितम् ।
मन्दायन्ते इति मृशदित्वान् ट्यः । खलु हेतौ निधये वा । अभ्युपेतार्थक्या इति वृचिद्विशेषणमपि
विशेष्यप्रतिपादितकरमिति विशेष्यलभः । केचित्तु हे अभ्युपेतार्थं अद्वीकृतप्रयोजनं, गृह्णन् कृत्वा कर्तव्या
अर्थो न मन्दायन्ते । कृत्वा इत्यथोपेक्षया पुंस्तम्, अभ्युपेताथेत्यत्र अवशब्दस्य प्रकृतत्वात्, किंवा “कृत्वा
क्रिया-वैधतयोरिति कोप इत्याहुः, कुन्याख्येयम् ॥ ४० ॥

तस्मिन् काले नयनसलिलं योपितां खण्डितानां

शान्तिं नेयं प्रणयिमिरतो घट्टं भानोस्त्यजाशु ।

प्रालेयास्तं कमलघटनात् सोऽपि हतुं नलिन्याः

प्रत्यावृत्तस्त्वयि कररुधि स्यादन्तर्भाष्यसूयः ॥ ४१ ॥

यदि प्रातर्न गच्छसि तदा त्वं खण्डितामन्युम्रतः स्याः, सूर्योऽपि साम्यसूयस्यां बहोविति न्यतिरेकेण दोषं
दर्शयिष्याह । तस्मिन् । तस्मिन् काले प्रभाते प्रणयिभिः त्रिभैः खण्डितायां त्रिव्यवहितानां योपितां स्त्रीणां नयनसलिलं
रोदनजलं शान्तिम् उपशमं नेयं प्रापणीयम्, अतः कारणात् त्वं भानोः सूर्यस्य वर्त्तं पन्थानम् आशु शीघ्रं त्यज
परिहरिष्यसि सूर्यावरको मा भूरित्यर्थः, यदि सूर्यमाहृत्य तिष्ठसि तदा प्रभाताप्रतीत्या प्रणयिनामनागमनं स्यात्
खण्डितानां दुःखशान्तिर्न स्यादिति तन्मन्युस्त्वयि स्यादिति भावः । दोषान्तरव्याह, सोऽपि भानुरपि नलिन्याः पद्मिन्याः
कमलघटनात् पद्मरूपमुजात् प्राप्येयाह हिमरूपमधु हतुं अपनेतुं प्रत्यावृत्तः प्रत्यागतः त्वयि कररुधि रक्षितोपके
सति अन्त्याम्यसूयोऽतिक्रोधः स्यात् नयनस्य वदनत्वेन हिमस्य चाधुत्वेन रूपगात् पद्मिन्याः खण्डितत्वं रवेर्नाय-
कत्वं ध्वनितम् । कररुधीत्यत्र ध्वनिना करो हस्तो नाच्यः, यत्सेष्टाभनाम प्रसारितं हस्तं यो रुणद्धि ॥ तं प्रति
अन्त्याम्यसूयः स्यादिति पुष्पमेव । नयनसलिलमत्र ईष्यांसम्भवः ; यदाह “आनन्दार्तिस्तनुदभूतमधु विद्याद् द्विव
ही”ति । खण्डितालक्षणमाह भरतः ।

“निद्राकषायमुकुलीकृतनेत्रयुग्मो नारीनखजणविक्षेपविविचित्राक्षः ।

यस्याः उतोऽपि गृहमेति पतिः प्रभाते सा खण्डितेति कथिता वविभिः पुराणै” रिति ॥

अन्योऽप्याह—“अन्यत्र सकल्यं रात्रिं नीत्वा यस्याः सुहृज्जनकः ।

४. प्रातरयाति सा ज्ञेया खण्डिता नाम नायिके”ति ॥ ४१ ॥

गम्भीरायाः पयसि सरितश्चेतसीव प्रसन्ने

छायात्मापि प्रकृतिसुमनो लण्पत्ये ते प्रवेशम् ।

तस्मादस्याः कुमुदविशदान्यर्हसि त्वं न धीवान्-

मोधीकतुं चट्टलशफरोद्धर्ननप्रेक्षितानि ॥ ४२ ॥

उद्धर्ननीतधत्तिस्तर्लं गम्भीराया नद्याः पयः पास्यमीति प्रतिपादयन् तदीयमनमप्यस्या प्रोत्साहयितुमाह ।

गम्भीरायाः । गम्भीराया गम्भीरानाम्याः सरितो नद्याः अथवा गम्भीराया गूढोपतोऽर्धोविशेषस्य प्रसन्ने निर्मले पद्मे

सानुरागे चेतसीव पयमि पानीये ते तत्र प्रवृत्तिमुभयः स्वभावमनोहरः छायात्मापि प्रतिबिम्बशरीरमपि प्रवेशाम्
आसन्नं लप्स्यते प्राप्स्यति । प्रमन्न इत्यनेन प्रवेशयोग्यत्वं सूचितम्, छायात्माप्येत्यपिशब्दान्मनोऽपि, छाया प्रति-
बिम्बम् आत्मापि स्वरूपमपीति वा, आत्मा बुद्धिर्मनोऽपीति वा । चेतसीवेति इवशब्दात् ते नायकस्यैवेति च बोद्ध-
व्यम् । यथा कस्यचित् नयकस्य चित्रनिर्मितप्रतिबिम्बमपि रुद्रनुययाः कामिन्या इदि प्रविशति तद्वदित्यर्थः ।
तस्मान् कारणात् त्व धैर्यात् धीरत्वात् हेतोः धैर्यमवलम्ब्य वा अस्या नदीनायिकायाः कुसुद्विपदानि कैरवत्
शुभ्राणि चटुलाना चञ्चलाना मनोज्ञानां वा सफराणं प्रोष्ठीमत्स्यानाम् उद्वर्तनान्येव उद्वतपरिवर्तनान्येव अथच तद्वत्
प्रेक्षितानि कटारनिक्षेपान् मोघीकृतं व्यर्थोक्तं नार्हसि न योग्यो भवसि, धैर्यं न कार्यं तान्यनुभवित्यसि
स्वच्छन्दं विद्वत्परीत्यर्थः । मेघच्छायां प्राप्य सकर्यं उद्वर्तन्ते इति श्रुतिदम् । धैर्यलक्षणं यथा,—

“चापलेन न संस्पृष्टा सर्वार्थेष्वविरूयता ।

स्वाभाविकी मनोवृत्तिर्यैर्मित्यभिधीयते” ॥ इति ।

धैर्याद्विज्ञानराण्डित्यान् मोघीकृतं मह्योति वा । इयमाविष्कृतानुरागात् क्षिप्रगम्यैव भवति । यदुक्तं,—

“आकारेणात्मनो भाव या नरी शक् प्रकाशयेत् ।

क्षिप्रमेवाभियोग्या सा प्रपमे चापि दर्शने” ॥ इति ।

अन्यच्च, “प्रियं वामयमानायाः कर्तव्या हस्तधारणे”ति ॥

इयम कान्ता दृक्, महाह,

“व्याक्रोपमया चटुला मधुरा स्निग्धतरुका ।

दृष्टिः कान्तेति कथिता रतिभावसमाधिने”ति ॥

शुभद्विज्ञानीति—उपान्तभावव्यपरेतत्, पूर्वसजातविरहेण कञ्चलायोगादिभ्यन्ते । गम्भीरालक्षणं
यथा, “गम्भीरा धैर्यतो वामा सहस्री रोषतोपयो”रिति । अन्यच्च,—

विश्रियाः सहजा यत्र हर्षोत्कर्षभयादिषु ।

भावेषु नौपलभ्यन्ते तद् गम्भीर्यमुदाहृतम्” ॥ इति ।

हे गम्भीरा मानिनी, तथाहि छायात्मा चित्रादिप्रतिमूर्तिं मानिन्या अनाविकृतप्रपाशयाः क्रमाच्चेतसि प्रसादं
गते प्रतिमूर्तिरपि प्रविशति प्रीतिं दिशति, प्रियोऽपि आशयज्ञानराण्डित्यात् तस्याः प्रेक्षितानि न मोघीकरोतीति ।
किंवा इयमुत्कण्ठिता नायिका; यदुक्तम्,

“विरहे जायते मर्या उत्कण्ठशूलित मनः ।

उत्कण्ठतेति सा नाम्ना विदग्धैरभिधीयते” ॥ इति ।

अस्या अपि व्यक्तानुरागे चित्ते प्रियप्रतिमूर्तिरपि प्रविशति, तादृशी धैर्यात् नोपेक्षणीया भवति ॥ ४२ ॥

तस्याः किञ्चित् करधूतमिव प्राप्त-वानोरप्राप्तं

हृत्वा नीलं सलिलमसनं मुक्तरोधोनितम्भम् ।

प्रस्थानं ते कथमपि सखे लप्स्यमानस्य भोधि

छातात्वादः पुलिनतटघनां को विहातुं समर्थः ॥ ४३ ॥

इदानीं तथाविधमुखप्राप्त्या विलम्बमन्वर्थं गमनाय त्वयितुमाह । तस्या । हे सखे मित्र, ते त्वं
प्रस्थानं गमनं कथमपि कण्ठशूलं केवलं मनुष्यखुद्दया भावि भविष्यति, एतेनाद्रीहृतगल्ललाटेन गन्तव्य-

मिति सूचितम् । उक्तं हि, “अज्ञोऽहं गृह्णति नः परिपालयन्ती”ति । सखे इति प्रार्थनायां प्रियमाश्रयम् । निमित्तं प्रार्थयत इत्याह, तव कोदशस्य ? तस्या गम्भीरया नया नायिकाया इव सलिलं जलमेव वगन वरन्म् अथच स्वच्छत्वात् सलिलरङ्गमनं च हृत्वा गृहीत्या अर्थात् पीत्वा अथच आकृष्य लम्बमानस्य आलम्बनं कुर्वतः नदी-मधितिष्ठनः सखादिमुत्तमनुभवत इत्यर्थः । अथच लिलम् कुर्वतः । अन्ये तु, पयः पीत्वा गुरुत्वात् लम्बमानस्य नभसोऽधःपतत इत्याहुः । किन्वेव ज्ञातास्वाद इत्याद्यश्रुतं स्यात् । किम्भूतं सलिलवसनं प्राप्ता वानीरस्य वेतगस्य शाखा विटयो येन अथच प्रातो वानीर एव अथच तद्वत् शाखा भुजो येन तादृशम्, अत एव किञ्चिन् फलश्रुतमिव वानीरशाखायाः करोपमत्वात् ; नायिका हि वस्त्रापहरणसमये हृच्छलयस्योपि हस्तेन वस्त्रं निरुधन्त्येव, ईषद्वस्त-निवद्धमिव, तथा नील वानीरच्छायया कृष्णम् अथच सीसीरमरजितस्यात् नील, तथा मुकरोद्योतितम् मुकस्यकौ शोध एव तीरमेव अथच तद्वत् नितम्बः कटोपश्चाद्भागो येन तादृशम्, जलचिह्नश्चनिरयम् । किमेतावतैव गमननिरोधः । स्यादित्याह ज्ञातेति, ज्ञातोऽनुभूत आस्वादो जलपुरस्वतादीत्यर्थः । येन तादृशः कः पुलिनगेन जघन कटोपरोभागो यस्यारतां पुलिनजघनां नदीं विहृतुं स्यक्तं समर्थः । शक्तो भवति अपि ॥ न कोऽपि ; तादृशतदीमुगन् रमल्लिख-वगाहनाचासफदिचर भवति । अथच ज्ञातादृशोऽनुभूतश्चांतररसः पुलिनजघनां ज्ञातलविचालत्वात् पुलिन-मिव जघनं यस्यारतादृशीं स्त्रियं विहृतुं समर्थः । सती जनस्तदुपभोगासक्तोऽप्यधीरितक्रान्तिरः स्यादित्यर्थः । अत एव मदुद्योगेनैव तव गमनं भविष्यतीति भावः । जघनस्य पुलिनोपमानेन सौत्यादिगुणवस्त्वसूचनात् गृह-धर्णिनीलमुक्तम् । तथाच,

“शीते सुलोणसर्वाङ्गी प्रीप्ते च सुणशीतला ।

भर्तृभक्तिरता नित्यं सा स्मृता जगर्षिणी”ति ॥ केचित् ।

विपुलजघनामिति पाठे विपुल विशालम् । श्लेषादस्या स्वाधीनभर्तृकान्तमुक्तम्, तथाच,

यस्यादिचरति कोऽमुखास्वादनलालसः ।

न प्रयाति प्रियः पादार्तां सा स्यात् स्वाधीनभर्तृके”ति ॥

केचित्तु नीलमित्यनेनाभिपारिकात् ध्वनिमम्, अभिपारिका हि अ-रकारे नीलरसने परिदधातीत्याहुः । “अ १ वेतसे । रयाप्रपुष्पविदुलसीतानीरखन्जुल” इत्यमरः । “वानीर इज्जल” इत्यमरे । “शया पशान्तरे भुजे” इति विश्वः । “सने शाखालये” इत्यमरः “कूल रोधश्च तोरन्त्ये”ति च । “यदन्तर्धारिणस्तदम्—” तीयो-त्थित तत् पुलिन”मिति च । भावीति भविष्यति जित् । रूपकोपमास्वभावोद्वेगगर्भाश्रितान्तर्गता । ॥३॥

त्यन्निष्पन्दोच्छ्वमितचसुधागन्धसम्पर्कपुण्यः

स्रोतोरन्ध्रप्रनितमुमगं दन्तिभिः पोयमानः ।

नीचैर्गान्धत्युपजिगमिषेर्द्वेषपूर्वं गिरि ने

शीतो वायुः परिणमयिता काननोद्गुम्हराणाम् ॥ ४५ ॥

गम्भीरयाः पयः पीत्वा गुप्तो मन्दमन्दः देवगिरिं यास्यतीति दर्शयन्त्याह । तन्नि । देवस्य गिरि देवगिरि वासिन्केयतिवासस्थानपर्यन्तम् उपजिगमिषोरगमन्तुमिच्छोस्तव सम्बन्धे शीत इत्यन्ततो विनिर्णयिष्यन्दशीतली-भूतो वातो नीचैर्मन्दं यत्र स्यात् तथा गमयति गमिष्यति । मन्दशीतत्वयत्नेन प्रीणितस्त्वमपि पातामान्याहुः गम्भीरपयं पूर्णोदरत्वाच्च मन्दं गमिष्यतीत्यर्थः । पूर्णोदरस्य धीमन्नी देवदर्शनात् । तथाच,

“भुक्तचोपविशतमुन्द शयनस्य वपुर्भवन् ।

आयुश्चक्रमयाणस्य मृत्युर्वावर्ति भवत ” ॥ इति ।

मेघवानस्य स्वभावरचना चैवम् । नौचैराजिगमिषारिति च योजयन्ति, तदा वातस्य मान्यमाज्ञेफलभ्यम् ।
कोटशो वायुः । तत्र निप्यन्देन क्षणैर्न जघमिन्दुना उच्छ्रामिताया वाण्ययमाणाया वमुधया पृथिव्या गन्धस्य सम्पक्वेण
सप्तमेण पुण्यो मनोहरः “पुण्य परित्रमियाहुर्मनोः पुण्यमुन्यो” इति घट । एतेन सौगन्ध्य प्रतिपादितम्, अत्र
एव स्रोतया नामाया रम्भस्य विरस्य च्वनिनेन शब्देन सुभग यथा स्यात्तथा दन्तिभिर्हस्तिभि पीयमान उर
भुज्यमान, गुप्ता हि मुत्तमुन्ममथ वात पिप्यन्तीति प्रसिद्धम् एतेन हस्तिना प्रीणनात् परोपकारश्च । तथा
काननोद्गुम्भराणा वनभञ्जोद्गुम्भर उक्तवना परिणमयिना परिचायिना पञ्जना प्रापयिता, एतेन मान्य वर्त्मचिन् रम्य
त्वच च्वनितम् । केचित्तु उद्गुम्भर अत्र पाचायिना एतेन यडितमपि फलं गृह्णन्तीत्यर्थः । तथा उद्गुम्भररक्षाणा
परि सर्वनोभावेन नमयिता उन्नतमपि नम्रता मन्यतीत्यर्थश्च, एतेन एवम्भूतदर्पवस्त्वानीचैवारीयतीति व्याचक्षते ।
उद्गुम्भरो यज्ञडुमरि इति ख्याता रुर, “उद्गुम्भरे जन्तुफला यज्ञाहो हेमदुग्धक” इत्यमरः । अत्र उद्गुम्भर फल,
“द्विद्वेन प्रपञ्चे सर्वं” मिथुके, । उद्गुम्भरो दुमुरि इति ख्यातो रुर इत्यमरः । देवपूर्वमिति देव पूर्वो यस्मात् स
देवपूर्वो गिरिर्द्वगिरिरित्यर्थः । यम “हिरण्यदूर्गं कशिपु प्रचक्षन्” इत्यत्र हिरण्यकशिपुरिति ॥ ८६ ॥

तत्र स्कन्द नियतप्रसूति पुष्पमेघीकृतात्मः

पुष्पासारैः स्नपयन्तु भवान् व्योमगङ्गाजलद्रिः ।

रक्षाहेतोर्नरशशिभृता वासरोना चमूना

मत्स्यादित्यं हुतवद्मुखे सम्भृतं तद्धि तेज ॥ ४५ ॥

देवगिरी धर्मसम्पत्तिमुपदिशन्माह । तत्र । तत्र देवगिरी नियतप्रसूति नित्यशामिन् स्कन्द कातिक्रैय भवान्
पुष्पमेघीकृत आत्मा शरीर येन कामरूपत्वान् तादृश सन् व्योमगङ्गाया मन्दाकिन्या जलेनाद्रिं स्तिमितै पुष्पाणा-
मासारैरतिरायितव्यं स्नपयन्तु स्नान कारयिष्यति । स्कन्दस्यानन्दपूज्यत्वं दर्शयितुं तत्तेजस्विताधिम्यमाह, हि
यस्मात् तत् स्कन्दरूपम् आश्रित्य सूर्यमतिक्रान्त स्यादपि तेन तेन नवशशिभृता चन्द्रधारिणा महादेवेन
वासवीनाम् इन्द्रस गिरीना चमूना सेवना रक्षाहेतोः परित्राणमिति हुतवद्मुखे सम्भृतम् अपित
निश्चितम्, अग्निमुत्सम्भृतत्वेनाभिष्य तेन इति जलकृष्ट्या यक्षिणान्तिशङ्क्या पुष्पासारैः स्नपयन्तु, न
जले, देवता च सपुष्पनलेनैव स्नप्यन्ते इति किञ्चिन्नयोगसूचनाय जलद्रिंरित्युक्तम् । तत्रापि स्कन्दस्य गङ्गा-
प्रभवत्वान् तज्जलप्रीत्यतिशयात् गङ्गास्थेः । पुष्पमेघीकृतात्मेत्यनेन प्राशुक्त कामरूपत्वमुपपादितम् ।

“प्राय कुन्देन्दुसदृशप्रसूनचयवर्षण ।

पयोवाहो भवेद् यस्तु पुष्पमेघ स उच्यते ” ॥ इति बल ।

पुरा किल तारकोपष्टेतदेवगणरक्षार्थं शिवेनाभिष्य स्ववीजमग्निमुखे क्षिप्तं, तेनापि तद्वारणाक्षमत्वात् गङ्गाया
क्षिप्तं, सा च शरवणे कुमारसूत, स च कृत्तिफादिभिर्नारिणा पालित इति पौराणिकी कथा । अत्र देवता-
विषयो रतिभावो व्यज्यते इति भावच्यनिस्तस्य हेत्वलङ्कारेण सच्छिष्ट । अतिशयोक्तिरियमस्यादित्यमित्युक्ते । तथाच,

“विक्रमा या विशेषस्य लोऽसीमातिरतिनी ।

असावतिशयोक्ति स्यादलङ्कारोत्तमा च से” त्यन्ये ॥

“वसति स्यादवस्थाने यामिन्याथ निवेतने” इति चिन्त ॥ ८५ ॥

ज्योतिर्लैलावलयि गलितं यस्य बह्वं भवानी
 पुत्रप्रेम्णा कुवलयदलप्रापि कर्णे करोति ।
 धौतापाङ्गं हरशशिरुचाप्याययेस्तं मयूरं
 पश्चाददिग्रहणगुरुमिर्गर्जितैर्नर्तयेथाः ॥ ४६ ॥

प्रयानदेवतां सम्पूज्य तदीयवाहनादिकञ्च पूज्यते इत्यागमदर्शानामयूरस्याप्यायनमुपदिशन् तदाप्यायनेन
 गौरीशङ्करस्कन्दानां प्रीत्या धर्मसम्पत्तिमाह । ज्योति । भवानी दुर्गा पुत्रप्रेम्णा भग्नं पुत्रस्यायं मयूरस्तस्येदमिति
 स्नेहेन न त्वलङ्कारवाऽऽद्या यस्य मयूरस्य बह्वं रिच्छ कर्णे श्रवणे करोति निवेशयति तं मयूरं त्वं प्रथममाप्याययेः
 तर्पयिष्यसि स्वनिप्यन्दशोतलशतेनेत्याशेषात् । पश्चादाप्यायनानन्तरं गर्जितैर्नर्तयिष्यसि नर्तयेथाः नर्तयिष्यसि । ननु
 पुत्रप्रेम्णा चेद्वारयति तर्हि बह्वं न रम्यमित्याह, कीदृशं बह्वं ? ज्योतिर्लैलावलयि ज्योतिषां नानारूपमाणाम् अर्धचन्द्रा-
 द्याकाराणां लेखा राजयस्तां बलयं मण्डलं विद्यते यत्र तत्तथा, तथा गलितं स्वयं पतितं ननु छिन्नम् । ननु
 कथं पुत्रप्रेम्णैवेति मण्डनमपीदमिति कर्णस्य भूषणवतां दर्शयति, कीदृशे कर्णे ? कुवलयदलप्रापि कुवलयस्य नीलौत्-
 पलस्य दल पत्रं प्राप्नोतीति क्विप् । शिन्प्रत्ययान्तस्य विशेषणसमाप्त इत्यन्ये । केचित्तु नीलौत्पलदलं प्राप्तुं
 सरशीकुतुं शीलं यस्य तत्तथा, बह्विश्लेषणमिदमित्याहुः । मयूरं कीदृशं ? हरशशिरुचा शिवशिरःस्थितचन्द्र-
 दीप्त्या धौताः संसृष्टोऽतिशुक्रोद्धतोऽपाङ्गो नेत्रान्तो यस्य तारुण्यम्, शुक्रापाङ्गतयाऽजातिशुद्धता विवक्षिता । एतेन
 शिवोऽपि पुत्रप्रेम्णा तदङ्गं स्पृशतीति भावः । शशिरुचैव धौतापाङ्गमित्युत्प्रेक्षेति केचित्, तत्र, उत्प्रेक्षायोत-
 काभावात् । उत्प्रेक्षैवेति निर्वाणस्य गम्यमानत्वादिति केचित् । कीदृशैर्गर्जितैः ? अत्रः पर्वतस्य यद्ग्रहणं
 गुहादिष्वभिव्यापनं प्रतिश्वनिस्तेन गुरुभिः प्रवृद्धैर्गर्जनैः । ज्योतिर्लैलावलयपेन पार्वतीप्रीतिरक्षण, धौतापाङ्गमि-
 त्याद्यर्थेन शिवप्रीतिरक्षा । आप्यायनानन्तरं गर्जितैर्नर्तनेन मान्यस्य प्रथमं प्रीणनं ततः कार्यं नियोजनं ज्ञापितम् ।
 किय, प्रागाप्यायनेन आकस्मिकगम्भीरगर्जनश्रवणेन मेघाज्ञानात् कस्वेदमननुभूतं गर्जितमिति भयाङ्कुलताया
 अभावात् रुचितः ॥४६॥

आराध्यैर्न शरवणभवं देवमुलङ्घिताध्या
 सिरुद्धग्रैर्जलकणमयाद्दीणिभिर्मुक्तमार्गः ।
 ७शालम्बेधाः सुरमितनयालम्भजां मानयिष्यन्
 स्त्रोतोमूर्त्या भुवि परिणतां रन्तिदेवस्य कीर्तिम् ॥४७॥

रुक्मेशराधनसम्भूतनिर्विजल्वाद् देवगिरेः सकाशात् चर्मण्वती नदी यास्यसीति प्रतिपादयन्नाह । आरा-
 ध्येन । एतम् इमं शरव्यं कने भव उत्पत्तिर्गोत्रं तं देवं रुक्मम् आराधय रासुपास्य वरुद्धितोऽतिमन्तोऽप्या पन्था-
 येन तादृशः सन् वीणिमिवीणवद्विरयात् रुक्मसुरवीणयितुमागच्छन्निः सिद्धरुद्धैः गिद्धमिधुर्नैर्जलकणभयात्
 तोयलवत्रामात् जलकणमण्डकेण वीणातन्त्रीशैबिन्वाशद्वया दत्तमार्गः सन् परित्यक्तयः सन् त्वं सुरभेदेव-
 घेनोस्तनयानां दुहितृणां कपिलानाम् आकम्पान् मारण्यजातां द्योतोमूर्त्यां प्रवाहरूपेण भुवि पृथिव्यां परिणतां
 पाके गतां नदीणां रन्तिदेवस्य रन्तिदेवनाम्नो राज्ञः कीर्तिं यतो मानयिष्यन् तीर्थतान् गमानयिष्यन् व्यालम्बेधाः
 अवलम्ब्यपठे जलप्रहण्य आश्रयिष्यतीत्यर्थः । पुष्करण्यादिबदियं नदो कीर्तिस्तं दह्यतवान् । पुरा कित्तं सोमवंशी-
 दम्भेन रन्तिदेवनाम्ना नृपेण गोमेधमहयैरिष्टम् । तत्र कपित्वागवीनां मारणान् तदुधिरैः रुचिप्रभावात्

चर्मप्लवतोनाम या पुण्याऽतिशुद्धतोया नदी बभूव सा रन्तिदेवस्य कीर्तित्वेन प्रसिद्धाऽभूदिति पौराणिकाः । शारवणभुवमिति पाठे शारवण भूरुणस्यतिस्थान यस्य तम् । “आत्मप्रपिञ्जविशारघातोन्मायवधा अनी” त्यमरः । मानयिष्यन्निति तुमये स्वतु मानयितुमिलर्य । एतेन तीर्थस्नानादिफलसम्पत्त्या गतौ श्रोतृसाहचरं सूचितम् ॥४७॥

त्वय्यादातुं जलमधनने शार्ङ्गिणो घर्णचौरे

तस्याः सिन्धोः पृथुमपि तनुं दूरभावात् प्रवाहम् ।

प्रेक्षिष्यन्ते गर्गनगतयो नूनमावर्ज्यं दृष्टी-

रेकं मुक्तागुणमिव भुवः स्थूलमध्वेन्द्रनीलम् ॥ ४८ ॥

अद्भुतशोभाजनकत्वेन दिव्यदृष्टिपातेन तस्या परोपकारित्वं मेघस्य जनयितुमाह । त्वय्या । शार्ङ्गिणो विष्णोर्बर्णचौरे कान्तिहारके तद्वर्णसमानवर्णे कृष्णवर्णे त्वयि तस्या सिन्धोर्नद्याश्चर्मप्लवत्या जलम् आदातुं अदीप्तुम् अवनते अवतीर्णे सति नूनं चाके निदिवत् वा गगनगतयो नभोगामिनो देवविद्याधरादयो दृष्टीर्लोचनानि आवर्ज्यं अधस्तियं कृत्वा तस्या एव सिन्धोः प्रवाहम् बोधं पृथुमपि महान्तमपि दूरभावात् विप्रकृतत्वात् तनुं स्वल्पं प्रेक्षिष्यन्ते श्रूयन्ति । दर्शनकारणं दर्शयितुमुत्प्रेषधत्ते, भुवः पृथिव्यां स्थूलपीवर मध्ये मध्यभागे इन्द्रनील मणिमेदो यस्य तादृशमेकमद्वितीयं श्रेष्ठं वा मुक्तागुणमिव हारमिव । अयमाशयः, शुभ्रो जलप्रवाहो मेघच्छायाया द्विधाभूतो नीलमणिमयमथ्यहार इव शोभते इति हारोपमत्वात्तस्या नायिकात्वं ज्ञेयम् । विस्मय-कौतुकवत्त्वात्तदर्थम् । दृष्टिरियं तारका नाम, यदुक्तं,

“अधोगतविकाशा हि किञ्चिदुल्लसितारका ।

दृष्टिर्निरवलयश्मोघ तारका तर्ककौतुके” इति ॥

वाक्याधौपमेयम् ॥४८॥

तामुत्तीर्य व्रज परिचितभ्रूलताविभ्रमाणां

पद्मोत्क्षेपादुपरिविलसत्कृष्णसारप्रमाणाणाम् ।

कुन्दक्षेपातुगमधुकरध्रीजुषामात्मबिम्ब

पात्रीकुर्वन् दक्षपुरयधूनेत्रकौतुहलानाम् ॥ ४९ ॥

चर्मप्लवतोमुत्तीर्य दशपुरगगरं यात्यतीति प्रतिपादयन् तत्र कामसम्पत्त्या प्राप्तसाहयन्माह । तामुत्तीर्य । तां चर्मप्लवतीं नदीम् उत्तीर्य उच्छ्रय्य अतिक्रम्य तत्पारं गत्वा त्वम् आत्मबिम्बं स्वशरीरं दशपुरस्य दशपुरान्मनो नगरविशेषस्य या वज्रं स्त्रियस्तासां नेत्रकौतुहलानां लोचनकौतुकानां पात्रीकुर्वन् स्थापनविषयीकुर्वन् अर्हतामापादयन् व्रजं गमिष्यसि । गार्ग्यश्चान्न त्रिविधा, काश्चित् सम्मोगसुता काश्चित् प्रोषितमनस्क, काश्चिन्मानिन्यः । तत्र यथासम्भव दृष्टिपाता, अन् एव बहुवचनम् । कौतुहलानाम् । भ्रूरेव लता तस्या विभ्रमो विलासः मल्लैर्(१)विशिष्टप्रमणं वा अन्वविरिण्तचेष्टत्वं वा स परिचितो विशेषेण विदितो यैस्तादृशानाम्, सुरतातु-कूलताया स्मरौरीपके त्वयि रतशालिन्या स्निग्धा दृष्टिरियं तथाच,

“किञ्चिन् सहासेव सविस्मयेव मधूरासुखक्षेत्राऽस्युषा ।

स्निग्धा प्रकाम प्रमदैरभीष्टा श्यामजा दृष्टिर्हि प्रदिष्टे” इति ॥

तथा उपरि ऊर्ध्वं पश्यन् नेत्रलोभ्याम् उन्क्षेपादुन्मीलनात् विलयन्ति विशेषेण शोभमाना कृष्णेन कृष्णवर्णं भागेन तारा श्रेष्ठा प्रभा तदितरभागजा दीप्तिर्येण तादृशानाम् । विलयन्ती कृष्णसारस्य कृष्णमण्डलस्य प्रभा

येषामिति च व्याचक्षते । उपरि विलम्बन्ती कृष्णमारा प्रभा येषामिति च योजयन्ति । केचित्तु उपरि विलम्बन्तं कर्त्तुं स्फुरन्तं उदयन्ती ये कृष्णसारा हरिणविशेषास्तेषामिव प्रभा येषां ते तथा, तेषां नेत्रेण सह कृष्णसारमृगसाम्यम्, कृष्णसारो हि आलोहितदयामशुक्लवर्णमिथो भवति, नेत्रमपि तथेत्याहुः । प्रियतमागमन-विश्वासहेतौ त्वयि हर्षात् प्रोषितभर्तृकाणामयं विकसिता नाम दृष्टिः, तथाच,

“श्रीतिविस्फारितदृशा मनागुन्ममितानना ।

दृष्टिर्विकसिता नाम ज्ञेया चन्द्राददर्शने” इति ॥

तथा कुन्दानां कुन्दपुष्पाणां क्षेप स्तनरुम् अनुगच्छन्ति ये मधुरा भ्रमरास्तेषां श्रियं शोभां जुषन्ति भजन्ति यानि तानि तथा तेषाम् । वज्रोद्दोषकृतया मानगाह्येतां त्वयि मानिनां ललिता दृष्टिरियम्, तथा च,

“मधुरा कुञ्चिता या सस्मिता किञ्चिदुद्विगता ।

ललिता नाम सा दृष्टिः स्त्रीणां वल्गुभलौक्ये” ॥ इति ।

अन्ये त्वेकमेव दृष्टिमाहुः । यद्यपि परिचितभ्रूतलेखादिनिशेषाणि नेत्राणामेव घटन्ते न कौतूहलानां तथापि लक्षणा कौतूहलेन कौतूहलवन्ति नेत्राणि लभ्यन्ते । तेन च लक्षणाभावायमलङ्कारः । यदुक्तं,

साक्षादनभिसम्बन्धात्तत्सम्बन्धिपरिग्रहः ।

यत्र सा लक्षणा इत्या वृत्तिर्दृष्टिविशं सते”ति ॥

“वदन्त्यार्या वशापुरं सुस्त-पत्तनमेवयो”रिति धरणिः । “गुच्छकः स्तवकः क्षेप” इति त्रिकाण्डशेषः । गुच्छो गुल्मः क्षेपः स्यादित्यन्य । कुन्दक्षेपः कुन्दविक्षा इत्यन्यं । अनुलेखनं च, धीजुषामित्यत्र कृत् । उपमालङ्कारः ॥४९॥

ब्रह्मावर्तं जनपदमधश्छायया गाहमानः

क्षेत्रं क्षत्रप्रधनपिशुनं कीरवं तद्गजेधाः ।

राजन्यानां शितशरशतैर्वत्र गाण्डीघधन्वा

धारापातैस्त्वमिव कमलान्यम्भसिञ्चन्मुखानि ॥ ५० ॥

दशपुराणं ब्रह्मावर्तं यात्यसि, तत्र तद्वैकीकृतेशभूतं कुक्षेत्रेन वर्त्मवशात् पुण्यप्राप्तये च गमिष्यसीत्युपदिशन्नाह । ब्रह्मा । ब्रह्मावर्तं ब्रह्मवर्त्मनामानं जनपदं देशम् अधश्छायया अधस्तात् प्रतिविम्बेन गाहमानं आलम्बमानः समाक्रममाणः सन् त्वं तन् क्षेत्राणां क्षत्रियाणां भीष्मादीनां प्रथमस्य युद्धस्य पिशुनं सूचकं कीरवं कुस्तम्बन्धि क्षेत्रं सिद्धरथान् कुक्षेत्रे भजेयाः पुष्करथानत्वात् सेविष्यसे गमिष्यसीत्यर्थः । एतं किमित्याह यत्र क्षेत्रे गाण्डीघ-धन्वा अर्जुनः शितानां तीक्ष्णानां शराणां शतैः समूहेः राजन्यानां क्षत्रियसमूहानां मुस्तानि अभ्यसिष्यत् अभि-पिष्यन्, यथा त्वं धारापातैर्धाराशुष्टिभिः कमलानि पद्मानि अभिपिष्यसि । एतेन शराणां बाहुल्यां सूचितम् ।

“सरस्वतीदृष्टव्योः पुण्यनखोर्यदन्तरम् ।

तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते ॥

अत्र पर्यटनं वागो नराणां पुण्यदो मतः” ॥ इति ब्रह्मपुराणम् ।

“क्षेत्रं शरीरे वेदारे मिद्वत्मानकल्पयो”रिति विश्वः । “क्षेत्रो नृपे क्षत्रिये चे”ति बलः । “युद्ध-मायोधने जन्यं प्रथमं प्रविशरणं”मिति । “पिशुनौ खल्वूचवा”विति चामरः । पुरुषामिदं कीरव पणः । राजन्यानामित्यादिना पुरुषाण्यवपुर्दशानत्वेनाभिष्वपुष्योपबधेहेतुवाद् गतौ प्रलोभनम्, “दृष्टं धर्मे नियोजये”

दित्युक्ते धर्मे नियोजनद्वारेण रौद्रादंश सूचितम् । गाण्डीव धनुर्गत्यागौ गाण्डीवधन्वा बहुग्रीवौ धनुषो धन्वन्,
किंवा धन्वन्ध्वेन विग्रह, गाण्डीवधोन्ध्वेन सञ्जवदाहप्रपन्नोपदिशतेरजुनस्य बहुशरक्षेपशीघ्रता सूचिता ॥५०॥

हित्वा हालामभिमतस्त्रां रेवतीलोचनाङ्कं

चन्द्रप्रीत्या समरविमुखो लाङ्गुली याः सिपेवे ।

कृत्वा तासामधिगममया सौम्य सारस्वतीनाम्

अन्तः शुद्धस्त्वमपि भविता वर्णमात्रेण कृष्णः ॥५१॥

तत्र कुक्षेत्रेऽव्यञ्जित सरस्वतीजल पश्यसीति प्रतिपादयन् धर्मसम्पत्त्या प्रोत्साहयितुमाह । हित्वा ।
हे सौम्य सुन्दर, धीर वा, लाङ्गुली बलमय हाता गविरा हित्वा स्वप्त्वा चन्द्रूना चान्धवाना कुक्ष्याण्डवानां प्रीत्या
स्नेहेन समरविमुखो युद्धराजमुख सन् या अत्र सिपेवे पापप्रशान्त्यर्थं सेवितवान् तासां सारस्वतीनां सरस्वतीनाम-
नदीनम्बुनिनीनाम् अत्र जलानाम् अधिगम प्रवृत्त कृत्वा त्वमपि अन्तरभ्यन्तरे शुद्ध पवित्रो भविता भविष्यसि,
तदा पुण्यपत्रवान्, अत्र निर्मलो भविता, वर्णमात्रेण केवल वर्णेन त्वं कृष्ण इवामल पक्षे मलिन, न केवल
बलमय शुद्धोऽभवन् त्वमपि भावीत्यपेक्ष्य । त्वमसीति क्वचिन् पाठ । कीदृशीं हालाम् अभिमतोऽभीष्टो रस
स्वादो यस्यास्तदसीम् । तत्र रेवत्या लोचनस्याङ्गुलि प्रतिबिम्ब यस्या तादृशीम्, एतेन मदिरया स्वच्छत्व
कामिन कामिन्या सह मयुगलन सूचितम् एव रेवत्यपि त्यजेति ज्ञातम् । रेवती बलमयमार्गः, "सुरा हसिप्रिया
हसि" इत्यमरः । सरस्वत्या इमा सारस्वत्यस्तासां, ण, अन्तरभ्यन्तरे शुद्ध यस्य स तथेति समस्तमपि धदन्ति ।
भविनेति भविष्यति कृन् । बलमय बहुदशनामान प्राधान्य हतवान् । तदवसरे कुक्ष्याण्डवानां युद्ध प्रवृत्तम् । तदा
ययन मयाऽवस्थीयते कुक्ष्याण्डवानां युद्धार्थं निमग्न्य दुष्परिहरम् । मया बन्धुवधो न कर्तव्यः । अत एवास्मिन्ने-
वावसरे अक्षयप्रयागित क्रियते इति विचिन्त्य बलमय प्रायश्चित्तार्थं प्रतिघ्नोत् सरस्वतीं जगाम । तथाच,
भारतम्,

"अक्षहत्यापनोदय प्रयतो नियतेन्द्रियः ।

शुद्धभूत्वाऽन्वसत प्रतिघ्नोत् सरस्वतीं"मिति ॥

हालाया रेपत्याश्च त्याग । बलमयस्य सारस्वतजलाधिगमात् तादृशपापक्षयोऽभूत् । अत एव तदधिगमेन
पापक्षयान् त्वमपि शुद्धो भविष्यसीति गतो प्रलोभनम् ॥ ५१ ॥

तस्माद्गच्छेरनुकनखलं शैलं जावतीर्णां

जङ्घो कन्या सगरतनयस्वर्गसोपानपङ्क्तिम् ।

गौरीवत्कुम्भकुटिरचना या विहस्येव केनै-

शम्भो केशप्रहणममरोदिन्दुल्यनोर्मिहस्ता ॥ ५२ ॥

शुक्लेयान् चतुर्गुणस्त्रीर्यगमीये गङ्गाद्वाराभिघट्टिमात्यपङ्क्त्य यास्यसीत्युपदिशन्ताह । तस्मात् । तस्मात्
कुक्षेत्रात् अनुकनखलं कनकलनाप्रस्तीर्यस्थ समीपे कनखलं लक्ष्मीकृत्य वा, शैलराजान् हिमालयात् अव-
तीर्णां प्रादुर्भूतां लम्बिता सगरस्य राजतनयानां पुत्राणां स्वगाथ स्वगौरीहणाय सोपानपङ्क्तिम् आरोहणपर-
शरमिव जङ्घो कन्यां गङ्गा गङ्गेर्मिष्यसि, या जङ्घुकन्या केनैहिण्डुरै गौरी पार्वत्या वक्ष्ये या धनुषो कुटि-
कौटिल्य तस्या रचना निर्माणविशेष विहस्येव विरोधेण हसिचेत् इन्दो शम्भुदिर एवे चन्द्रे लग्नं गवद ऊर्मि-
रेव तदह एव हतानो मय्यास्तादृशा सती शम्भोर्महादेवस्य केशप्रहण केशालम्बनम् अचरोत् कृतवती । अयं

भावः, महादेवस्यातिसुभगार्धशरीरस्या गार्वती कान्तसमीपवर्तिनीं गङ्गां प्रतिनाविक्रमिवावलोक्य ईर्ष्या
ध्रुवुटीं कृतवती, अतो गङ्गापि सुभगा विप्रलम्बेव सौभाग्यगरिणा त्वमर्धाङ्गस्थत्वादात्मानं बहु मन्यसे पश्य
अहं शिरस्यायिनी भवामीति तामुपहृत्वेव तत्तममक्षमेव शम्भोः केशग्रहणं कृतवती, त्रिवा वधितया गङ्गाया
गौरीसमक्षमेव शम्भोः केशग्रहणारम्भे गौर्या ईर्ष्या कृतां ध्रुवुटिमनादृत्य शम्भोः केशग्रहणं कृतमिति
विप्रलम्बैव करोत्येवमुक्तम् । तथाच,

“अङ्गुलीतर्जनं कान्ते करेषु ग्रहणं तथा ।

तथा वधितया कार्यं वाचीदामा च वचन”मिति ॥

विप्रलम्बालक्षणं यथा, “हृत्तीं प्रेप्य च कृत्वा च किञ्चित् साङ्केतिकं प्रियः ।

दैवात् नृणां नागतो यस्या विप्रलम्बाभिर्मां विदुः”रिति ॥

खण्डिताविप्रलम्बयोर्नायिकोरिति त्वमिदं च्यनितमिति शब्दः गौरीवक्त्रेति गौरीध्रुवुटीरचनमिति याच्ये
वक्त्रपदमधिकमिति, वचनञ्च ध्रुवौ च वचनध्रु समाहारद्वन्द्वः, तस्य या वुटिः रचना ताम्, ईर्ष्यातिशयेन
ध्रुवौ कौटिल्यवत् सुखकौटिल्यमपि स्यादिति च उपाचक्षते । दे चित्तु वक्त्रध्रुवुटीति पठित्वा वक्त्रा कूरा भीषणा
चासी ध्रुवुटिरेवेति विग्रहः, “वक्त्रं शनैश्चरे करे” इति त्रिकाण्डशेष इति वदन्ति । हास्य शुभ्रं वर्णयन्तीति
फेनैर्विहस्येत्युक्तम् । तथाच, “शङ्कारः श्यामलोऽक्षयः सितो हास्यः प्रकीर्तित” इति । हस्तेन विना ग्रहणं न सम्भ-
वतीति इन्दुलमोर्मिहस्तेत्युक्तम् । गङ्गावर्तरणादिकयाऽतिप्रसिद्धेति नोच्य । स्वकोटप्रेक्षासङ्करोऽयम् ॥ ५२ ॥

तस्याः पातुं सुरगज इव व्योम्नि पश्चार्धलम्बी

त्वच्छ्वेदच्छस्फटिकविशदं तर्कयेत्स्तिर्यग्गम्भः ।

संसर्पन्त्या सपदि भयतः स्त्रीतसि ऋणाययाऽसी

स्यादस्थानोपगतयमुनासङ्गमेनाभिरामा ॥ ५३ ॥

ततो गङ्गाजलं पात्यतीति प्रतिपादयितुं तत्रत्यजनाः प्रयागसुरगजत्वं स्वामभिनन्दयिष्यन्तीति ध्वनयन्नाह ।
तस्याः । त्वं चेत् यदि सुरगज इव ऐरावत इव तिर्यक् वक्त्रीभूतः पूर्वाधेन पूर्वकायार्धेन लम्बी लम्बमानोऽधोगामी
सत् तस्या जङ्घुकन्यायाः अर्धच्छस्फटिकवत् विशदं शुभ्रम् अम्भौ जलं पातुं तर्कयेः इच्छेः तदा ॥ जङ्घुकन्या सपदि
सतक्षणं स्त्रीतमि प्रवाहे संसर्पन्त्या सखरन्त्या भवतस्तप छायाया प्रतिबिम्बेन अस्थाने प्रयागव्यतिरिक्तस्थले उपगताया
मिलिताया यमुनायाः सङ्गमेन सम्पर्केण अस्थाने उपगतो यो यमुनासङ्गमस्तेन वा अभिरामा अतिरमणीया स्यात्
भविष्यति । प्रयाग एव हि गङ्गायमुनयोः सम्भेदो नान्यत्र, प्रयागे हि गङ्गायाः शुभ्रं जलं यमुनायाः कृष्णजलेन
मिलितं सत् यथा शोभते तथा तव कृष्णच्छायाया मिलितं सत् शोभा लप्स्यते इति भावः । तर्कयेदिति तर्कः
अभिकाञ्चश्यामिलस्य रूपम् । केचित्तु तर्कये तिर्यगेति पठित्वा यदि त्वं तस्या अम्भः पातुं पूर्वार्धलम्बी
भविष्यति तदा भवतच्छायाया अस्थानोपगतयमुनासङ्गमेनाभिरामा स्यादिति तर्कयेत्सम्भावयामि, तर्कः स्यादभि-
रापेऽरीत्युपेक्षार्कये अभिलयामीनि कस्यचिद्व्याख्यानं न सदित्याहुः । उत्प्रेक्षेयम्, अभूतोपमेतं मन्ये, उत्-
प्रेक्षोपमानयोः सदृष्टिरित्यपरे ॥ ५३ ॥

आसीनानां सुरमितशिल् नमिमन्धैर्मुखाणां

तस्या एव प्रमथमचलं प्राप्य गौरं तुषारैः ।

घट्टयस्यध्वधमघिनयने तस्य शृङ्गे नियण्णः

शोभां शुभ्रां त्रिनयनवृषोत्प्लातपङ्कोपमेयाम् ॥ ५४ ॥

गङ्गाजल पीत्वा हिमालयस्य शिखरे विधाम्यसीति दर्शयन्नाह । आग्नौ । आसन्नानाम् उपविशता मृगाणां कस्तूरीमृगाणां नाभिगन्धैर्नाभ्यवयवगन्धैः कस्तूरिकागन्धैः सुरभिता सुगन्धीकृता शिला पाषाणा यत्र तादृश तस्या एव गङ्गाया एव प्रभवः प्रथमोपलब्धिस्थानं तुपारैर्हिमैर्गौर शुभ्रम् अचल पर्वत हिमालयं प्राप्य तस्य अचलस्य भ्रमविनयने अन्ध्यायासखण्डके श्यङ्गे शिखरे निपण्णं गन् कृतावस्थितिं गन् शुभ्राम् उज्ज्वल्य त्रिनयनस्य महादेवस्य त्रेणे उतखात उतपाटितं श्यङ्गाप्रधारितो यः पद्मं कर्दमस्तेन उपमेयाम् उपमाहो सदृशो शोभा कस्यसि धारयिष्यसि । आसीनानामिति “धातुसम्बन्धे प्रयया” इति शान्, उपविष्टानामित्यर्थः । सुरभिरेति “ले हृदया ख्याने भि” इति हृदौ नि सत क । सुरभितशिलमिति रम्यताचिह्नञ्चनि ।

“नाभिर्मुख्यनूपे चक्रमध्यक्षत्रिययो पुमान् ।

द्वया प्राणिप्रतीके स्यात् खिया कस्तूरिकागन्धे” इति मेदिनि ।

एकशब्दो वाक्यालङ्कारे उत्कर्षप्रतिपादने वा । तस्यैव श्यङ्गे इति याजयन्त्यश्यङ्गे । तुपारैर्गौरमित्यनेन शैत्यं पिब्य सूचितम् । भ्रमविनयनं दयनं मौल्यं शैत्यं हेतुः, अन्धधमस्य विनयने खण्डननिमित्तं निमित्तं सप्तमीति च व्याचक्षते । “शुभ्रमुदीतशुद्धयो रित्यमरः । त्रिनयनश्रुपोतख्यातेत्यत्र पद्मोत्पलननस्यान्यथा असम्भवादुपमानोपमेयबलाच्च श्यङ्गप्रतिपत्तिः, उपमानोपमेयता च हिमालयस्य शुक्त्वात् श्यङ्गलभस्य मेघस्य श्यामत्वात् । कश्चित्तु शुभ्रत्रिनयनश्रुपोतखातपद्मोपमेयमिति पठित्वा शुभ्रशब्दस्य उज्ज्वल्यर्थस्य पङ्क्तिविशेषणत्वेन सङ्गतिः कार्या, त्रिनयनश्रुपस्य शुभ्रत्वाम्बुभिचारेण विशेषणसमासाधम्भवात्, पङ्क्त्य उदीतत्वं दयाम् त्वोत्कर्ष इति व्याचक्षते । पद्मोपमानात् “भर्तुं भोजौ मत्तः देवे”त्यादिवत् हीनापमादोषो न बाध्यः, “श्रुपोऽयं भगवान् धर्मः” इति मन्दिक्केश्वरपुराणम्, तेन तदुद्धृतपङ्क्त्यः प्रशस्तत्वात् । स्वभावोपमयो सद्यष्टि रलङ्कारः ॥५४॥

तच्छ्रेष्ठायां सरति सरलस्कन्धसङ्घर्षजम्

बाधेतोहकाक्षपितचमरीवालभारो दधाम्नि ।

अहंस्थेन शमयितुमल वारिधारासहस्रै-

रापन्नार्तिप्रशमनफला सम्पदो ह्युत्तमानाम् ॥ ५५ ॥

प्रत्युपकारमुपदिशन् सशचाराचरणेन पुण्यसम्पत्त्या प्रोतज्ञादयितुमाह । तथे । वायौ वाते सरति बहति सति सरत्तना स्वनामख्यातज्वाणां स्कन्धस्य प्रकण्डस्य सघर्षात् जन्म उत्पत्तिर्यस्य तादृशो दधाम्निर्वनामि उल्काभिज्वालाभिः क्षपितो दग्धश्चमरीणां मृगभेदानां बालभारः केशसमूहा येन तादृशं सन् चेत् यदि तं हिमालयं बाधेत पीडयेत् तदा त्वं वारिधारासहस्रैरसंख्येयकलधाराभिः एनं दधाम्नि शमयितुं शान्तिं ननु निर्वपयितुम् अलमत्यजम् अहं हि किंवा एनं पर्वतं दामयितुं शान्तियुक्तं कथाणि कर्तुम् अहंमि । किमवश्यमेव कर्तव्यमिव धर्तारन्यायमाह हि यस्मान् उत्तमानां महता मण्डपा विभूतयः आपन्नानां विपद्मस्तानां या अर्तिं पीडा तस्या यत् प्रशमनं प्रशान्तिस्तदेव फलं प्रयोजनं यागं तयागृह्यं भवति । एतन् स्वम् आरुद्रतामामित्वा दुःखमाऽतिशयं मोक्षतः श्लेषात् श्रेष्ठ्यत्वं अहमाग्नौ निरह्णं स्वी मनुष्या च विद्याग्निं अत एव चास्याः सन्देशवाक्यप्रपणनं मा प्रीणयितुं यतोऽहं नि ध्वनितम् । तबोद्धातः सरतीति वचिर् पाठः । उल्केन्यादिविशेषणं पाठ्यप्रज्वालनं शान्तीं परोरकात्त्वं अर्जितम् । ‘वा च वनवद्भी न दवा दत्तश्च ददत इति शाश्वतः । अहंस्थेन सुखयितुं मिति पाठे एनं पर्वतम् ॥५५॥

ये त्वां मुक्तश्चनिमसदनाः स्वाङ्गमङ्गाय तस्मिन्
दर्पोत्सेकादुपरि शरभा लङ्घयिष्यन्त्यलङ्घ्यम् ।
तान् कुर्वीषास्तुमुलकरकावृष्टिहासावकीर्णान्
के घा न स्युः परिभवपदं निष्कलारम्भयत्नाः ॥५६॥

अनाधारणविषभूतेन शरभेण तं गिरिं जात्यगि, तत्र शरभाकान्तिसदृश्या तदल्प्यनभोगेन गमिष्यती-
त्युपदिशन्नाह । ये त्वां । ये शरभाः पशुभेदाः अलङ्घ्य लङ्घयिष्यन्त्यलङ्घ्यम् मुक्तश्चनि त्यक्तगर्जितं त्वाम् अत-
दनाः सोढुमगमर्थाः सन्तः दर्पोत्सेकादुपरि उतनेषादधिम्यात् तस्मिन् हिमालये उपरि ऊर्ध्वं स्वाङ्गमङ्गाय
निजत्वयवमजतमात्रफलम् त्वां लङ्घयिष्यन्ति लङ्घयिष्यन्त्यलङ्घ्यम् करिष्यन्ति तान् शरभान् तुमुला राशब्दा प्रचुरा वा
या करका वर्षादौला तस्या या त्रिद्वर्षेण रवं हारो रास्य शुद्धत्वान् तेनावकीर्णान् विशिष्टान् निर्भततिष्ठान् वा त्य
ह्वीषाः करिष्यति । कथं वर्षोपलङ्घ्या ते विद्वन्वीया इत्यर्थान्तरं न्यस्यति निष्कले फलान्ये आरम्भे यत्रस्तात्-
पर्यं येषां तादृशाः के वा जनाः परिभवस्य पद स्थानं न स्युर्न भवन्ति अपि तु मर्न एव । किदाब्द आक्षेपे, वा-
दाब्दोऽर्थान्तरन्यासद्योतने । अयमनार्थः ; शरभाः सिंहादप्यधिकबलत्वेनोद्भूतगर्वतया मेघनिनादं ध्रुत्वा प्रति-
द्वन्द्वबोधेन मेघाक्रमणायकाशमुत्पतन्ति निरवलम्बनं वात् तस्मात् पतन्तो भग्ना भवन्ति, वस्तुतस्तत्र प्रतिपत्ता-
भवात् स्वाङ्गमङ्गा एव पर्यवस्यतीति निष्कलारम्भयत्नत्वात् उपहमयोभ्या एवेति । करकावृष्टिहासावकीर्णानित्यनेन
साधवोऽवहामं कुर्वाणानप्यकुर्वन्ति न तु नाशयन्तीति अनित्यम्, उपलब्धम्,

“अहङ्कारवतो नीचानवलन्तो महत्कृतः ।

अवहासं प्रकुर्वाणानप्यकुर्वन्ति साधकः” ॥ इति ।

शरभौ नाम जन्तुल्लतायोभोगेनाटचरण, “शरभौऽष्टापदं स्युः” इति भागुरिः । क्वचित्तु ये संर-
म्भोत्पतनरमसा इति शरभा लङ्घयेयुर्मन्तमिति पाठः । तत्र संरम्भ आवेग आटोपस्तेन यदुत्पतनमुत्पाल-
स्तत्र रमसो हवौ येषां तादृशाः शरभा भवन्त लङ्घयेयुः आक्रमेयुः, “आवेगाटोपसंरम्भा” इति त्रिकाण्ड-
शेषः । क्वचित्तु करकावृष्टिघातावकीर्णानिति पाठः ; तत्र करकावृष्टिभित्तास्तावयेरित्यर्थः । एकमकीर्णांर्था-
न्तरन्यासः ॥५६॥

तत्र व्यक्तं वृषदि चरणभयानमर्थेन्दुमौलेः

शश्वत्सिद्धैरुपहितवलिं भक्तिनम्रः परीयाः ।

यस्मिन् वृष्टे करणविगमाद् रमुद्धूतपापाः

कल्पन्तेऽस्य स्थिरगणपदप्राप्तये श्रद्धाघानाः ॥ ५७॥

तत्र धर्मसम्पत्त्या प्रोत्साहयन्नाह । तत्र हिमालये वृषदि प्रस्तरे ष्वण प्रमदातिशयात् पङ्के इव
विस्पष्ट सिद्धैः प्राप्तसिद्धिभिरुपहितवलिं विरचितपूजाविधिम् अर्धेन्दुमौलेर्महादेवस्य चरणन्यास पदचित्रं त्व भक्त्या
नम्रः सन् परीयाः सर्वतो गमिष्यसि प्रदक्षिणयिष्यसि ऋषीति वा, सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्था इति दर्शनस्य ज्ञानभेद-
त्वात्, प्रणमेत्यन्ये । किं प्रयोजनमित्याह यस्मिन् चरणन्यासे दृष्टे अवलोकिते सति श्रद्धाघानं श्रद्धाघान्तो जनाः
दूरं विप्रकृष्टम् उद्धूतम् उत्क्षिप्तं त्यक्त पापं यैस्तादृशाः सन्तः करणविगमात् देहत्यागात् अन्यस्मिन् जन्मानि
भस्य अर्धेन्दुमौलेः स्विदा चिरं निधन्य अव्यभिचारिणी गणानां नन्दिसृष्टिप्रभृतीनां यत पदं तस्य प्राप्तये कल्पन्ते
समर्था भवन्ति । “शक्तार्थवर्षाडि”त्यादिना शश्वत् कर्तुं, चरणविगमरिति यवैर्गन्धमी, करणविगमं प्राप्येत्यर्थः ।
हेतावित्यन्ये । “करणं साधनक्षेत्रकायरासायकर्म” इति विश्वः ॥५७॥

शब्दायन्ते मधुरमनिले कीचकाः पूर्णमाणा

संरकामिरित्रपुरविजयो गीयते विजरीमिः ।

निर्हादी ते मुरज इव चेत् कन्दरेषु ध्वनिः स्यात्

सङ्गीतार्थो ननु पशुपतेस्तत्र भावी समग्र ॥ ५८ ॥

पुनरपि भर्मगम्यति गजिनेनोपदिशन्नाह । शब्दा । तत्र पर्वते ननु ते तव ध्वनिदत्तेय यदि मुरज इव मृदङ्ग ध्वनिरेव कन्दरेषु दरीषु निर्हादी प्रतिध्वनिमत्त्वात् गम्भीरशब्दान् स्यान् तदा पशुपतर्महादेवस्य स्त्रीतार्थं सङ्गीताभिधेयं सङ्गीतमेव किंवा सङ्गीतप्रधानं समग्रं संपूर्णं भावी भविष्यति, वधकण्ठस्वरमुरजध्वनिमेलकं सङ्गीतमिति वधकण्ठस्वरं दर्शयति, तत्र अनिलं, पूर्णमाणा कीचका मरुभ्रवशां मधुरं यथा स्यात्तथा शब्दायन्ते शब्दं कुर्वन्ति एव सरस्वतिस्तद्दर्शनात् सम्यगनुरक्तभिर्मधुरस्वरभिर्वा विजरीमि किपुरस्याङ्गनाभिस्त्रिपुरस्य विजयोऽर्थान्महादेवस्य गीयते । यद्यपि “वणव कीचकास्तं स्युषे सन्मन्त्रनिलोदता इत्यमरंणोक्तं तथापि वाताद् न्यान्यमधट्टजनितकेट्टारध्वनिकारिणोऽपि कीचकाः स्युः, अत्र एव तज्जिह्वायां चानिस्त्वर्णमाणां प्रनिर्गतमधुरध्वनिं वक्तुं युक्तेतदिनि न पुनरुक्तिः । किंवा यत् एवम्भूता अत एव कीचका इत्युक्ताप्योऽलङ्कारः, तथाच

“अर्थाक्षिपेण लम्बस्य यच्छब्देमानुकीर्तनम् ।

उचिषोपाभिधानोऽयम् अलङ्कारः स्पृतो यथे”ति ॥

किंवा कीचकशब्दोऽत्र वक्ष्यमानवचनः, तथाच, कीचकं कथितं प्राङ्गवेषु-दानवभेदयो”रिति । “वशु-तद्भेदयोर्दत्तेयं द्रुमेभ्ये च कीचक” इत्यन्यः । “रणोऽनुरक्ते गीत्वादिशब्जिने मधुरस्वर” इति सूर्यः । तद्विष्णो पुराणा समाहारस्त्रिपुर, त्रिपुरोपाख्यानं प्रसिद्धमेव । “निर्हादं शब्दगाम्भीर्यं”मिति यत् । मुरजशब्देनात्र मुरजध्वनिरेव वाच्योऽभेदोपचारान् । किंवा मुरज इति सप्तम्यन्तं यथा मुरजध्वनिः कन्दरेषु निर्हादी भवति तथा तव ध्वनिः कन्दरेषु निर्हादी चेदित्यर्थः । अत्र वचनभेदो न दोषो रसावहतत्वाद्भेदजकत्वात् । तथाच झण्डी ।

“न लिङ्गवचनं भिन्ने न डीभाषित्वापि वा ।

उपमादूषणायाल यत्रोद्देशो न धीमता”मिति ॥

“कण्ठवशाद्दङ्गना शब्दैः सङ्गीतकं विदुः” इति पुराणोक्तम् ।

ननु सम्भावनायां सानुनयमन्योपने वा ॥ ५८ ॥

प्रालेयाद्रेरुपतटमतिक्रम्य तास्तान् विज्ञेयान्

हसद्भारं भृगुपतियशोघटर्मं यत् कौश्वर्यम् ।

तेनोदीर्घां दिशमनुसरेस्तिर्यगायामशोमी

श्याम पादो बलिनीयमनाभ्युद्यतस्येव विष्णो ॥ ५९ ॥

हिमालयावन्तिस्तान् कौशवलोपरि गन्तुमशक्यत्वात्तदीयरात्रं गमिष्यमीत्युपदिशन्नाह । प्रालेयाः । तान् तान् उच्यन् विज्ञेयान् प्रकारान् नद्यादित्वस्यान् अतिक्रम्य उल्लङ्घ्य प्रालेयाद्रेर्दिगालयस्य उपतटं प्रान्तदेशं समीपे यत् कौशव्यं कौशलात् पर्वतस्य रन्ध्रं छिद्रं तेन रात्रेण उदीचीमुक्तरा दिशं त्वम् अनुसरं गमिष्यसि । प्रालेयाद्रेरुपतटं तान् तान् अनिधामितान् विज्ञेयान् अतिक्रम्येति च व्याचक्षते । कथं मया तज्ज्ञातव्यमित्याह, कौशव्यं धौनरात्रं, हसद्भारं हसन्तं मानमपरावरगमनकर्म हसन्तं तत् परिचितं तत्र पथायान्तव्यम् एतदर्थमेव मया प्राक् हसां भवतः सहाया उक्ता इति भावः । कथं तत्र रन्ध्रं बभूवति प्रवर्तिमान्छिद्रं भृगुपतः परशुरामस्य यशो-

वर्त्म कीर्तिमार्गः कीर्तिप्रसरणहेतुत्वात् । कथं बृहत्कृतयो रन्ध्रेण गमिष्यामीत्याह त्वं कीदृशः बलेदैत्यराजस्य नियमनाय वन्दनाय अभ्युदयतस्य प्रोल्लिखितस्य विण्णोत्रविक्रमस्य श्यामः कृष्णः पाद इव तिर्यगायामशोभी अनुजु-
दैर्घेण शोभितु शीलं यस्य तादृशः सन् । कामरपतया सूचीगत्या गमिष्यसीत्यर्थः । पाद इह कलनद्वासमु-
दायार्थस्तेन श्याम इत्युक्तम् । अत्र स्थितैरूर्ध्वभूतः श्याम इव दृश्यते इति वा । त्वमपि श्यामः । ब्रह्माण्डभङ्गभयात्
पादस्य तिर्यक्त्वम् । तथाच चामनपुराणं, “ब्रह्माण्डभङ्गमाशङ्क्य तत्तिर्यक्पदमुद्यत”मिति । भग-
वतः पाद इव भवानवलोकनीय इति प्रलोभना । मृगशृङ्गोऽयं मृगुलक्षितकुले वर्तते अतस्तत्पुरुषेष्टत्वात् मृग-
पतिरित्युच्यते मृगतनयत्वादस्य । पुरा किल परशुरामो महेश्वराद् धनुर्विद्यामाददानं ऋजुवर्त्मना शीघ्रं तत्-
समीपं जिगमिषुः क्रौञ्चगिरि बाणैर्विमिय रन्ध्रं सन्निहितं वर्त्म चक्रे । अतोऽद्यापि तथा लोकप्रसिद्धत्वात्तस्य
कीर्तिपदतिरिक् । तदेव मानससरं सन्निहितत्वात् हृसानां गुमनद्वारमभूत् । उपमेयम् । हंसच्छलात् परशुराम-
यसो गच्छतीत्युत्प्रेक्षेयमित्यन्येषान्तु कुव्याख्या ॥ ५९ ॥

गत्वा चोर्ध्वं दशमुल्लभुजोच्छ्वासितप्रस्थसन्धेः
कैलासस्य त्रिदशवनितादर्पणस्यातिथिः स्याः ।
शृङ्गोच्छ्वायेः कुमुदधिरादैर्घ्यं चित्तस्य स्थितः खं
राशोभूतः प्रतिदिशमिष षडभ्यक्तस्यादृष्टासः ॥ ६० ॥

क्रौञ्चरन्ध्रेण निर्गत्य कैलासं गमिष्यामीत्युपदिशन्नाह । गत्वा । ऊर्ध्वं परं देशं गत्वा प्राप्य कैलासस्य पर्व-
तस्य त्वम् अतिथिरभ्यागतः स्याः भवेः, अतिपावित्र त्यप्यादरं करिष्यतीत्यर्थः । अतिथिश्चाद्यौ स्मरणया प्राप्तपरः,
त्वं प्राप्तो भविष्यसीत्यर्थः । इत्यन्ये । कीदृशस्य कैलासस्य ? दशमुखस्य रावणस्य भुजैर्बाहुभिरुच्छ्वासिताः किञ्चि-
दुत्तोलनेन शिथिलीकृताः, प्रापसन्धेयः सातुमन्त्रिणां यस्य तादृशस्य । एतेनादृष्टतदर्शनं विरुद्धम् । तथा त्रिदश-
वनिताणां देवस्त्रीणां, दर्पणस्य आदर्शस्य, स्फटिकमयत्वेन प्रतिबिम्बहेतुत्वात् रूपकम्, रम्योचितिरियम् । यः कैलासः
कुमुदधिरादैः कैरववद्वलैः शृङ्गोच्छ्वायैः शिखरोन्नतिभिरुच्छ्वायैश्चिह्नैः समावृत्तः वितत्यं व्याप्य
स्थितोऽस्ति । उत्प्रेक्षते, प्रतिदिशं दिशि दिशि राशोभूतः पुञ्जीभूताभ्यन्मकस्य महादेयस्य अदृष्टागो महाहास्य-
मिव स्थितः, हासस्य शृङ्खलैर्बर्णनीमत्वात् ; अदृष्टासोऽपि महत्त्वादाकाशान्मयी । अत एव अदृष्टासत्वेनावगतिः ।
शिखरस्यामदृष्टागो रावणस्यमत्यजनिः । कथा प्रसिद्धैव । इवोत्प्रेक्षायाम् । यत्रान्तो हिमात्म्यापेक्षमा रामुचये ॥ ६० ॥

उत्पश्यामि त्वयि तदगते स्निग्धमिन्नाञ्जनामे
सद्यः हस्तद्विरद्वशनच्छेदगौरस्य तस्य ।
शोभामग्रेः स्तिमितनयनप्रेक्षणीयां मवित्रीम्
असन्यस्ते सति हलभृतो मेचकं घाससीय ॥ ६१ ॥

स्वभावाद्गुणोऽयं गिरिमन्त्रितस्य मम रावणं विमनुमस्यते ? मयमनुमस्यते शोभाजनपञ्चरिणि प्रतिपादय-
न्नाह । उक्तं । त्वयि तदमेकदेशं गते प्राप्ते सति, तस्याग्रः पर्वतस्य कैलासस्य, भवत्र्यो भाविनी शोभाम् अहम् उत्-
पश्यामि उत्प्रेक्षे सच्छेद्यामि ; यथा मेचके बीजे बाणसि बन्धे, असन्यस्ते स्निग्धमिति सति, हलभृतो बलभक्ष्य
शोभां पश्यामि । त्वयि कीदृशे ? स्निग्धम् अदृष्टं चिह्नं ‘मिन्नं मरिदं किंता मिन्नेन तेसादिना मिन्नं मिथी-
हृन् मयद्वयं कञ्चलं सद्भावा उद्विग्नस्य सद्भावे, अर्तस्निग्धस्यामे इत्यर्थः । नविद्यागतादिरान्तात् पूर्वभूता
कञ्चलभवेव दृष्टान्तवर्ति ॥ । कैरवपर्वतः । मयानाश्रयः । हृन्मिदं यो द्विरद्वयं हर्षितो दानो दान्यताय

यच्छेदः खण्डं तद्वद् गौरस्य शुभ्रस्य; छेदोपमानेनातिस्निग्धशुभ्रत्वं सूचितम् । क्रीडायां शोभाम् ? स्तिमितै-
रदभुतत्वात् निधलैर्हर्षाद्वै नां, नयनैश्चशुभिः, प्रेक्षणीयां दर्शनाहाम् । केचित्तु शोभामित्यत्र लीलामिति पठित्वा
लीलां विलस ललोकया यदा कदाचित् शृङ्गारवशात् स्वस्कन्धे वस्त्रं निक्षिपति तदैवेति सूचितमित्याहुः ।
उपमेयम् ॥ ६१ ॥

हित्वा तस्मिन् भुजगवलयं शम्भुना दत्तहस्ता
क्रीडाशैले यदि च विचरेत् पादचारेण गौरी ।
भङ्गो भक्त्या विरचितवपुः स्तम्भितान्तर्जलीयः
सोपानत्वं व्रज पदसुखस्पर्शमारोहणेषु ॥ ६२ ॥

गौरीशङ्करचरणस्पर्शोपजातपुष्पप्राप्तये उपदिष्टमाह । हित्वा तस्मिन् । तस्मिन् क्रीडाशैले केलिमन्त्रे कैलासे
शम्भुना महादेवेन भुजगवलयं सर्वमेव कटक हित्वा त्यक्त्वा दत्तो हस्तो यस्य तारक्षी सती, कृतहस्तावलम्बा
सती, गौरी पार्वती पादचारेण चरणप्रमगेन यदि च विचरेत् विशेषेण लील्या गच्छेत्, तदा त्वं भग्नौ कामरूपत्वाद्
निभक्तयुक्तः सन्, भक्त्या आदरेण विभागेन, विरचितवपुर्विशिष्ट कृतसरीर, स्तम्भित कर्षं निधलीकृत्य विभूतो-
ऽन्तर्मध्ये जलौघस्तोमसमूहो येन तारक्षः सन्, आरोहणेषु उपरिगमनेषु प्रतिशृङ्गोत्वानेषु पदसुखधरणसुखकारी
स्पर्शो यत्र तादृश यथा स्यात्तथा सोपानत्वम् आरोहणरूपता व्रज गमिष्यसि । भुजगस्य भयङ्करत्वात्, तद्वलयवता
हस्तेन विलासिनोहस्ताग्रहणमनुचितमिति भुजगबलयं हित्वेत्युक्तम् । यदिचेति समुदितमव्यय पशान्तरे । भग्नौति
प्राशस्त्ये हन्; प्रशस्तोपानसमानरुगतत्वेनात्मानं निमांस्यसीत्यर्थः । भग्नौ वैदग्ध्यं तथा वा भक्तिविभागस्तयेति च
षड्गति । जलौघे चलति सति पादस्पर्शनं स्यादिति स्तम्भितान्तर्जलीय इत्युच्यते । पदसुखस्पर्शमिति सोपान-
त्वमित्यस्य विशेषणमित्यन्ये । तत्र युक्तं, धर्मस्य स्पर्शायोगात् । आरोहणेष्विति बहुवचनेन नानाविधलीलागमनं
सूचितम् ॥ ६२ ॥

तत्राचक्ष्यं धलयकुलिशोद्भवद्वन्द्वोदीर्णतोयं
नेप्यन्ति त्वां सुरयुवतयो यन्त्रधारागृहत्यम् ।
ताभ्यो मोक्षस्तव यदि सखे धर्मलब्धस्य न स्यात्
क्रीडालोलाः श्रवणपर्यैर्गर्जितैर्भाययेन्ताः ॥ ६३ ॥

दिव्यस्त्रीसम्पत्तां प्रोक्तसाहय्यमाह । तत्र । तत्र कैलासे सुरयुवतयो देवाङ्गना, धारणान् बल्यकुलिशैः
हेमकङ्कणस्यहीरकैर्यानि उद्धट्टनानि क्षतानि तेरुदीर्णतोयं निर्गतकल त्वा यन्त्रधारागृहत्वं जल्यन्त्रमन्दिरत्वम्,
भवस्य नेप्यन्ति प्रापमिष्यन्ति । हे सखे मित्र, ताभ्यः सुरयुवतिभ्यो धर्मलब्धस्य निश्चयमयप्राप्तस्य तव, मोक्षो
भोचनं यदि न स्यात् न भवेत्, तदा त्वं श्रवणपर्यैः धुतिकटुभिः कर्णभेदिमिर्बागर्जितैर्धनिभिः क्रीडालोला क्रीडना-
काङ्क्षातत्परस्ताः सुरयुवतीर्भाययेन्नासयिष्यसि । प्रीत्ये रूढेषु यन्त्रप्रयोगैर्जल्यन्त्राणि क्रियन्ते, उपलक्षितत्वात्
तान्येव यन्त्रपादागृहाण्यन्ते । उक्तम्—“प्रतिमिति जल्यन्त्राणि यन्त्रधारागृहं विदुः” इति । धर्मलब्धस्येति
अमोक्षणे हेतुः, क्रीडालोला इति धर्मत्वे हेतुर्भयहेतुश्च अन्यासक्तानाम् आरम्भिकशब्दभृती मयसुत्तरयते । भयान्
तां त्यक्त्वा ॥ ६३ ॥

हेमाम्भोजप्रसवि सलिलं मानसस्याऽऽदानः

कुर्वन् कामात् क्षणमुखपटप्रीतिमैराघतस्य ।

धुन्वन् घातैः सजलपृषतैः कल्पवृक्षांशुकानि

च्छायाभिन्नस्फटिकविशदं निर्विशेस्तं नगेन्द्रम् । ६५॥

अद्भुतदर्शनात् सुखममर्या प्रोतसाहयन्नाह । हेमा । कामात् स्वेच्छया हेमाम्भोजप्रसवि स्वर्णपत्र-
जनकं मानसस्य सरोवरस्य सलिलं जलम् आददानो गृह्णन् तथा कर्मात् ऐरावतस्य सुरगजस्य क्षणमल्पकालं मुख-
पट्रेन प्रीतिं मुखं कुर्वन् सम्पादयन्, तथा कामात् सजलपृषतैर्जलकणमहितैर्वातैः कल्पवृक्षस्य सुरतरोरंशुकानि
सूक्ष्मवज्राणि वज्राणि वा, धुन्वन् कम्पयन् छायाया कान्त्या भिन्नैः पद्मरगादिभेदेन विपरिणतैः स्फटिकैर्विशदम्
उज्ज्वलं तं नगेन्द्रं गिरिश्रेष्ठं कैलासं निर्विशेः उपमोक्ष्यते । हेमाम्भोजं प्रमोदुं शीलं यस्य तत्तथा, शीलायै इन् ।
किंवा हेमाम्भोजप्रमदवत् अस्त्ययै इन् । मुखपटप्रीतिं सदारोपणमुखं कुर्वन् औष्माभितप्ते दन्तिनां हि मुखे
नेत्रे च वज्राणि दीयन्ते । ननु ऐरावतः पूर्वस्यां दिशि वर्तते तत् कथमिदं समच्छते ? उच्यते, स्वेच्छाचारित्यात्
कीर्णार्ग्यैरावतौऽपि मानसं गच्छति, इन्द्रगमनाद्वा तत्र गतः । ननु पूर्वमुक्तं “पथि परिहरन् स्थूलदृस्तावलेमानि”ति
ऐरावतान्तिकगतौ न तत्सम्भवः ? उच्यते, प्रसिद्धत्वं विहाय कामरूपत्वात् तत्र मुखपट्ररूपेणोपगन्तव्यमिति
मुखपट्रस्य प्रीतिहेतुर्गजानां, विद्या चिरस्थितौ स्थूलहरतावलेयः सम्भाष्यते, अत एव क्षणप्रक्षणम् । किंवा द्रुतः स्थिता-
च्छादनात् तथा कुर्वन् । एतेन परोपकारो ध्वनितः । कामादित्यस्य सर्वत्र हेतुता । केचित्तु कामात् कामरूपात्
क्षणमुखपटप्रीतिं कुर्वन्, “कामरूपेऽपि कामः स्या” दित्युत्पत्तिनीत्याहुः । अतिदृष्ट्या अंशुरानामवलम्बं स्यात्
वैवर्धन्यं, तेन सापराधत्वमित्युक्तं जलपृषतैरिति । ईदृग्दर्शनेन मुग्धम् अन्धवाचिष्म ध्वनितम् । सजलपृषतैरित्यत्र
जलं ललितैरिति पठित्वा जलैरेति गम्योपनम्, सतिर्गमनैरिति व्याचक्षते केचित् । कल्पवृक्षक्षणेन यथा—

इदानीं प्रव्यक्तलक्षचित्रं गन्धविमानमुपदिशन् विश्रामासदमाह । तस्योत् । हे कामचारिन् हवेच्छागामिन्,
 प्रणयिन इव वत्सभस्येन तस्मात्तस्मात् यत्तु सत्त्वे कर्त्तव्यं सति अथच कोडे सस्ता प्रव्रज्यन्ती, गच्छेत् अलङ्कनन्दाम्बु-
 अथ गच्छेत् दुष्टं पट्टवत्त्रयं यस्याः, अधोभागस्थितगद्गत्वात्, सादृशीम् अलङ्क्य जुवेरपुत्रीम् अधच कामिनीं, पुन-
 र्भूयो दृष्ट्वा त्वं न न ज्ञास्यसे अपि तु ज्ञास्यसे एव, द्वयोर्निधयो प्रहृष्टार्थस्य गमकत्वात् । या अलङ्का वो युष्माक-
 राले वशांस्तु तच्चैरुच्छितैर्विमानं प्रासादैः सलिलोद्गार जलोद्गारि अभ्रवृन्दं मेघमूहं वहति धारयति, यथा
 कामिनी विलसिती मुक्ताज्वरमौक्तिकममूर्धप्रयित खचितम् अलङ्क्य चूर्णकुन्तलं वहति । सस्तेति वर्तमाने
 वर्तते च । अलङ्कास्तद्विषयसद्व्योगात् अर्थ आशयति कामिनीमप्याह । कामचारिन्निस्त्यनेन कामचारित्वात् पूर्वं
 मपि गतोऽसि, अतः पूर्वदृष्टं पुनर्दृष्ट्वा स्मरणं ते भविष्यति, दर्शनमात्रादेव सेयमलङ्केति ता प्रत्यभिज्ञास्यस्योत्तरार्थं
 इति सूचितम् । पुनर्दृष्टव्यमेव द्रष्टव्यं या च इत्यादिषु च । अन्ये तु वैसाससमीपे स्वेच्छया त्वनलङ्का दृष्ट्वा
 न न ज्ञास्यसे ज्ञास्यसे एव, पुनरिति वाक्यालङ्कारे, यथोच्यते वैलङ्घ्यविवक्षायां “स पुनर्वाङ्मय एव” इति । या च
 इत्यादिना मेघान्तरगमनं सूचितमित्याहुः । सलिलमुद्गिरतेति सलिलोद्गार “यत् पन्तिति यत्” उच्यतेति तृतीया-
 न्तम् अव्यय बाह्यविमानैर्वहतीति विश्रामञ्चति “प्रासादैऽपि विमानं स्यात् सिक्तायामपि बालुके ’त्युत्तरतन्त्रं”
 “विमानमस्त्रियां सौधे देवयानेऽपि दृश्यते” इति रन्तिदेव । “अलङ्काद्वर्णकुन्तला” इत्यमरः । मुक्तातुल्या
 जलविन्दवः, अलङ्कृतुल्यमभ्रवृन्दम् कामिनोक्तुल्या अलङ्का, अभ्रवृन्दालङ्काराणां दल्लेखेति ज्ञेयम् । परमार्थतस्तु
 अलङ्कृतं कं सुखम् अत्रेति अलङ्का प्रयोदादि । वाक्यार्थोपमेयम् ॥६५॥

[उत्तरमेघः]

विद्युत्स्वन्तं ललितघनिता-सेन्द्रचापं सचित्राः

सङ्गीताय प्रहतमुखजा. स्निग्धगम्भीरघोषम् ।

अन्तस्तोयं मणिमयभुवस्तुङ्गमम्रं लिङ्गाग्राः

प्रासादास्त्वां तुलयितुमलं यत्र तैस्तैर्विशेषैः ॥ ६६ ॥

"सम्प्रति प्रासादैर्मेषस्य साम्यं दर्शयन्नलङ्कारायाश्चिह्नं रम्यतावाह । विद्यु । यत्रालङ्कारां प्रासादा धनिमृदास्तैस्तै-
रनन्तरोचैर्विशेषैर्विशेषणै [विद्यु] त्वत्त्वादिभिस्त्वा तुलयितुं सदृशीकर्तुम् अल समर्था, तां पुनर्दृष्ट्वा न न शक्यसे
इति पूर्वेण सम्बन्ध । साम्यमाह, कीदृश त्वां कीदृशा प्रासादा ? विद्युत्स्वन्तं तद्विद्वन्नितायुक्तं, ललिता ललित-
युष्म सविलासा यनिता स्त्रियो येषु ते तथा, ललितगुणयुक्ता हि नार्यश्चक्षत्र भवन्तीति विद्युत्साम्यम् । ललित-
लक्षणं यथा —

"हस्तपादकविन्यासभ्रूनेत्रास्वप्रयोजितम् ।

सुकुमारविधानेन ललितं तत् प्रकीर्तितम्" ॥ इति ।

इन्द्रचापेन शङ्खधनुषा सहितम्, इन्द्रधनुषो नानावर्णत्वात् सचित्रमित्यर्थः, सचित्रा विभ्रणाङ्गैर्येन सहिता ।
सङ्गीताय गानार्थं प्रकरणेन हतास्ताडिता मुखजा मृदङ्गा येषु ते तथा स्निग्धा मधुरा गम्भीरा मन्त्रा घोषा अनयो यस्य
तम् । अन्तर्गम्ये तोयानि जलग्नि यस्य तम्, मणिमयी भूर्भूमि प्रदेशो येषां ते तथा, मणिशब्दोऽत्र सामान्यपरो
ऽपि उपमानौचित्यात् विशेषपरस्तेन मणिशब्दोऽत्र स्फटिकवाची हीरकवाची वा, अत एव शौभ्राद् अनेन
साम्यम् । अयां ध्रुव मेघरूपमिति नैयायिकाः । द्रुमम् उच्चम् अभ्रं लिहम् अत्युच्चित्वेनाकाशस्पर्शि
मेघस्पर्शि वा अभ्रं चूडा येषां ते तथा । कान्तप्राणान्विता प्रत्ययोपमेयम् । यदाह दृष्ट्वा—

"कान्तं सर्वजगत्कान्तं लौकिकार्थानतिप्रमात् ।

तस्य वाताभिधानेषु वर्णनास्वपि दृश्यते" ॥

केचित्तु तैस्तैरक्षरैरनिर्वचनीयैस्त्याहुः । प्रासादास्त्वां तुलयितुमित्येतामतेन वाक्यसमाप्तौ तैस्तैर्विशेषैरिति
अत्र तत्प्रादयप्रतिपादनार्थम् ॥ ६६ ॥

हस्ते लीलाकमलमलकं बालकुन्दानुचिदं

नीता लोध्रप्रसचरजसा पाण्डुतामानने धीः ।

चूडापाशो नगपुरुषफं चारु कर्णे शिरीषं

सीमन्ते च त्वदुपगमजं यत्र नीपं घघ्नाताम् ॥ ६७ ॥

पुणरपि सर्वतुंगमम्रं रामपर्यङ्कं विहस्य पुनरपि प्रतिपादयन्नाह । हस्ते । यत्रालङ्कारां वधूनां हस्ते सल्ल
कमले कीदृशाम् अलं मन्दैत्यर्थः । तथा हि यत्र क्रियान्तरं नास्ति तत्रास्ति प्रयुज्यते इति दृष्टा । मन्देति तु
सर्वतुंगवर्णात् । एवम् अत्रक चर्कुन्तः, वाक्कुन्दै पुन्दरिकाभिस्तु विदं गन्धितम् । कौमुदीवारात्त्वद
चूर्णनलिकारूपेण वेनो पुन्दरिकां प्रवेश्य प्रपमनद्विदम्, उच्यते "पुचिचर्केचक्षितारैः केष्विन्दुसहस्रैः" मि

तीति । यद्यपि “अलकाश्चूर्णकुन्तला” इत्यमरः तथापि अर्धचादित्वात् क्लीबत्वमपि, “स्वभाववक्राण्यलकानि तासां” मिति भारविः । एवम् आनने धीर्मुखशोभा लोभप्रम्वरजया लोभपुष्पपरागेण पाण्डुता पाण्डरतां नीता प्रापिता, एतत्तु सुरतसम्भाविलेदसम्बन्धार्थं गण्टमण्डनार्थश्च । एव चूडापाशे केशविन्यासविशेषे नववृत्तकम् अपर्युपितमलारपुष्पं मिष्टीपुष्पं वा “चूडापाशस्तु धम्मिल” इति सर्व्वः । चूडापाशे केशमगूहे इत्यन्ये । कौमुदीमारस्त्वाह शिखास्था कुसुमबन्धनी केशलता चूडापाशः ॥ च यज्ञज्ञानामिव, यदुक्तम्, “चूडापाशो भवेद् यक्षलोभा न त्वन्ययोपिता” मिति । एव कर्णे चारु सुन्दरम् अपर्युपितं शिरीषं शिरीषपुष्पम् । एव मीमन्ते सिंथी इति ख्याते केशरचनोपां त्वदुपगमज तव मेघस्य उपगमोऽभ्यागमो यत्र स त्वदुपगमोऽर्थात् वर्षाकालं तत्र जातं नीपं कदम्बपुष्पम्, “नीपप्रियकदम्बास्तु हलिप्रिये” इत्यमरः । नीपं कदम्बविशेषः, कदम्बाकृतिं बदरास्थिप्रमाणं नीपमिति च उपाचक्षते । यत्रैवस्य वधूनामित्यस्य च सर्व्वान्वयः । यत्र हस्तदौ पद्मादिकं ता दृष्ट्वैव ज्ञास्यसे इति पूर्वेण सम्बन्धः ।

ननु कमलादीनां काला नीपा नीपस्य तु [कालः] उक्तं तत्र कौडनाभिप्रायः ३ उच्यते, अनायमभिप्रायः, पद्मादीनां नानाकालसमुत्पत्तिं नीपस्य तु वर्षास्वेव, यदुक्तम्—

“पद्मादीनामकालेऽपि समुत्पत्तिस्तु वीक्ष्यते ।

यत्तु वर्षाभवे द्रव्यं प्रायस्तन्मान्यदा भवे” इति ॥

अन्यप्राप्युक्तम्—“अन्यकालमर्थं पुष्पमुक्तं व्यभिचरत्यपि ।

वर्षाभवनन्तु कुसुमं सर्व्वथा मान्यदा भवे” इति ॥

अतो वर्षाभयमपि नीपमलकायां सर्व्वकाले भवतीति । यद्यपि शरदि वास्तादौ च कमलं वर्धते तथाप्यवश्यम्भावात् प्राचुर्याच्च कमलेन शरत् सुचिता । एव यद्यपि मार्गशीर्षपौषमाषेषु अन्यदापि कुन्दं भवति तथापि कुन्देन हेमन्तो जायते । यद्यपि हेमन्तशिथिलप्रीत्येव लोभं पुण्यति तथापि लोभेण सिथिलो जायते । एव यद्यपि कुल्लकं वनन्ते कदाचिदन्यदापि भवति तथापि कुल्लकेण वनन्तो ज्ञापितः । एव यद्यपि शिरीषो प्रीत्येव हेमन्ते विकसति तथापि शिरीषेण प्रीत्यं सुचितः ॥६५॥

यस्यां यक्षाः सितमणिप्रयान्येत्य हर्म्यस्थलानि

ज्योतिश्छायाकुसुमरचनान्युत्तमखीसहायाः ।

आसेधन्ते मधु रतिरसं फल्पवृक्षप्रसृतं

स्थवृगम्भीरध्वनिषु शनकैः पुष्करेष्वाहतेषु ॥ ६८ ॥

यूनां श्रीशस्थानादिना चित्रमुपदिशन् प्रेतसाहमितुमाह । यस्याः । यस्यामलकायां यथा उत्तमखीसहायाः प्रस्तास्तवनिताद्वितीयाः सन्तः, हर्म्यस्थलानि मौषाहस्थानानि एतत् प्राप्य तत्र गम्भीरध्वनिरिव व्यभिचर्येया तेषु पुष्करेषु मृदङ्गपुटेषु शनकैर्मन्दं धाननत्यानुकूलं यथा स्वात्तया आहतेषु तर्ङ्गितेषु मन्त्रेषु मधु मयम् आसेधन्ते विभन्ति, ता दृष्ट्वा शस्यसे इति सम्बन्धः । हर्म्यस्थलानि कौटमात्रिः । मितमणिमयानि रत्नटिक-दीर्घकपटिनानि तथा ज्योतिराः ग्रहनक्षत्राणां छायाः प्रतिविम्बान्येव कुसुमरचना पुष्पाकारा येषु तानि तथा । ननु शङ्कराचार्य्येन कथं मितमणिभूमी तारकाप्रतिविम्बमुत्पद्यते ? अन्यमणियोगातिम्वच्छान् प्रतीभानि प्रतिविम्बं यथा दागेन पुष्पपुष्पम् । किंवा सितं त्रिपुञ्जं मण्यं पद्मनागमरकतादयः मितमणिदिग्दृष्टस्तु समान्यस्य विरोधसत्तन् इदं नीलमणिमिति वेचित् । सितेति तालवन्तमरं पठित्वा सिता दृष्ट्वा मण्यं इन्द्रीलम्भाय इत्यर्थः इति

व्याचक्षते केचित् । १. क्रीडन्-मधु ?-स्तौ रसोऽनुरागोऽस्तेरास्वादो वा यस्मात् तत्तथा, रतिरनुरागः ॥ एव
रसोदभवस्तमिव रूपकं मूर्तानुरागमित्यर्थः इति शब्दः, तथा कथं पश्यन्तं देवदुमोत्पन्नं कथं पश्यन्तं पश्यन्तं
इच्छाद्गुमत्वात् अमिलपायुरुपमधुनो लामोऽभ्यनितः । शनैरित्यनेन सङ्गीतानुगतमिदमिति सूचितम् । शनैः क्षण
मधु पीयते क्षणं मृदङ्गा वाद्यन्ते इत्यर्थः, इति च यदङ्गित । तादृगङ्गेहोपरिभागे मृदङ्गवादनं मधुपानघ मन्दोभूतं
काममुत्तेजयतीत्येवमुक्तम् । तथाच—

“मधुपानं मृदङ्गानां वादनं चन्द्ररश्मयः ।

प्रासादशिखरं रम्यं पुनरुत्तेजयते स्मरमि” ति ॥

सितं विमुदमाख्यातं सितं शुभ्रमुदाहृतम्” ॥ इति रङ्गितः ।

“ज्योतिर्वह्नी रवौ नेत्रे दीप्तौ च तारकाश्च चे” ति धरणिः ।

“पुष्करं करिहस्तग्रे वाद्यभाण्डमुले जले” इत्यमरः ॥ ६८ ॥

यत्पुष्कम्पादलकपतितैर्यत्र मन्दारपुष्पैः

फलसुच्छेद्यैः कनकनलिनैः कर्णविभ्रंशिभिश्च ।

मुक्ताजालैः स्तनपरिसरैश्छिन्नसूत्रैश्च हारै-

र्नैशो मार्गः सधितुरदये सूच्यते कामिनीनाम् ॥ ६९ ॥

इदानीं मर्यासम्भदमन्दारपुष्प-वनरुक्मलचिह्नमुपदिशन् कामिनीसन्दर्शनेन प्रोत्साहयन्नाह । गत्युत् ।
यत्रालकायां सधितुः सूर्यस्य उदये प्रत्युषे मन्दारस्य सुरतरोः पुष्पैः तथा कनकनलिनैः स्वर्णपद्मैस्तथा मुक्ताजालै-
मुक्ताजालैः जालैराभरणभेदैर्जालमुद्रावलीन्यायेन परिहितैर्मोक्षैस्तथा हारैः स्वयामख्यातैर्मुक्ताकलापालहारैश्च
चतुर्भिः कर्तुभिः कामिनीनाम् अतिगणितकामानां नैशो रात्रिसम्बन्धी मार्गः पन्थाः सूच्यते प्रकाशयते । किंवा
मन्दारपुष्पादिभिर्हस्तैः करणैर्वा सूच्यतेऽर्थाजिनैः, अनेन पन्था अभिस्तारिका गता इति तत्तत्सन्दर्शनाद् विश्वा-
यते इत्यर्थः । तामिति सम्बन्धः । कीदृशी मन्दारपुष्पैः १ गत्युत्कम्पात् गती ॥ उत्तम्य उत्पलनं क्षीप्रता, किंवा
कदाचित् कदाचिज्जानातीति शक्या य उत्कम्प उदगतवैप्युत्तरमात् हेतोः अस्फुपतितैश्चर्षण्युन्तलाद् गतिरिति; तथा
फलं विरचितं छेद्यं छेदार्हं पत्रं येषां तैः । छेद्यमिति भावे ध्येयं वा । कृतसुच्छेदरिति कश्चिन् पाठः । इदं कनक-
नलिनैरित्यस्यापि विशेषणम् । गत्युत्कम्पादय अर्थो छेदे च हेतुः । कीदृशी कनकनलिनैः १ कर्णात् विभ्रंशिभि-
र्युतैः । कीदृशी मुक्ताजालैः १ स्तनयोः परिसरैर्दण्डैः । पुनः किभूतैः १ छिन्नानि सूत्राणि प्रधनतन्तयो येषां
तैः । इदं हारैरित्यस्यापि विशेषणम् ।

“पञ्चते देवतरवो मन्दारः पारिजातरुः ।

सन्तानः कथ्यन्ते पुंनि वा हरिचन्दनम्” ॥ इत्यमरः ।

“शान्दयः पुंनि जलं स्या” इति च । मुक्ताजालं मुक्तामर इति प्रसिद्धं मण्डनम् । तथा च “मुक्तामरं
परिध्यादृशैः यच्छं पयोधरे” इति, “वेणुं स्यात् परिमर” इति शब्दः । पुरुषोत्तमस्याह, मुक्ताजालैर्मुक्ता-
मरैः हारैर्दण्डैः स्तन परिसरन्तीनि स्तनपरिमरं पन्थादिलादजिति । येनित्तु मुक्ताजालैर्मुक्तामरै-
र्यादं पश्मिप्रदिमण्डनैःपुष्पैस्तथा स्तनपरिमरैः कञ्चुकिभ्यामतथा हारैः छिन्नसूत्रैरिति प्रयाणमेव विशेषण-
मित्याहुः । स्तनपरिसरः स्तनपरिमेन स्तनपरिमरे स्तनपर्यन्ते वा छिन्नं सूत्रं येषां तारकैः । स्तनपरिमरैरित्यप-
पाठोऽप्रयोज्यः दोषापातादन्वयामावाच्येति सूहृत्पतिः । किन्त्वचनस्य प्रमादः पूर्वटीकाकारैः स्तनपरिमरै-

रित्यस्यैव व्याख्यातत्वान्, प्राचो न बहुपुस्तकेषु तत्पाठस्य दृश्यमानत्वाच्च । निश्चया अयं नैश ण । मार्गं कटि-
रिति ग्राम्यतया नैश ण्था इति चेत्तिष्ठन्ति । कामोऽतिशयेनास्त्यासामिति कामिन्य, ताश्च भयमपहाया-
भिनरन्त्येव । तथा च—

“प्राकारभित्तिरुपज्जरतिर्वर्गस्तिष्ठन्ति बद्धगतयो ह्यगमिद्विनागां ।

रणीणान्तु चिनशयसारथिनोदिताना नालङ्घ्यमस्ति भुवनत्रितयेऽपि क्रिषि” इति ॥

उद्गरमाधुर्यप्राणा स्वभावोक्ति ॥ ६९ ॥

नीवीबन्धोच्छ्वसितशिथिलं यत्र रिम्बाधराणा

वासः कामादनिभृतकरेष्वाक्षिपत्सु प्रियेषु ।

अर्चिस्तुङ्गानमिमुखगतान् प्राप्य रत्नप्रदीपान्

हीमूढानां भवति विफलप्रेरणा चूर्णमुष्टि ॥ ७० ॥

भूततलप्रदीपवद्वलप्रदीपचिह्नमुपदिशन् तथाविधाभुतदर्शनेन प्रोक्तसाहचर्याद् । नीवी । यत्रालकायाम् अनि-
भृतकरेषु अनिवारितहस्तेषु प्रियेषु कामान् रतिरागातिशयान् नीवी वरत्रासलप्रस्थितया यो बन्धो गाढत्व
नीव्येव बन्धो बन्धनं वा, तस्योच्छ्वसित सावकाशल तेन शिथिल इत्यत्र बासो वरत्रम् आक्षिपत्सु सत्सु, हिमा
लज्जया मूढानां मूर्खाणां कार्याकार्यानिमित्ताना यशस्तीणा चूर्णमुष्टि सुगन्धिद्रव्यशोदमुष्टि, अर्चिणा दीप्या
तुङ्गान् उच्छिस्तान्, अभिमुखगतान् सम्मुखप्राप्तान्, रत्नप्रदीपान् रत्नान्येव तत्कार्यकारित्वात् प्रदीपान् प्राप्य
विफलप्रेरणा निष्प्रयोजनविक्षेपा भवति, तमिति सम्बन्धः । शिथिलं हि वास आक्षिप्तं सद् भ्रमयतीति नीवी-
बन्धोच्छ्वसितशिथिलमुक्तम् ; नीवीबन्धोच्छ्वसनेन वरत्रासिन्धुमहाणा सार्विकभासोदयात्, तथा च “अवेद्य
शिथिलं वरत्र नितम्बानां निबन्धनं” इति । शुद्धदर्शने हि लज्जा भवतीति वास आक्षिपत्सु इत्युक्तम् ।
कामादिति प्रियनिष्ठम्, किञ्च कामादित्यस्य अनिभृतत्वेन सम्बन्धः । कामादेव प्रियकरो न वारित स्त्रीभिरित्य-
र्थोदित्यर्थः । यद्वाद्रतिनि मन्दे च प्रदीपे तथाविधावलोचनाभावात् न लज्जेत्युक्तम् अर्चिस्तुङ्गा [नभिमुखगता]
निति । श्रुतिभिर्द्वन्द्वानु समादिवूर्णं घर्मगन्धादिव्यग्राहार्थं स्त्रीङागृहे स्थाप्यते, घर्मास्तुपद्वये देहोपरि तन् शिष्यते,
तन्मुष्टिर्भिल्लजावतीभिर्नोदामिरमिप्रदीपो निर्वाप्यते ; ता हि अन्वकार एव श्रुतरता भवन्ति । यदाह
वात्स्यायनः—

“प्रदीपे निविडवान्ते येषिता मन्दतापया ।

मुनेन व्यवसायिन्यो रामतल्यो भवन्ति च” इति ॥

अत एव चूर्णमुष्ट्या दीपो निर्वर्ततेति युक्त्यैव रत्नप्रदीपद्वन्द्वमुक्त्या न निर्वर्ततेति जगत्सोऽपि क्षमरत्नान् मुष्ट्य
त्वात् तदभिभाषणाय चूर्णमुष्टिप्रेरणे कुर्वन्ति । किञ्च वरत्रग्रहणे दीपनिर्वर्णं शास्त्रोक्तम्, तथा च—

“अंगुष्ठग्रहणे चूर्णमुष्ट्या कर्णोत्पत्तेन वा ।

दिवा प्रदीपान् निर्वप्य मुनेन रमतेऽङ्गने” इति ॥

रत्नप्रदीपानित्यनेन लज्जया सास्त्रेण विषयः सूचितः । चूर्णमुष्टिर्नि मुष्ट्यङ्गुष्ठे रत्नवन्दने, तदर्थ-
मिति चूर्णमुष्टिर्वाच्यम् । उद्गरप्राणा स्मरकान् जन्तिरित्युक्तम् ॥ ७० ॥

नेत्रा नीताः सततगतिना ये विमानाग्रभूमी-
 रालेख्यानां स्वजलकणिकादोपमुत्पाद्य सद्यः ।
 शङ्कास्पृष्टा इव जलमुचस्त्वादृशा यत्र जालै-
 र्धूपोद्गाराः नुकृतिनिपुणा जर्जरा निष्पतन्ति ॥ ३१ ॥

नानाप्रकारप्रासादचिह्नं प्रतिपादयन् वातवशात् तत्र प्रविष्टानां मेघनां निःशरणीपायमाह । नेत्रा । यत्रा-
 लकायां नेत्रा प्रेरकेण सततगतिना वायुना ये त्वादृशास्त्वचुःस्था जलमुचो मेघा विमानानां सौधानाम्, अपभूमीः
 धौष्टप्रदेशान् अर्थात् द्वारेणाभ्यन्तरभागान् नीताः प्रपितास्ते जलमुचः, अलेख्यानां चित्राणां स्वजलकणिकाभि-
 रात्मीयतुङ्गमतोषविन्धुभिर्दोषैश्चैस्त्वयम् आर्द्रविल्लिखिताम् उत्प्राप्य जनयित्वा, शङ्कास्पृष्टा इव सापराधत्वात्
 भयाम्बन्ता इव सन्तः सद्यस्तत्क्षणं जर्जरः खण्डखण्डीभूताः सूक्ष्माः सन्तः जालैर्गन्धार्क्षैर्निष्पतन्ति निःसरन्ति
 बहिर्भवन्ति, यतस्ते धूपस्य कृष्णागुरुधूपस्य य उद्गार उच्यमस्तस्यानुकृतिः सादृश्यं तत्र निपुणाः कुशलोः, धूम-
 वदतिनिवृत्तत्वा इत्यर्थः । अन्येऽपि सापराधा भयात् शुभ्ररूपेण कयाचिदिहा निःसरन्तीत्येतदुचम् । तां
 जालैश्च इति सम्बन्धः । अत्र “ये” इत्युक्तत्वात् ते इति गम्यते । अग्रभूमिः शिखरप्रदेश इति च व्याचक्षते ।
 एतेन प्रत्यवायसम्भवत्वेऽपि वातापीनगतित्वात् ते प्रविष्टास्तत्र त्वं चेत् वातप्रेरितो गमिष्यसि तदा तवैव
 निःसरिष्यसीति ज्ञापितम् । नवजलकणैर्दोषमुत्पादोति क्वचित् पाठः । अनान्येषां व्याख्यान्तरमुपेक्षित-
 मङ्गत्वात् ॥ ३१ ॥

यत्र स्त्रीणां प्रियतमं भुजोच्छ्वासितोलिङ्गिताना-
 मङ्गलानि सुरतजनितानि तन्तुजालावलम्बाः ।
 तद्यत्संरोधापगमविशद्विश्वोदिताश्चन्द्रपादै-
 र्म्यालुम्पन्ति स्फुटजललघस्यन्दिनश्चन्द्रकान्ताः ॥ ३२ ॥

अन्यप्रागुक्तं प्रतिगृह्यते चन्द्रकान्तं चिह्नं रम्यतान् दर्शयन् मेघस्य चन्द्रानाच्छादनमुपदिशन्माह । यत्र ।
 यत्रालकायां चन्द्रकान्ता मणिविशेषाः स्त्रीणां सुरतजनितानि सम्भोगोत्पादितानि अङ्गव्यञ्जिनं गात्रपदैर् व्यालुम्पन्ति,
 तस्मिन् सम्बन्धः । यतोऽङ्गव्यञ्जिनित्याहः कीदृशीनां ? प्रियतमेन भुजान्मामुच्छ्वागिनम् उपतस्तगीरुन्म
 आलिङ्गितम् आलिङ्गनं यासाम् उच्छ्वासितं च यया ह्यासया आलिङ्गितानां वा गात्रालिङ्गितानामित्यर्थः । कियं प्रिय-
 तमेन भुजान्मामुच्छ्वासितानां पुरुषयुक्तिार्थं देहोपरि मृत्तानाम् आलिङ्गितानाम् । भूमिस्थितश्चन्द्रश्चन्द्रमन्तमणिर्न
 मन्निहर् इत्याह, कीदृशास्ते । तन्तुजालावलम्बाः सर्वत्रोपरि स्पृक्ष्यप्रमथिताः तन्तुना जलं गवाक्षमवलम्बयन्ना
 इत्यन्ये । स्पन्दमानश्चन्द्रकान्तो मन्निहर्निकारीत्याह स्फुटजललघस्यन्दिनः प्रप्यन्तोषविन्धुप्राणिनः । कथं
 स्पन्दन्ते इत्याह, तां गन्धोप आच्छादयन् तत्स्यन्मनेन अभावेन निरादर्धवलम्बं तस्य पादै रस्मिभिर्वेदिताः प्रेरिताः
 स्पृष्टाः । भूमिना तु भूमौऽपि पादादयः चन्द्रश्चतुर्जलस्यन्दी भाति इति । तदिति मेघजनितमाश्रयाने बाध-
 यम् । प्रप्यन्तानामुमुत्पादपरिणामेण वरणादितत्वेन दुःसादा निर्मला इत्यर्थः । अत्र एष निर्मलचन्द्रकान्तप्रकाश-
 दातोऽत्यन्तमुरतत्रयदेहावपदनां तृतीयमुखोऽगदो भवतीति वर्षवर्षितोऽर्थः । अप्रान्येषां व्याख्यान्तरमुपेक्षित-
 मङ्गत्वात् ॥ ३२ ॥

मत्वा देवं धनपतिसखं यत्र साक्षाद्भवन्त
 प्रायश्चापं न वहति भयान्मन्मथ पट्टपदञ्चम् ।
 सध्रूभङ्गप्रहितनयनैः कामिलक्ष्येष्वमोघै-
 स्तस्यारम्भश्चतुरध्वनिताविघ्नमैरेव सिद्धः ॥ ७१ ॥

शिवसन्दर्शनपुण्येन विलासिनोचेष्टाकाममग्न्यया च प्रोत्साहयन्नाह । मत्वा । यत्रालङ्कारा धनपतिगत्तं
 कुबेरमित्र देव महर्षिव साक्षान् प्रयश्चक्षणेन ननु प्रतिमादिभ्येण वमन्त तिष्ठन्त मन्वा ज्ञात्वा, प्राय उत्प्रेक्षे,
 भयात् पूर्णभस्मीकृतं वन त्राणान्, मन्मथ कामश्चाप धनुर्न वहति न धारयति, तामिति गम्बन्ध । धनुरेव किं न
 वहति इति न, गुणशून्यत्वात् किं न वहति इति च नेत्याह, कीदृश चापम् ? पट्टपदञ्च भृङ्गगुण पौष्पमित्यर्थः,
 तेनैव पूर्वं कृतपरामर्शत्वात् । यद्येवं तर्हि जय कामित्वमिच्छाह, तस्य कामस्य कामिलक्ष्येषु कामिष्वेव शरव्येषु
 आरम्भ उद्यमः चटुलानां मनोहराणां वनितानां श्रीणां निभ्रमविलम्बमैरेव सिद्धो निष्पन्न । तस्य चापस्याऽऽरम्भ कार्यं
 मित्यन्ये । कीदृशैः ? सध्रूभङ्ग यथा स्यात्तथा, प्रहितानि प्रेरितानि नयनानि यत्र तैः, तथा अमोघं अन्यथैः ।
 एतेन ध्रूवद्वी चाप कटाक्षः शम कामिनो लक्ष्याणीनि श्रितसम् । एतस्य कामकारणमन्येनाप्युक्तम् । यथा —

“यन्मार्गे सखदास्ते प्रमवति पुरस्सावदेवेन्द्रियाणां

लज्जा सखद्विपत्ते विनयमपि समालम्ब्यते तावदेव ।

ध्रूवापाट्टमुक्ता धरणव्यगता नीचवृत्तमात्रं गतं

यावन्नीलावनीना न हृदि भूतिमुपै इष्टिगणः पतन्ती’ति ॥

देवमिति, अन्योऽपि कुबेरस्य गन्ता सम्भाव्यते इत्युक्तम् । प्रायः शब्द उत्प्रेक्षायोक्तने । तथा च कण्ठी—

“मन्ये दाह्ये ध्रुव प्राया नूतमित्वेवमादिमि ।

उत्प्रेक्षा व्यज्यत शब्दरिवदन्तोऽपि तारक्ष” इति ॥

तर्द्धा तित्नात् हस्तप्राप्येन स्तवकेन शुद्धेन नमितो नम्रता प्रापित , चिह्नचिन्ता रम्यत्वेन प्रोत्साहनमिदम् । धनपतिगृहानिति एनप्रत्ययान्तोत्तरशब्देन योगे द्वितीया , “शृङ्ग पुमि च भूम्येवे”त्यमरः । गृहादुत्तरेणेति पाठे विशेषेऽपि क्वचित् सामान्यप्रवृत्तेर्द्विक्रान्देन योगे पञ्चमी । गृहशब्द एवचचनान्तोऽपि नपु सक्रमस्ति, “गृह गेहोदवसित”मित्यमरः । कान्तप्राप्तोपमेयम् ॥७४॥

वापी चास्मिन् मरकतशिलावद्धसोपानमार्गा

हेमैश्छन्ना कमलमुकुलैः स्निग्धवैदूर्यनालैः ।

यस्यास्तोये वृत्तसतयो मानस सन्निकृष्ट

न ध्यास्यन्ति व्यपगतशुन्नस्त्वामपि प्रेक्ष्य हंसाः ॥७५॥

धरमपि चिह्न रम्यतावाह । वापी । अस्मिन्नावारस्थोद्याने वापी दीर्घिका च अस्ति । च शब्द पूर्वा पेक्षया समुच्चये । न केवलं पालमन्दारदृक्षाऽस्ति वापी, अनीत्यर्थः । बोधशी १ मरकतशिलाभिरिन्द्रनीलमणिभिर्वद्धो विरचितं मोगानमार्गं आरोहणम् यस्या मा तमः । तथा हेमे सौम्ये स्निग्धवैदूर्यनाले स्निग्ध चिह्नं वैदूर्यवत् प्रनालमणितत्वालं येषां तादृशी कमलमुकुलैः पद्मकुट्टमलैश्छन्ना व्याता । यस्या वाप्यास्तोये जले कृता घर्मातिर्निवासो दैस्ते हसास्त्वामपि प्रेक्ष्य दृष्ट्वा सन्निकृष्टे समीपमपि मानसं सरो न ध्यास्यन्ति ॥ चिन्तयिष्यन्ति यत व्यपगतशुचि विशेषेणापगता पलायिता शुक्लं शोकं कथ्येयो येषां तादृशाः । वनारवादिग्ना हि हसा मानसं गच्छन्तीनि मानसस्मरणे यद्यपि त्वद्दर्शनमेव हेतुस्तथापि न स्मरिष्यन्ति । वाप्यामपि हेमपद्मादियोगोऽस्ति किं मानसगमनेन फलमिति हसानामाशयः । मानमादप्यभिरा वापीति शीकाश्रुतः । कमलकुसुमैरिति क्वचित् पाठः , विक्वचकुमलैरिति च क्वचित् ॥ ७५ ॥

तन्मध्ये च स्फटिकफलका काञ्चनी वासयष्टि-
मूले बहुधा मणिभिरनतिप्रौढवंशप्रकाशैः ।
तालैः शिञ्जद्रुचलयसुभगैर्नर्तितः कान्तया मे
यामध्यास्ते दिवसविगमे नीलकण्ठः सुहृदुवः ॥१८॥

बकुलशोकमध्यवर्तिवक्ष्यमाणरूपमयूरावासयष्टिं चिह्नमुद्भावयन्नाह । तन्म । तयो रक्षाशोककेशरयो-
र्मध्ये अन्तराले, वासयष्टिर्निवासस्तम्भधास्ति । कीदृशी ? स्फटिकस्य फलरूपम् आधारभूतं चतुरस्रखण्ड यस्य-
एतादृशी, तथा काञ्चनी द्विरण्ययी तथा अनतिप्रौढा अचिरोत्पचा ये वंशा वेणवः करीरास्तद्वत् प्रकाश उद्बोतो
वर्णी येषा तैरर्पान्मरफटैर्मणिमिमूले बद्धा कृतपिण्डका । या वासयष्टिः, दिवसविगमे सन्ध्यायां, वो शुष्माकं
मेघजातीयानां सुहृन्मित्रं, नीलकण्ठो मयूरोऽध्यास्ते अधिवसति । पूर्वांशुभूतस्मरणाद्बुद्धेगमाह, कीदृशो मयूरः ?
मे मम कान्तया प्रेयस्या, शिञ्जद्रुचलयंसुभगैः कणतकङ्कणमनौहरेस्तालैर्हस्ततालिकाभिर्नर्तितः नृत्य कारितः, मत्-
सन्निधौवित्यर्थात् । “फलकं यमं वास्त्राग्रं अष्टेरुपरि पीठिके”ति शार्ङ्गः । काञ्चनरवेयं काञ्चनी ण्णा, काञ्चनान्मययेय
न तु अन् । तथाच

“पुरा बानवमुत्थानां विश्वकर्मा बभूव सः ।

तैनेदं काञ्चनमयं निर्मितं पुरमुत्तम” मिति ॥

रमायणमिति केचित् । तत्र प्रमाणम्, “पुरीं द्रक्ष्यसि वाचनी” मिति भट्टिः । “रा काञ्चने यत्र
मुनेखलये” ति माघः । उपत्येऽस्मिन्निति वासः, यस्मिं वा पाणः । “यष्टिर्हारिताश्चन्द्रभेदयोर्वैद्यदण्डके” इति
घिष्णुः । “तालः कालक्रियाग्रानं तालः फलतलच्चनि” इति शब्दः । शिञ्जदिति ॥ चिद्वत्स्मनेपदिनोऽपि गरुड-
पदं रयादिति शङ्खः । “परिष्वजनि पाणाली गच्छमे पाण्डुनन्दन” मिलादयो बहवः प्रयोगा हस्यन्ते । शिञ्जे-
र्धमदे कः, तत त्रिः, ततः शारित्यन्ये । यामिति अधिपूर्वांग आधारे द्वितीया । सुहृद इति तत्र तत्र मित्र-
दर्शनमपि भावीति प्वनितम्, कान्तप्राणा स्वभावोत्तरियम् ॥१८॥

कुम्भाकाराक्षिणीं सर्वान् विखिलेच्चित्रवित्तमः ।

निजास्वास्त्यापकांस्तत्र विशेषांश्च निवेशये" इति ॥

इमौ तु पापनाशायं दुष्टसत्त्वनिवृत्त्यर्थं च लिख्येते । तथा च तत्रैवोक्तम्—

"शङ्खपटौ निधी यत्र गुरमिर्मत्तकसिनी ।

कृष्णैरुचिता चित्रे तद्वृहं कम्पा त्यजेत्" इति ॥

अन्यत्र चोक्तम् "शङ्खपटौ निधी चित्रे दृष्ट्वा दुष्टं विमुच्यते" इति ।

अन्ये तु यो यस्य सेवकः स तदीयचिह्नं शोभायं चाट्वर्यं लिखतीति कुवेरचिह्ने लिखितानित्याहुः ।
च-शब्दः समुच्चये, न केवलमेभिरीमो च दृष्ट्वा अनयोर्दर्शनेन केत्यर्थः । अधुना नूनं मद्रियोगेन मन्दच्छाय-
मित्यनेन पूर्वमलकायां मद्रुहं सर्वोत्तममामौदिनि सूचिन्म् । एतदेवार्थन्यासेन दृष्टीकृतम् । खलु यस्मादित्यर्थः ।
वात्स्यालद्वारे इत्यन्ये । "अभिरया नामशोभयो" इत्यमरः । हेतुस्वभावाख्यानमकीर्णार्थान्तरन्यासः ॥७१॥

गत्वा सद्यः कलमतनुतां तरपरिप्राणहेतोः

क्रीडाशैले प्रथमकथिते रम्यसानौ निपण्णः ।

अहंस्वरत्नमंघनपतितां कर्तुमल्पाल्पमांसं

खद्योतालीपिलसितनिभां विद्युदुन्मेषदृष्टिम् ॥ ८० ॥

इदानीं विदितवृहत्त्वं तदीयप्राणाय अन्यत्तरीरभूय ज्योतिरिक्ताकारविद्युद्वह्य्या तां निरीक्षते इति
प्रयोजनवदनुमानमाह । गत्वा । प्रथमकथिते पूर्वमुक्ते, रम्यसानौ दृष्ट्वीत्यादिमन्त्रित्वात् रमणीयप्रस्थप्रदेगे
क्रीडाशैले मम त्वन्मखाश्च लीलापर्वते निपण्णो विश्रामार्थमवस्थितः मन्त्रं सयस्तत्क्षणं गमनमाश्रमेव तस्या-
स्त्वन्मखाः परिप्राणहेतो रक्षाकारणात् कलमतनुतां करिपोतशरीरत्वं गत्वा प्राप्य खद्योताया ज्योतिरिक्ता-
पञ्चैर्यद् विलगितं सन्नेलप्रभेगे उन्मेषतन्निभां तद्वृहशीं तत्र शोभमानां वा, अत एव अल्पाल्पमांसम् अन्या
अन्या भाः प्रभा यस्यास्तादृशीं विद्युदुन्मेषदृष्टिं विद्युदुन्मेष एव तद्वृहशङ्का एव दृष्टिन्मास, अन्तर्भवनपतितां गृहमन्त्र-
गतां कर्तुं गम्यादयितुं त्वमर्हसि युज्यसे, इष्टुमिति प्रकरणात् । केचित्सु प्रकरणाशङ्का गत्वा सद्यः कलमतनुतां
विद्युदुन्मेषदृष्टिस्तन्तर्भवनपतितां कर्तुमर्हसीति योजयन्ति । कलमस्य करिपोतस्य तनुः शरीरं तस्य भावः कलम-
तनुता तां कलमस्येव तनुर्गस्य तद्वृहामिति वा, कलम इव तनुः क्षुद्रस्तस्य भावः कलमतनुतेत्यन्ये । ईदृशास्य
महाशरीरस्य भवतो दर्शनेन सा गृहिता स्यादित्याशङ्क्यैतदुक्तम् । "वरभः करिशावक" इत्यमरः । तपरि-
प्राणहेतोरिति अन्तर्भवनपतिता कर्तुमित्यत्रापि योज्यम् । रम्यसानविति वाग्योम्यल्पमुक्तम् । त्वमि करि-
शावक इत्यादि विद्युति प्रदीपबुद्ध्या वा भवादिगहिता स्वनुन्दं स्थायनीति पर्यवर्तिनोऽर्थः । तमाभिप्राणय-
कोपमाप्यकीर्णमिदम् ॥८०॥

तन्वी श्यामा शिखरदराना पक्षविषयाचरोऽष्टी

मध्ये क्षामा चक्रितहरिणीप्रेक्षणा निम्ननाभिः ।

श्रोणीमारादलसगमना स्तोकनम्रा स्तनोभ्यां

या तत्र स्याद् युवनिविपये सृष्टिराद्यैव घातुः ॥८१॥

तत्र गृहान्तर्गतं तद्वृहत्त्वं सतीरमात्रगततां तां तनुचदिना शस्यणीति चिन्तुमर्हतामाह । युष्मकम् । तन्वी ।
तत्र मद्रुहे या एवमूला व्याप्य गम्यन्त्ये निपट्ता तां मे मम द्वितीयं जीविनं बहिर्दृक्मान् प्रणान् प्रणभूतां

त्व जानीया, माप्रिया तो जास्यमीतर्य, इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्ध । किम्भूता १ तन्यी स्वभावात् वृक्षाद्वी
विरहेणातितरा वृक्षेत्यर्थ, तथा द्यामा सौकुमार्यादिगुणवती, यदुच —

“क्षीन्ते या चोष्णगानि स्यादुष्णे च स्पर्शशीतल्य ।

प्रहृत्या सुसुमारद्वी सा द्यामा वक्षिता धुधे’ इति ॥

द्यामा प्रियतु मन्त्रीवत् द्यामवेष्टा वा । द्यामा प्रिय-गुरस्त्रिभेव द्यामश्नेति केचित् । द्यामा गोदशवर्षिणी ,
तथा च, “द्व-गष्टयया भवच-द्यामे ति केचित् । अग्रमृतेति केचिन् । तथा क्षिरादना क्षिरात् सुन्दकुम्भ
यन् दद्यात् दत्ता यस्यास्तदृशी, “क्षिर-श्यामप्र-क्षिर-कुन्दकुम्भ इति च । केचित्तु क्षिरागम तद्वति
क्षयेनात्रास्तीति अतिशयेऽज्ञादित्यादौ, क्षिरस-अतिशयिताया दशना याया सा तथा दशाना तीक्ष्णाम वन
शुभ-एव सूचिताम्, तदुक्त पराशरादिनाम् स्त्रीपुंभ-एव, “गगक्षिरक्षिरदक्षता-मनी” इति । अन्ये तु
क्षिरादना पञ्चदशमशोभाभागाणि गगमदन्ता, तथा च विष्य —

तथा— “शार्दूलद्विपदसगोपतिगतिं कुन्दाभदन्नावलि-
शस्ता वेदिविलम्बमभ्यविलम्बचाक्षुष्माङ्गी वधू ।
आवर्ताभङ्गभीरवाभिमुखया पीनोच्चट्टस्तनी
स्निग्धस्यामलमौरवर्णरचिरा पुण्या मना लभ्यते ” ॥

तथा— “शीतोष्णकालशोचणशीता मधुरभाषिणी ।
सर्पाङ्गे गुन्दरी नारी नाल्यपुष्पेन लभ्यते” ॥

स्तनाभ्यां स्नोकनघ्रोत्यनेन स्तनयोः सुगुप्तघनपीनता सूचिता, उक्तं “दृत्ती घनावतिर्मा कठिनातुरस्या”
विति । “अप्रगूताङ्गनायास द्यामा द्यामलनौप गौ । प्रियङ्गौ यमुनायास त्रियामाया त्रिम्यसे”ति । हेममाली ।
“त्रिष्व फले विम्विनायाः प्रतिविम्बे च मण्डले” इति विश्व । “अल्पः पादरोगे स्यात् क्रमे मन्दे द्युमान्तरे”
इति च ॥ ८१ ॥

तां जानीयाः परिमितकथां जीयितं मे द्वितीयं
दूरीभूते मयि सहचरे चक्रवाकीमिवैकाम् ।
गाढोत्कण्ठां गुरुषु दिवसेष्वप्यु गच्छत्सु बालां
जातां मन्ये शिशिरमयितां पद्मिनीं धान्यरूपाम् ॥ ८२ ॥

ता कोटशीम् ? परिमिता अथा कथा वचनस्यैवास्तादृशो मितभाषिणीमित्यर्थः । अथम स्त्रीणां शुणातिशयः,
विरहवदन्त्या वा बहु वक्तुमशक्तत्वात् परिमितकथाम् । जीवितमिति स्नेहाविष्टतिः । राहचरे प्रिये मयि दूरीभूते
निप्रकृष्टे सति चक्रवाकीमिव चक्रवाकपक्षिभूमिव एकाम् अद्वितीयाम् ; चक्रवाक्या विरहस्य सुप्रसिद्धवाक्यया
साम्यमुक्तम् । यस्तु चक्रवाकीमिवेष्यनेन यथा रामस्य शपेन चक्रवाक्योविरहस्य वा श्रेयवरशपेनऽऽश्रयोरिति
भवितम् । सीताविरहकाले हि रामेण चक्रवाक्यो शपो दत्त इति कोट्यातीति व्याचष्टे, तत्तु कालिदासस्या-
सम्मतत्वात् न साधु मन्यन्ते । तथाहि,—

“शशिन पुनरेति शर्वरी वयिन्ता द्वन्द्वचर पतिवन्धुम् ।
इति तौ विरहान्तरश्रमौ कथमगन्तवता न मा दहे” रित्यत्रिंशत् ॥

अजरानकाले हि रामो न जातः । तस्मान् स्वभावादेव रामो चक्रवाक्योविरहः । एषु अपाङ्गप्राक्गोत्रेषु
[गुरुषु] महत्सु दिवसेषु गच्छत्सु गुरुषु गाढोत्कण्ठा प्रबलसामर्थ्या गुरुत्वेणैव, यतो बालम् अभिगच्छीकना
योऽशङ्काया, “बाला योऽशङ्कायिणी” इत्यत्र, “यत्नेन गीयते नागो यावत् योऽशङ्कायः” इति नागरम्भ-
रूपम् । मन्ये शब्दे इदानीन्तनस्यैवाया अङ्गनाम् । शिशिरमयिना हिमश्लेष्मिता पद्मिनी वा नक्षत्रीदिव
अङ्गना पूर्वाष्टाभिन्याकारा स्नायादिकल्पविरहितस्या जानाम् उद्गन्ताम्, वा सचर श्वार्थः । “वा विरु-
होभमानयो” इति रन्तिः । व गच्छे वा, “व शब्द उपमाया स्याद् वरणे स्यादङ्गना” इति विश्वः । केचित्तु
गाढोत्कण्ठागुरुष्विति पठित्वा प्रबलवृत्तिरूपया दुर्गदेष्विति व्याचष्टे । युक्तम् ॥ ८२ ॥

नूनं तस्याः प्रबलरुदितोच्छ्रूतनेत्रं त्रियाया
निश्वासानामशिशिरस्तया मित्तवर्णावर्गेष्वम् ।
हस्तन्यस्तं मुखमसकलव्यकिः लम्बालकृष्ण-
विन्दोर्दैन्यं त्वस्तुसरणक्रिष्टकान्तेर्यमिति ॥ ८३ ॥

पूर्वसंस्थानमुक्त्वा चिदान्तरं प्रतिगमयन्नन्यस्यात्वमाह । नूनं । तस्याः प्रियायाः ईदृशं शुभं लम्बालकृत्वात्
सस्तनूणकुन्तलत्वात् लम्बालकं राच्छदितत्वात्, असकलव्यक्ति सन् अगमगमस्ताभिन्त्युकीभावं सन्, तत्र अनु-
सरणेन उगमनेन, क्रिया प्वस्ता अदृश्या, कान्तिः शोभा यस्य, तादृशस्य इन्द्रोधन्द्रस्य, दैन्यं शोच्यावस्थं,
विभक्तिं धारयति, इति नूनं शङ्के । कोदशम् ? प्रगल्भदितेन अतिकन्दनेन, उच्छ्वने उद्भिन्ने उद्यतश्वधुनी,
नेत्रे चक्षुषो यत्र तादृशम्; तथा निज्ञातानां ज्ञासायतानाम्, अशिथिरतया, दुःखावेगोद्भूतत्वेनोणतया भिन्नवर्णं
प्राप्तवर्णान्तरं त्यक्तलौहित्यम्, अवरोष्ठं यत्र तादृशम् ; हस्ते पाणौ न्यस्तं रामर्पितम् । प्रियाया इति स्नेहा-
विष्णुतिः । लम्बगते इति लम्बा, पचादित्वाद् । लम्बा अल्का यत्र सतया, तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् । लम्बा-
लकृत्वमेवभूतचन्द्रानुकारित्वस्य विरहिणीधर्मः । यदाह भरतः—

“मलिनाम्बरमवीता मलिना लुलिताल्लता ।

चन्द्रमूर्तिरिवाकीर्णं श्यामलाम्रलवेन से”ति ॥

विरहिणीदैन्यमाह ॥ एव—

“दैन्यं विरहदौर्गत्यं मनस्तापादिना भवेत् ।

निर्दिशेत्तद्वेष्टाद्यैर्गात्रसंस्कारवर्जनं” इति ॥

दीनदशायामपि चन्द्रोपमयाऽत्यन्तस्पृष्टहीनता सूचिता । उत्प्रेक्षोपमयोः संसृष्टिरलङ्कारः ॥८३॥

आलोके ते निपतति पुरा सा बलिज्याकुला वा

मत्सादृश्यं विरहतनुता माधगम्यं लिखन्ती ।

पृच्छन्ती वा मधुरवचनां सारिकां पञ्जरस्थां

कश्चिद्मनुः स्मरति निभृते त्वं हि तस्य प्रियेति ॥८४॥

इदानीं श्लोकत्रयेण सम्भाष्यमानचैत्रविशेषं चित्रमाह । आलोके । ईदृशी ईदृशी वा भूत्वा स्थिता सा
मम प्रिया से तत्र आलोके दर्शने सति पुण निपतति त्वमालोक्य मूर्च्छिता राती भूमी गात्रं पातयिष्यतीत्यर्थः ।
केचित्तु पुर इति पठित्वा अप्रतो निपतति, वर्तमान युद्धी निधाय लट् प्रनुक इति व्याचक्षते । ननु मेघदर्शना-
त्तस्या मूर्च्छा मा भूदित्येतदर्थं गत्वा सद्यः कलमतनुतामित्याद्युक्तं तत्कथं निपततीति ? मूर्च्छया न निपतिष्यति,
किन्तु वर्षाकाले प्रियविश्रुतया मया कथं स्थातव्यमिति परितपात् । अथैवं व्याख्येयम्, तबालोके उन्नेपदष्टी
सा निपतिष्यति त्वद्वोचरो भविष्यति सा त्वया द्रश्यते इत्यर्थः । अन्ये तु आलोके ते त्वदीयच्छायामण्डले निपतति
सति संक्रामति सति सा बलिज्याकुल्य अर्घ्यपूजोपहारपरा भवेत् । ननु मत्स्वामिनो मिश्रमसौ मेघ इत्यजनन्तीयं
कथमभ्युत्थानं कुर्यात् ? उच्यते, अज्ञातेऽपि बाणध्वे मगःप्रह्लादोदयादेवं कृतवती ; यदाह भारविः “अविज्ञाते-
ऽपि बन्धौ हि बलात् प्रह्लादते मन” इति व्याचक्षते । केचित्तु तबालोके विद्योतरूपे पुरोऽप्रतो निपतति सति,
सा मम प्रिया बलिज्याकुला स्यात्, बलिः पूजा तदर्थं व्याकुल्य व्यासत्वा, मतप्रियः कुशलीभूतात् निर्दिष्टं तदा-
गमनमस्त्वित्यादिनिमित्तम् इष्टदेवतापणनतत्परेति यावत् । बलिदेवतापूजोपहारस्तदर्थं व्याकुल्य वा स्यादिति
कश्चिद्विद्याहूः । यादृशी सा मेघेन द्रष्टव्या तादृशी “बलिज्याकुले” त्यादिना “सयोगं वा आसादयन्ती”ति
पर्यन्तेन वाच्या । बलिज्याकुलेति बलिः काकबलि, सन् व्याकुल्य तद्दानतत्परा प्रोषितभर्तृकादयो हि काकाय
बलिं ददति । तथा च भणितं “काकस्यास्य निवेकग्रन्थमनयो मा देहि मुग्ये बलि”मिति । किं पतिमहत्त्वार्थं
दुर्गायमीष्टदेवतापूजोपहारो बलिः, उक्तं चिन्मयवासिना “पतिप्रत्यागमाशंस गृहे देवतमर्चये”दिति ।

मत्सादृश्यं मम प्रतिरूपं लिखन्ती वा ममाकारं चित्रितं कुर्वती वेत्यर्थः । मत्सादृश्यं कीदृशम् ? विरहेण वा तनुता कृशता सा भावगम्या अभिप्रायबोधा यत्र तादृशम्, अन्त्यादितादित्वाद् विशेषणस्य परिनिपातः । किंवा, विरहे ईदृशी वज्रभस्य तनुता भूता, विरहकातरया यम आदृशी तनुता तादृशी वज्रभस्य भूतेत्येव भावो हृदयं तेन गम्यं परिच्छेदाम् अदृष्टमपि बुद्ध्यध्यवसायेन लिखन्ती । फौमुदीकारस्तु भावो ह्यात्मनाद्यनवधानम्; यदुक्तम्, —

“आसने शयने वापि न तुष्यति न तिष्ठति ।

नित्यमेवोपतप्तः स्यादुद्वेगाद्विरही जनः” ॥ इति ।

आत्मनस्तनुत्वाद्यनवधानेन गम्यमित्याह । केचित्तु विरहतनुमद्भावेति पठन्ति । केचित्तु विरहतनुत भावगम्यमिति पठित्वा विच्छेदकृश कश्चिद् प्रतीतमित्याशङ्क्याह, भावगम्यम् अभिप्रायवेद्यम्, आत्मनस्तनुता अनुमानशेयमिति व्याचक्षते । हे निमृते विनीते, दये वा, परिपोषिते वा, कश्चिन् इच्छया परिपृच्छामि, त्वं भर्तुः स्वामिनः पौष्टुः स्मरसि ? इति सारिकां पक्षिविशेषं पृच्छन्ती वा । भर्तु रिति कर्मणि षष्ठी । सारिकां कीदृशीम् ? मधुरवचना मनोहरोत्तराम् । अन्नेदमाकृतम्, मधुरैर्वचनैर्मतारं वर्णयन्ती वाक्पीयूषपत्रैर्मम कर्णकुहरं पूरयेति । तथा पञ्जरस्थां पञ्जरः पक्षिरक्षणधारः विजिरा इति खांचा इति च ख्यातस्तत्र तिष्ठतीति वः । एतेन पाठिता वक्तुं पटुरिति सूचितम् । किमिति मयाऽग्नौ स्मर्तव्य इत्याह, हि यस्मान्, त्वं तस्य मत्प्रियस्य प्रिया प्रीतिकारिणी अभिलषणीया । यो यस्य प्रियो भवति स तेनावस्य स्मर्यते इत्येतदुक्तम् । केचित्तु हे निमृते निःशब्दे, तूष्णीं भूते, भर्तारं स्मरसि ध्यायसि, कथमन्यथा तूष्णींभूय तिष्ठतीति भावः इत्याहुः । केचित्तु निमृते तूष्णींभूते एतत्सम्बोधनेन किमिति योऽयं नाममाह नाहवसि “नाम प्रियस्य संश्रुत्य जगसो जायते महा” इति तत्र स्मरसि, नामगुणोरक्षारणं कुर्वन्नेत्यर्थे इत्याहुः । निमृतेति धारिकानाम्, तत्सम्बोधनमिति केचित् । केचित्तु निमृते विजयदेशे इत्यनेन त्वं तस्य प्रिया प्रीतिविषयः । अयमाशयः, तत्र तदा मया त्वया ॥ व्यक्तवार्त्ताः प्रेयान् इष्टः; अत एव तत्सादृश्यं सम्यक् लिखितं नवेति त्वां पृच्छामीतीत्याहुः ।

“आलोकी दर्शनोद्योता” धित्यमरः । निपतति पुराणेन भविष्यति की । “वलिः पूज्यगहारे स्यात् कर-
चामरदण्डयो” इति धरणिः । सा वलिभ्याकुल्य वेति वाद्यन्दोऽस्ति एवं पृच्छन्तीत्यादिविन्दोद्वेगपेक्षु वाद्यन्दोऽस्ति, मत्सादृश्यं विरहतनुताभावगम्य लिखन्तीत्यत्र वाद्यन्दो नास्ति इति कमभक्तो नासाङ्गनीयः; तथा हि वलिभ्याकुलेति प्रथमः पक्षः, अत्र वाद्यन्दस्य नावश्यकत्वम्; मत्सादृश्यमित्यादीनि पक्षान्तराणि, एषेव वाद्यन्दोऽवश्यं कर्तव्यः; अत एव सा वलिभ्याकुला मे आलोके निपतति मत्सादृश्यं लिखन्ती वा निपततीति योज्यम्, किंवा वलिभ्याकुलेत्यस्य मत्सादृश्यमित्यस्य च मध्ये वाद्यन्दो द्वाभ्यां सम्बन्धनीयः । सा वलिभ्याकुला मत्सादृश्यं वेति केचित् पठन्ति । आलेख्यादिकष दुःप्रवर्तस्यामफिहेतुः ।

यदुक्तम्,—

“अलेख्यत्वा कत्रित्वं पुत्रस्य च निजोद्विग्नः ।

प्रथो दुःखमिभूतस्य त्रियो विभ्रामहेतवः” ॥ इति ।

पुत्रस्य तिस्रोऽरिनि स्नेहपात्रोपलक्षणान् सारिका प्रधा ।

“भावः मत्ता स्वभावमिग्रयवेत्याम्बनम् ।

क्रियातीत्यपदेषु विभूतिबुधजन्मस्ति” इति ॥ मेदिनिः ।

“कचि॥ कामप्रवेदने” इत्यमरः । स्वभावोक्तिरियम् ॥८८॥

उत्सङ्गे वा मलिनवसने सौम्य निक्षिप्य धीणां

मद्वोत्राङ्कं विरचितपदं गेयमुद्गातुकामा ।

तन्त्रीरार्द्रा नयनसलिलैः सारयित्वा कथञ्चिद्

भूयो भूय रयमपि कृतां मूर्च्छेनां विस्मरन्ती ॥८९॥

उत्सङ्गे । हे सौम्य सुचरित्र, मलिन कृष्ण ग्लान गत- वसन यत्र तादृशे उत्सङ्गे कोंडे धीणां वक्त्रां निक्षिप्य समारोप्य गेय रूपकम्, उद्गातुकामा उच्चैर्गातुमिच्छन्ती, नयनसलिलैर्भुभिरादरितमितातन्त्री कथयिद् सात्त्वयानिष्ठयेन सारयित्वा मार्मयित्वा घातयित्वा वा भूयो भूय पुन पुन, स्वयमपि आत्मनाभि कृतां मूर्च्छेनां स्वाससम्भरणं विस्मरन्ती वा आलोके ते निपततीति सम्बन्ध । कीदृश गेयम् ? मद्वोत्राङ्क मम गोत्र नाम अङ्कधिक यत्र तादृशम्, तत्रा विरचिनपद विशेषेण रचित पद शब्दो यदय वा यत्र तादृशम् । मद्वोत्राङ्क यथा स्यात्तथा विरचितं पदं यत्रेति च व्याचक्षते । मलिनवसनत्वं विरहिणीस्वभाव । उच्यते, “मलिनम्बरसवीते-” स्यादि । “गोत्र नाम्नि कुले क्षेत्रे” इति विश्व । “पद शब्दे च वाक्ये च” इति च । वर्णसमुदाय पदमिति नैयायिकः । सुप्रतिष्ठन्त पदमिति वैयाकरणः । तन्त्रीरिति बहुवचननिर्देशेन परिवादिनीपरिवादन- कौशलस्य सूचितत्वाद् वैदग्ध्यं ज्ञेयम् । गेयमिति आत्मवृत्तं बोध्यम् । उच्यते “अस्मैत्यस्य वनित्यस्ये” इति । मतवृत्तमिति चाहु । स्वयमपीति अपिशब्दो विस्मये, आत्मकृतापि विस्मर्यते इति विस्मय । एवाप्ये वा । रागामिभ्यस्किर्मूर्च्छेना, यदुक्तम्,—

“स्वर समूर्च्छितो नन रागतां प्रतिपद्यते ।

मूर्च्छेनामिति तामाहु कत्रय श्रवससम्भवाम्” ॥ इति ।

“रागाणां वा त्वमिभ्यस्किर्मूर्च्छेना साऽभिधीयते” ॥ इति च ।

अप्रमिद्वर्ध, मेघदर्शनीतपन्नविरहवेदनापनोदनाय प्रियवामाङ्क गेय गातुमारब्धवती प्रियवामाङ्कोच्चारणेन च द्विगुणोत्कण्ठया रोदनमपि प्रवर्धुमात् । विकलचित्तत्वाच्च स्वटतमूर्च्छेनाया अपि अपरिज्ञानमिति । इदञ्च स्वभावोक्ति ॥८९॥

शेषान् मासान् गमनदिवसस्थापितस्याघधेर्वा

चिन्त्यस्यन्ती भुवि गणनया वेहलीमुक्तपुष्पैः ।

सयोग वा हृदयनिहितारम्भमासादयन्ती

प्रायेणेते रमणविरहे ह्यङ्गनाना चिनोदा ॥९०॥

शेषान् । गमनदिवसस्थापितस्य प्रस्थानदिनात् प्रभृति व्यवस्थितस्यवधे सौम्य सवतसरररपरय शेषान् अतिक्रान्तेभ्योऽवशिष्टान् मासान् प्रियवामाङ्कपरिमितकालान्, भुवि भूमौ देहत्यागं गृहद्वारि मुक्तै शिष्यै, पुष्पै कुसुमैर्गणनया परिमण्डयथा एक द्वि त्रि क्रमेण चिन्त्यस्यन्ती स्थापयन्ती वा, ते आलोके निपततीति सम्बन्ध । अनेन द्वारेण प्रिय प्रसिध्दोऽनेनैव प्रवेक्ष्यतीति विरहिणीमिदं हली पूज्यते इति रत्नीणमाचार, अत एव सापि ता पूजयति । अत एव तत्तत्पूजयित्वास्ततस्ततो मुक्तै पुष्पैर्गणयति, नाहु विरेखाभिर्विस्मरणं शङ्कयेत्यर्थः । इदमे निहितं आरोपितं आरम्भं प्रक्रमो यस्य तादृशं सयोगं मम सङ्गम् आसादयन्ती प्राप्नुवती वा, ते आलोके निपततीति सम्बन्ध । तादृक् सयोगस्तु मुखप्रवादादिना मेधेनावधार्यं, अन्यथा सत्यानुपलम्भात् । कथमेवमवश्यं

सा करिष्यतीत्याशास्य विरहिणीस्तभावमर्पात्तन्यासेनाह, हि यम्भान्, प्रायेण बाहुल्येन रमणविरहे कात विद्वेषे अवनाना रूपाणाम्, एते उक्तप्रकारा विनोदा कोडाप्रकाराश्चित्ताबलम्बनस्थानानि भवन्ति । तथाचोक्तम् —

‘देवतापूजनं कुर्यात् कुर्याद्वा निवृत्ते बलिम् ।

लिखेत् कातप्रतिवृत्तिं पाठयेच्चक्रपरिक्रमम् ॥

सादयेच्च सया वीणां गायेद् गीतं तद्व्रितम् ।

गणयेत् सावधिदिनं तिष्ठेत् सङ्कल्परात्रयम् ॥

एवविधैर्विनोदैस्तु रमणेन विनाऽबला ।

विनयेच्च व्यथा तीव्रा सङ्गमाशावलम्बनान्” ॥ इति ।

रमणेति युक्तपदोपयास । रमते रमयति वेति व्युत्पत्तेः, न हि दुर्भगाविरहे एतादृग् भवति । केचित्तु विरहे पञ्चनानामिति पठित्वा विरहेऽपि बहुवचनं विरविरहसूचकम् । अवनानां बहुत्वाद्बहुवचनञ्चेति व्याचक्षते ॥८६॥

सख्यापारामहनि न तथा पीडयेद्भद्रियोगः

शके रात्रौ शुद्धतरशुचि निर्विनोदा सखीं ते ।

मत्सन्देशे सुखयितुमलं पश्य साध्वीं निशो धे

तामुन्निद्रामधनिशयनासन्नवातापनस्य” ॥८७॥

इदानीमुक्तचिह्नं निर्णीतकान्ताजन मेघ दर्शनाद्योपदिशन्नाह । पश्चिमं श्लोकैरुपदिशतकम् । सख्या । शके तर्कयामि, भद्रियोगो मम विरह अहनि दिवसे तथा तेन प्रकारेण अत्यर्थं ते तव सखीं मत्प्रियां न पीडयेत् नार्दयेत् यथा येन प्रसारेण रात्रौ पीडयेत् । कथं नाहनि तनेत्याह सख्यापाराम्, व्यापारी गृहहृत्य पूर्वोक्तविनोदो वा, तेन सह वर्तमानाम् । कथं रात्रौ पीडाधिष्णमियाह, तत्र हि निर्विनोदा विनोदो बलिदानादित्प्रद्विताम् अत एव सन्न शुद्धतरा दिवनापेक्षया महती शुक्लशोको यस्मास्तादृशीम्, अत एव निशो धे अर्धरात्रे मत् सन्देशैर्मम वाचिकैस्ताम् उद्दिग्मां तव सखीम् अलमत्यर्थं सुखयितुं श्रोत्रयितुं पश्य इत्यसि । कथं निशो धे परस्मिन् पश्यामि कदाचित् मद्भान्मतिस्मरणं व्यादित्याह, साध्वीं शुचिरात्रां पतिव्रताम् “सती साध्वी पतिव्रते” इत्यमरः । पश्याचित् तत्तत्समं निद्रायां स्यात् तत् कथं पश्यामीत्याह, उन्निद्रां त्यक्तनिद्राम्, उन्निद्रत्वं शुद्धतर-गुणमिति हेतुः । उन्निद्रावस्था यौनप्रसन्नतां सार्धं सनिव्यमाह, त्वं कीदृशं सन् इत्यसि ? अवनिशयनासन्नवातापनस्य सन् अत्रनिरेव भूमिरेव शयनं शय्या सस्याऽऽसन्नं सन्निहितं बन् वातापनं गवाक्षस्तत्र स्थितं सन् । एतेन वातयनसन्निरी भूमिशय्यास इत्येव विरहेऽवनिशयनेऽवबोधोपात्तो ज्ञाप्यतेति सूचितम् । विरहिणी हि शय्यां निद्राय भूमौ शेते सन्तापान् ; तथा च—

“शासने शयने वापि न तिष्ठति न सुष्यति ।

नित्यमेवोपतप्तं श्यामुद्रेगी विरही जनः ॥ इति ।

शुद्धतर इति अर्थदे सर । केचित्तु शुद्धतरं निस्तार्य यस्यास्तादृशो गुह्यं यस्या इत्यहुः । सखीमिति प्रीतिप्रतिपादनम् अतो इत्यसि अन्तुजायामियनेन न विपश्च इति बोध्यम् । पश्येत्यस्य परत्र श्लोकचतुष्टयेऽपि साम्यं ।

ननु त्रिबुद्धिमेव दृष्ट्वा तां जानीया इति प्रागेव तद्दर्शनमुक्तं तत् किं पुनः पश्येति ? उच्यते, पश्येति 'लोकोक्त्या यत्नवाचकमेवेति । कौमुदीकारस्तु जानीया इति शानमात्रमुक्तम्, पश्येति साक्षादलोक इत्याह । केचित्तु यस्येति पठित्वा तां सुखयितुं यस्य यत्नं [कुरु ?] यमु प्रयत्ने दिवादित्वात् यन्, हेतुमिति व्याचक्षते । अपरे तु सौम्येति पठित्वा हे सौम्य, तां सुखयितुमलं समर्थत्वमिति व्याचक्षते । निशीथमदृष्टं जनप्रवादपरिहृतार्थम् । उन्निद्रामित्यनेन प्रबोधनायायासो न भवतीति सूचितं विरहादिशायम् । तया च भरतः :—

“निद्राच्छेदोऽङ्गदौर्बल्यं वर्णपाण्डुत्वमेव च ।

सन्तापो दीर्घनिद्रासः स्त्रीपुंसोर्विरहे समा” ॥ इति ।

जातिग्लहारः ॥ ८७ ॥

आधिक्षामां चिरदृशयने सन्निकीर्णं कृपार्थां
प्राचीमूले सनुमिष कलामात्रशेषां हिमांशोः ।
नीता रात्रिः क्षणमिव मया सार्धमिच्छारतैर्वा
तामेघोष्णैर्विरहजनिस्त्रुमिर्यापयन्तीम् ॥ ८८ ॥

इदानीं पक्षमिः श्लोचैस्तस्या अवस्थयाह । आधि । इत्यमित्यभ्यूतां पश्येति सम्यन्धः । कीदृशीम् ? आधि-
क्षामाम् आधिमानसी व्यया तेन क्षामां वृत्ताम् । कार्यावस्थेयम्; यदुक्तं,—

‘चक्षुरगस्तदनु मनसः सन्नतिर्भावना च

व्यावृत्तिः स्यात्तदनु विषयाभ्यासतश्चेतसोऽपि ।

निद्राच्छेदस्तदनु वृत्ताता निस्त्रुपत्वोन्मदत्वे

तस्मान्मूर्च्छां तदनु मरणं सुवृक्षाः प्रक्रमेणे”ति ॥

क्षामरथेनाभिलाषावरथा वा, यदहं भरतः,—

“प्रथमा त्वमित्यपः स्याद् द्वितीया गुणकीर्तनम् ।

अवस्था कथिता सा तु तृतीया चानुचिन्तितम् ॥

परिदेवितं चतुर्थं तु (१) पञ्चम्युद्देगलक्षणा ।

अनुवृत्तिस्तु षष्ठी स्यात् सप्तमी जडता मता ॥

उन्मादादस्या षाष्टमी स्थानवमी व्याधिसंज्ञिता ।

मरणारत्या ॥ दशमी दशावस्था वियोगिनाम् ॥” इति ।

“अन्योन्याभिलाषेण जायते तनुतापि च” ।

तथा विरहशयने मकरद्वन्वासास्तीर्णमृदव्यायां, सन्निकीर्णं सम्यक् निश्चितम् एक पार्श्वं यथा तारुण्यम्,
विरहृतसदृशान्तरपरिवर्तनामित्यर्थः । एतेन विषयान्तरव्यापारया चतुर्थीयवस्था । उक्त्यापि च इत्यनु-
दृष्टान्तमाह, प्राचीमूले पूर्वदिगुप्तान्ते कलामात्रशेषाम् एकच्छावशिष्टां हिमांशोदचन्द्रस्य तनुमिष गृहिणिव ।
क्षणवपुर्दंसां हि प्राचीमूले चन्द्रकला दृश्यते । कलामात्रशेषमित्यनेन विरहवेदनया कष्टगतप्रार्थना मन्त्रान्देश-
कपाक्षौघादेन जीवमेति सूचितम् । तथा, या रात्रिमया सार्धं सह, दृष्टारतैर्वान्धुमुरतेरभीष्टपुष्टयमित्यप्रव-
पार्श्वोत्तनरतादिभिः क्षणमिव नीता गमिता गुणानुभवेन बहुकालस्यालस्यपुत्रस्य ग्रहणात्, तामेव रात्रिं

विरहजनितैर्विच्छेदोत्पादितैस्त एव ऋणैरशीतलैरधुमिर्देवप्रजलैर्यापिगन्तीं प्रेरयन्तीम् । यापनं बालहरणमुच्यते इति वृद्धाः । एतेन विरहयातनया राशेर्देयं सूचितम् । उक्तञ्च, “उन्निद्राया रुदत्याश्च रात्रिर्वर्षशतोपमे” इति । एतेन निद्राच्छेदरूपा दशा दर्शिता । क्षणमिति लोकोक्त्या अल्पकालोपलक्षणम् ।

यद्यप्यमरकोपादौ “तास्तु त्रिंशत् क्षण” इति क्षणशब्दस्य पुंस्त्व दृष्टं तथापि “क्षणमिव गमितो वासरो वासरेणे” इति “नीता रात्रिः क्षणमिव मये” त्यादिप्रयोगदर्शनात् क्षणशब्दोऽर्धकदी पठनीय इति कलितङ्कः । क्षण इवेति युक्तः पाठ इति शर्धः । तामिति सादस्यदर्शनात्क्रोकोक्त्या,

“यः कौमारहरः स एव हि वरता एव चैश्वर्या-
हते चोन्मीलितमालतोभुरमयः प्रौढाः कदम्बानिलाः ।

“स एव वर्षासमयः समागत” इत्यादिवद्बोध्यम् । जात्युपमासंकीर्णमिदम् ॥८८॥

निश्वासेनाधरकिशलयक्लेशिना विशिषन्तीं

शुद्धस्नानात् परुषमलकं नूनमागण्डलम् ॥

मत्सम्मोगः कथमपि भवेत् स्पष्टनजोऽपीति निद्राम्

आकांक्षन्तीं नयनसंलोलोत्पीडयद्वाक्काशाम् ॥८९॥

निद्रा । पुनः कीदृशी ताम् ? नूनं निद्रितं सम्भावयामि या, ऋतुशुद्धयर्थस्नानार्थेन निद्रासेन वासा-
मुदनिर्गतेन बाधुना अलकं चूर्णकुन्तल विशिषन्तीं विकीर्णयन्तीम् इतस्तवः प्रापयन्तीम् । शुद्धमिति भावेकः । ऋतुस्नानात् हि रुग्णवती भवति । अत एव निश्वासेनाधरनाश्रवत्यातिकण्टकायित्वाह । कीदृशेन निद्रासेन ? अधरकिशलयक्लेशिना अधर एव कोमलादृष्टत्वाभ्यां किशलयो नवपल्लवस्त छिन्नाति पीडयतीति शिन् ; अधरकिशलयस्य क्लेशः शोषवैकल्यविदीर्णत्वात् । अलक कीदृशम् ? शुद्धस्नानात् परुष शुद्धाय ऋती शुद्धाय गन्धामलकादिशून्यं वा यत् स्नानं तस्मात् रुद्धम्, तथा आगण्डलम् गण्डस्थलगाभिर्न कर्तनतैस्समार्जनाद्य-
भावात् । आगण्डं गण्डस्थलपर्यन्तं लम्बते लुट्यतीति पचादित्वाद् । पुनः कीदृशी ताम् ? मत्संयोगो मया सह समागमः स्वप्नजोऽपि निद्रासम्मवोऽपि कथमपि केनापि प्रकारेण भवेत् इति हेतोर्निद्राम् आकांक्षन्तीं कामय-
मानाम्, अस्या निद्रा नस्ति नापि समयप्राप्तां निद्रामभिलषति मम सङ्गमाशया निद्रामभिलषतीत्यर्थः । निद्रा-
कांशा तु क्षणं क्षणं निमीलनोन्मीलनात्लक्ष्यते । निद्रा कीदृशम् ? नयनसंलोलोत्पीडेन रोदनश्लोत्पीडनेन,
रुद्धोऽवकाशो यस्यास्ताम् बहुमील्यन्तर्पीतव्रक्षेयम् । विरहज्वरान्वायान्ती निद्रा निरवकाशत्वेनैव गगच्छतीत्यु-
पेक्ष्यते । अन्ये तु नयनसंलियस्य नेत्रजलस्य उत्पीडेन प्राचुर्येण समूहेन रुद्ध आश्रितोऽवकाशोऽवलोकनविषयो
मस्याः सा तथा ताम् ; आक्रान्तविशेषणमिदमित्याहुः । शुद्धस्नानादित्यस्य निद्रासेनेत्यनेन परुषमित्यनेन च
आकाङ्क्षितमोलकन्यायेन सम्बन्धो बोध्यः । प्रोषितमर्तुकाणामुत्तुस्ताने दुःखनिद्राशो भवत्येव । तथा च ;—

“ऋतुस्नानाः सनिद्रासं स्मरन्ति गतमर्तुकाः ।

कान्तमत्यन्तप्रजातमन्नावेशचिह्नवाः ॥” इति ।

विरहिण्या अलकपश्यत्तादिकं युक्तमेव ; तथा च,—

“न भूयानं नैव मृजा नालकभाष कर्तनम् ।

नानुलेप न सस्कारं कुर्वन्ति प्रोषिते पतौ ॥” इति ।

एव विरहिण्या विनिद्रत्वमधुपुननिद्रत्वम् भवत्येव । तथा, “विनिद्रा बाष्पपूर्णशो गमयन्ति निद्राश्च ता” इति ।

मत्तयोग इत्यादिना मन सङ्गभावनारूपे द्वे अवस्थे लक्ष्णे, आत्माशन्तीमित्यनेन प्रथमावस्थोक्त, “प्रथमा त्व-
भित्वाप स्या’ दित्युक्तेरिति शर्ष । जातिरूपस्रोतःप्रेक्षासङ्कीर्णमिदम् ॥ ८९ ॥

आद्ये यद्वा विरहदिवसे या शिखादाम हित्वा

शापरप्रान्ते विगलितशुचा या मयोद्वेष्टनीया ।

स्पर्शक्लिष्टामयमितनखेनासक्तन् सारयन्ती

गण्डाभोगात् कठिनत्रिपमामेकत्रेणी करेण ॥ ९० ॥

आद्ये । पुन कीदृशी ताम् ? आद्ये प्रथमे, विरहदिवसे विच्छेदक्षिणे, या एकवर्णी शिखादाम चूडामणि
हित्वा स्वस्ता दूरीकृत्य बद्धा, एव या एकवर्णी, शापरय वर्णविरहरूपस्य अन्ते अवसाने, विगलितशुचा
विगतशोकेन राता मया उद्वेष्टनीया मोचनीया ताम् एकवर्णी केशरचनाविशेष करेण हस्तेन गण्डाभोगात्
कणोलमण्डलात् असहृत् कारवार सारयता स्वस्थान नयन्तीम् । करेण कीदृशेन ? अयमितनखेन असहृत्तनखेन
शुचीभावाद्यभावात् । अपमितेति पाठे अपमिता सरकाराभावात् प्रागितापमाना नृया यत्र तादृशेन, विरहिण्या
आचारोऽयम् । यदुक्तम्, “सरकार नखकेशादेर्न दुर्यात् प्रोपिते पता’ इति । एकवर्णी किम्भूताम् ? स्पर्श
अदसत्ते क्लिष्टा क्लेशदायिनीम्, किंवा स्पर्शेन घर्षणेन क्लिष्ट क्षीणम्, तथा कठिनत्रिपमा कठिना रक्षा नासौ
विषमा तिर्यग्भूता चेति सा तथा तादृशीम्, तैलादिसरकाराभावात् । उद्वेष्टनावस्थेयम् । “चूडामणि शिखा-
दामे’ति शर्षः । शिखादाम चूडामणिमिति च व्याचक्षते । पुष्परचितचूडामणि शिखादाम, ‘पुष्पचूडामणि-
धीरै शिखादामेति कीर्त्यते’ इति रन्तिरिति चेच्चित् । पुष्पमन्थनी केशरुदा शिखा, तत्र दाम मायमिति
कीमुदी । या मयोद्वेष्टनीयैत्योनावयवद्वयच वेण्या ध्वनितम् । गण्डाभोगात् परिपूर्णतायुक्तगण्डादित्यर्थ,
“आनोग परिपूर्णति” इत्यमर । एकदृश्य बद्धा वेणो एकवर्णी, ननु केशरमुदावरवैकभूता वेणी, तस्या अव्यव-
हारत् । किंवा एका प्रदास्ता वेणो एकवर्णी, तथा च रन्ति, “वेचलप्रेष्टयोरेकमपरिमन्त्रि त्रिणि’ इति ।

सा सन्यस्ताभरणमथला पेल्व धारयन्ती
शय्योत्सङ्गे निहितमसट्टं खटु खेन गात्रम् ।
तथामप्यस्त्रं नवजलमय मोचयिष्यत्यवश्य
प्राप. सर्वो भवति फट्णवृत्तिराद्रान्तरात्मा ॥६२॥

सा । सन्यस्ताभरणं सत्यकालद्वयम् अन्तःकन बोद्धमश्मत्वात् द्वेपाद्वा, तथा पेल्व कोमलम्, तथा शय्याया उन्मसङ्गे छोडे, अगट्ट पुन पुनर्निहित निश्चितम् । ननु सा यथेवमतिदुःखिता किमेतावन्वै ममाश्रुपातो भविष्यतीत्ययन्तरगासमाह, प्रायो बाहुन्येन, अर्द्धं स्निग्धोऽन्तरात्मा शैत्रको यस्य, तादृशं सर्वं समस्त एव जन, कस्यया कृपाया वृत्तिं प्रवर्तन यस्य तादृशो भवति, त्वमपि आर्द्रान्तरात्मा सज्जलत्वात् रतिमिताभ्यतर । पेल्वमिष्यनेन शय्योत्सङ्गे निहितमपि कोमलत्वात् केयूराद्वादिना पीडित भवतीति सूचितम् । पेल्वमित्यत्र वृत्तिं पेशलमिति, वृत्तिषु कोमलमिति पाठ । असट्टदित्यनेन विरहवेदनया कदाचिदुत्तिष्ठति कदाचित् पततीति सूचितम् । त्वामरोति ईदृगवस्था अन्यानपि दयानूश्रु मोचयतीत्येपर्यं । नवजलमयमित्यत्र नवजल-कर्णमिति पाठ नवजलविन्दुस्त्वयमय, जलकणमयमिति च वृत्तिं पाठ । उद्गोचरयेयम्; तथा च, “विन्द्वेति निश्वासछेदायैकदेगा नाम ध्यायेते” इति । सन्यस्ताभरणं वनासुस्थित्यवस्था नौका, तथा च, “विन्द्वेति दम्यकार्याणामनुस्मृतिरुदाहृते” इति । दुःखदुःखेन गात्रमित्यनेन व्याध्यवस्थाप्युक्ता, तथा च,—

“धुम्यति हृदय प्रहृष्टं शिरसश्च वदना तीना ।
नव वृत्तिमयुपलभते व्याध्यात्रवे वियोगिनी नारी” इति ॥
जातिरूपकश्लेषगर्भोऽर्थान्तरन्यास ॥ १२ ॥

जाने सख्यास्तु मयि मन सम्भृतस्नेहमस्मा-
दिदमभ्यूता प्रथमविरहे तामह तर्कयामि ।
वाचाल मा न खलु सुभगमन्यभाव करोति
प्रत्यक्ष ते निखिलमविराड् भ्रातृशक्त मया यत् ॥६३॥

ननु वैकल्येन त्वमेव प्रवीणि सा तु पुरुषात्तर गतैव, यदुक्त “प्रायेण भूमिपतय प्रमदा स्ताथ य पार्श्वतो वसति त परिवेष्टयन्ती त्यादक्याह । जाने । हे भ्रातर्मन्थ, तव सख्या मत्स्वात्ताया मयि मद्विषये सम्भृत स्नेहम् उपचितप्रेम मनश्चितम् अस्मादत्त कारणद्वहे जाने वेधि । विवा मनसा सम्भृत सम्यग् रत स्नेह जानामि, यत् प्रथमविरहे धृताभुतविल्लेपे इत्यभ्यूताम् उक्तप्रकारप्राप्तं तामह तर्कयामि अवधारयामि । कदाचिदसम्बद्धप्रत्यपानेवमाविष्करोतीत्याह सुभगमन्यभाव । अस्मेवार्थे इदमन्नाह यत् मया उक्त कथित, तत् निखिल सर्वम् अविष्टान् शीघ्रमेव सधत्वेन, प्रत्यक्षं गमनमात्रेण अभवतिर्द्धं, भविष्यन्त्याक्षेपात् । सख्या इति प्रेमशान्तिपलपणम् । तव भ्रातरिणि सम्बोधनम् । प्रथमति अवधिरहे यादक् सुदुःखदुःखम् आहृते विरहे तादृक् दुःखभाव इति प्रथमग्रहणम् । खलु निश्चये वाक्यालङ्कारे वा । आमानं सुभग मन्यते इति सुभगमन्य, “खधात्ममन्ने इति ॥, तस्य भाव स तथा । सुभग मनुभाव इति पाठे मनु शोको विरहयतनत्यर्थः, तस्य भाव सत्ता, सुभग प्रेयास मा, वाचाल करणि, सुभगतया नैव ब्रवीमीत्यर्थः । सुभग सत्यज्ञादिनम्, शोकवान्प्रह सत्य वदामीत्यर्थः इत्यन्ये । अविष्टानि शाप्रगमने हेतु । हेतुरलङ्कारः ॥१३॥

इदानीं प्रहरप्रतीक्षानन्तरं यन् कर्तव्यं तदुपदिशन्नाह । ताम् । धीरध्वनितवचनेन नन्दगर्जितरूपवाक्यं
 स्ता मानिनीं मानवतीं मतस्तान्ताम् उत्थाप्य प्रबोध्य, त्वं वक्षुं कथयितुं प्रव्रजेया आरभत । शोकसन्तप्ता
 कथं बोध्यतीत्याह, स्वजलकृणिकान्तीतलेन निषतोयत्तद्विशिरेण, अनिलेन वातेन अभिनवंनूतनैर्विकारोन्मुखै
 माल्तीनां जातीनां जालकैः कोरकैः, समं सह, प्रयाद्वस्ता मुक्तखेदम् । गृहान्तर्गतं विदूरवर्तिनीम् अनवधानां
 कथं यदिप्यानीत्याह त्वत्प्रभावे, त्वया सखहाये अधिष्ठिते, गच्छते वस्तायने, विपुलकम्पस्तिमितनयनां विद्युत
 कम्पेन चल्मेन स्तिमिते निरचते नयने लोचने यस्यास्तादृशीम् । उत्थाप्येत्यत्र वक्षुमित्यत्र च धीरध्वनितवचनै
 रित्यस्य सम्बन्धो बोध्यः । स्वजलकृणिवेत्यादिना यथा जलकृणिकाशीतलाल्यवातेन माल्तीपालकं प्रत्या
 इवमिति ॥ १ ॥ तदनु रूपं वातवर्षमनुष्ठेयं नाधिकमिति सूचितम्, किञ्च माल्तीजालिकान् सौकुमार्यमस्या इति ।
 किञ्च मल्लवीविडपवेष्टितं किञ्च तदायतनं बोध्यमिति । अन्येषामपि त्वं सङ्गुष्ठणकारी यथा माल्तीनामिति ।
 ननु नयो वातो विरहिदुःखः, उत्पन्नानेनापि मेघालोके भवति मुक्तिरिति इत्यादि, तन् कथं तेन प्रत्याश्वासोऽस्याः ।
 प्रियागममभ्यासाया आश्रयो बोध्यः । उक्त्यानेनैव प्रत्ययाश्रयस्तस्य इति । किञ्च पूर्वमुभूतवासनयोक्तम्,
 पूर्वं हि रसिहान्तिरान्ति शीतलवातेन अलिताः । विपुलकम्पस्तिमितनयनां तदभिमुखचर्चि । प्रत्यगाजितेन
 चमत्कृतिरित्यादित्युक्तं धीरध्वनितवचनेरिति । “धीरो धैर्यान्विते गदे” इति धलः । हे धीर सावधानेति सम्बो
 धनं वा । धीरस्तानितवचनैरिति प्रचित् पाठः । धीरध्वनितवचन इति पाठे मन्दगर्जितवाक्यं सन् त्वम् । धीर
 ध्वनितवचनमिति पाठे कियानिशोषणम् । मानिनीमिति, “मानदिनतमुन्नाति” ॥ नित्यमतिशयितं वा
 विद्यतोऽस्या इति हन् । सा हि मानशालिनीत्वात् सखाइत्येकमपि न सखे, अतोऽवधानेन यदिप्यसीया
 भूतम् । “मानदिनतोऽतीति ग्राह” इति चिश्च । मानपूजायामित्यतो यथा मनः पूजा, तद्वपुस्तत्र मानिनी
 पतितालात् पूजामित्यत्र इति च व्याचक्षते । “प्रव्रजेया इति प्रोपाशरम्भ” इत्यात्मनैवदम् ॥९७॥

मर्तुर्मित्रं प्रियमधिधवे विद्धि मामभ्युवाहं
 तत्सन्देशान्मनसि निहिताद्गतं दृश्वसमीपम् ।
 यो वृन्दानि त्वरयति पयि श्राम्यतां प्रोषिताना
 मन्द्रस्निग्धैर्धर्मानिभिरयलावेनिमोक्षोद्वुक्तानि ॥९८॥

“न तस्य धाम्यता यस्तु शब्दः स्यान्नोक्तसम्मतः ।

भगिनी भगवतीत्यादि सर्वत्रैवातुमन्यते” इति ॥

विद्धि मामित्यत्र तमिति गम्यते यत्तद्देशित्यमम्बन्धान् । तत्सन्देशादिति हेतौ पञ्चमी, किंवा यथर्थे, तत्सन्देशं संगृह्येत्यर्थः । मनसि निहितादित्यनेन तेन यद्यदुक्तं तन्मनसि यत्नेन पूर्णं तत्प्रियत्वात्, न तु विस्मृतमिति सूचितम् । यो वृन्दानीत्यादिना प्रोषितभर्तृवाणामहमुपकारी, त्वामपि संवादोपकरिष्यामीति सूचितम् । केचित्तु, पपि धाम्यानां विधामं कुर्वताम्, उपसर्गं, किनापि धर्मैर्विधामार्थेत्याहुः । मन्त्रस्मिपैरित्यनेन वानोद्दीपकता सूचिता । कान्ते प्रोषिते स्त्रीभिर्गणैः वध्यते अवासादागम्य कान्तेनैव सा मोक्ष्यते इति अवलोकनेन मोक्षोत्पन्नानीत्युक्तम् । प्रेयोऽलङ्कारः, यदुक्तं, “प्रेयः प्रियतपस्वान” मिति ॥९८॥

इत्याख्याते पवनतनये मैथिलीधोन्मुखी सा

त्वामुत्कण्ठोच्छ्वसितहृदया वीक्ष्य सम्भाव्य चैव ।

ध्रौप्यत्वस्मात् परमवहिता सौम्य सीमन्तिनीनां

कान्तोदन्तः सुहृदुपगतः सङ्गमात् किञ्चिद्दूतः ॥९९॥

असम्भावना-निष्प्राप्त्यानेन सा किलानवधाना भविष्यतीत्याह । इत्या । हे सौम्य सचरित, इत्येव भर्तुमिश्रमित्यादिना प्रकारेण, आख्याते उक्तवति, प्रवृत्तत्वात् त्वयि, उन्मुखी ऊर्ध्वमुखी त्वदभिमुखमुज्ज्वलितवदना सती, उत्कण्ठोच्छ्वसितहृदया उत्कण्ठया उत्कण्ठिकया उद्देगेन उच्छ्वसितमुद्गृहीत हृदयं चित् इत्यास्तादृशी सा मत्कान्ता त्वां वीक्ष्य चित्प्रेषणावलोक्य, सम्भाव्य स्वागतं भवन् इत्यादिना आलस्यं च, धेस्मात् प्रत्यङ्गीभूताद् भवतः, परमार्थं भवहिता सहावधाना सती, ध्रौप्यति त्वदुच्यमानवार्तामित्यर्थान् । यथा पवनतनये हनूमति विषये, उन्मुखी उत्कण्ठोच्छ्वसितहृदया मैथिली सीता शुभाव अर्थात् रामवार्ताम् । कथमेवमवश्यं भविष्यतीत्याह, सीमन्तिनीनां स्त्रीणां सुहृदा इन्धुना, उपगत आनीतः, कान्तोदन्तः मियवार्ता, सङ्गमान् सम्मिलनान् किञ्चिद्दूतः अल्पदूतः सङ्गमप्राय इत्यर्थः । आख्यात इति आरम्भे कर्तरि च । किंवा कर्मणि-क्तः, इति पूर्वोक्ते आख्याते त्वया उक्ते सतीति योज्यम् । पवनतनयमिति पठित्वा हनूमन्तं वीक्ष्य सम्भाव्य च मैथिलीवेति ग्राह्यते केचित् । चैव शब्दौ समुच्चयावधारणार्थौ । अस्मान् पर सम्भाषणादनन्तरमिति च कथावक्षते । सौम्यसीमन्तिनीनामिति समस्त सुचरितस्त्रीणामिति च कथावक्षते । श्लेषोपमागर्वान्तरन्याससङ्कीर्णमिदम् ॥९९॥

तामायुष्मन् मम च पथनादात्मनश्चोपकृतुं

द्रूया एवं तव सहचरो रामगिर्याश्रमस्थः ।

अव्यापन्नः कुशलमवले पृच्छति त्वां वियुक्तां

भूतानां हि क्षयिषु करणेऽप्याद्यमाश्वास्यमेतत् ॥१००॥

सन्देश मे तदनु जलद् शोष्यसीति यदुक्तं सद्वसरप्राप्ती वक्ष्यन्नाह । तामा । हे आयुष्मन् दीर्घजीविन्, मम च आत्मनश्च, वक्ष्यान् वक्ष्यान्, ता मन्त्रान्ताम्, उपकृतुम्, एवमित्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण, तां त्वं द्रूया कथयिष्यसि । तमेव वक्ष्यामीत्याह, हे अरले येषिन्, तव सहचरः प्रियो रामगिर्याश्रमे स्थितोऽव्यापन्नः कुशली, वियुचर विये गिनी त्वां कुशलं पृच्छति । कुशलप्रश्ने हेतुमाह, हि मन, भूतानां प्राणिनां, क्षयिषु नश्वरेषु, करणेषु शरीरेषु, एतन् कुशलम् आद्यं प्रथमम्, आश्वास्यम् आश्वासनीयम् अवधारणायम्, जीवने सति एतेनादिक

रुद्रापाङ्गप्रसरणलकेरञ्जनस्नेहशून्यं
प्रत्यादेशादपि च मधुनो विस्मृतम् भूविलासम् ।
त्वय्यासन्ने नयनमुपरिस्पन्दि शङ्के मृगाक्ष्या
मीनक्षोभाकुलकुचलयध्रीतुलामेष्यतीति ॥ ६४ ॥

इदानीं श्लोचद्वयेन प्रियञ्जनातात्वमसूचकं शकुनमाह । रुद्रा । त्वयि आसन्ने निकटस्थे सति, तस्या मृगाक्ष्या हरिणलोचनाया नयनं चक्षुः, उपरिस्पन्दि ऊर्ध्वं स्पन्दित्यमाणं सत्, मीनक्षोभाकुलकुचलयध्रीतुलामेष्यतीति मीनस्य मतस्थस्य शोभेन सपट्टनेनाकुल व्याकुलं चक्षल यत् कुचल्य नौलीतुलं तस्य या ध्रीः शोभा तस्यास्तुल्यं सादस्य प्राप्स्यति ; इत्यहं शङ्के सम्भावयामि । नयनमिह प्रियनिषेदकत्वाद्वाममेव गम्यम्, एवं तस्या इत्यर्पादिवगम्यम् । किंवा 'वामद्वारा' इति वक्ष्यमाणश्लोकेन सम्बन्धादस्या वामं नयनं वाम ऊर्ध्व इवेति सम्बन्धनीय [इति] व्याख्येयम्, सद्व्याख्यानमिदम्, अस्या इत्यस्य इति शङ्के इत्यस्य च द्वयोः सम्बन्धात् । उपरिस्पन्दे हेतुमाह, किंभूतं नयनम् ? अलकैर्दूर्गङ्गुन्तलैः, कर्तनशून्यत्वात् रुद्धोऽपाहृतोऽपाङ्गं नेत्रान्ते प्रसरो गमनं यस्य तथाभूतम् ; तथा अञ्जनस्नेहशून्यं कमलरिङ्गपतारहितम् । विरहिणीरवभावोऽयम् । भ्रूविलासादेव एतन्मिलित्याशङ्क्याह, मधुनो मयस्य प्रत्यादेशात् निराकरणात् परित्यागात् चिरमसेवनादपि च, विस्मृतो बद्धो मयस्य भ्रूविलासो भ्रूवैदरम्य येन तादृशम् । अपिचेति सप्तम्ये । मधुसेवनाभावद्विरहाच्च विस्मृतभ्रूविलासमिति भावः । शङ्कितेयं दृष्टिः, तथा च,—

‘कचिपला रिपरा शून्या कचित्तिर्यङ्गविलोकिनी ।

अनवरिपततारा च शङ्किता दक्षिण्यते’ ॥ इति ।

अत्र च एतदनेन चतस्रम् अलङ्कारप्रसङ्गात्तत्वेन तिर्यङ्गविलोकिनीत्वम् अनवरिपततारकत्वञ्च, विरहव-
द्भूविस्मृतात्वाद् भ्रूवोरप्यापारेण रिपत्वं ध्वनितम् । अञ्जनस्नेहशून्यमित्यनेन शून्यपदस्य स्पष्टम् । कुचल्यध्रीतुल्यत्वा तादृशमपि चक्षुः कमनीयमेवेति सूचितम्, रत्नीणां वामचक्षुः स्पन्दनं दृष्टमसूचकम् । यदुक्तं, “तयनेन एतन्तद् रत्नीणां दासति प्रियगङ्गम”मिति ।

“नेत्रशतानि पश्यन्त्या गूढस्यानेषु योचितः ।

प्रियस्मृतेरभिनवा प्रीतिर्भवति पेशले” इति च ॥

ननु भर्तामह रतिरामयदत्तं वा, उच्यते तत् स्यान्मू, “कक्षकरुदलीस्तम्बगौरः रसयुक्तामकदलीप्रकाण्डवद् गौरः पाण्डुरः, मादुरेव” इति । तथा दैवगत्या दैववशेन, चिरपरिचितं चिरकालसेवितं बहुकालभारितं मुक्ताशालं जात-
कारप्रयितमौकिष्ठसमूहविरचितमुक्तसम्राभिधानमरणं मौकिष्ठसमूहं वा, त्याजितः योचितः दूरं कारितः ।
रयनेर्गणित्यर्थात् प्रयोज्यस्य कर्मत्वम्, कर्मणि कश्च । तथाच, सम्भोगान्ते रतावसाने, यम हस्तसंवाहनानां
शेषापनयनाय करमर्दनानां समुचितो योग्यः, हस्तसंवाहनार्थरिति पाठे करमर्दनादिभिः समुचितः समवेतः सङ्गतः,
हस्तसंवाहनाभिरिति पाठे च समुचितः समवेतः । उच्यते समयवयने इत्यस्य को रूपम् । “हस्तसंवाहनं कुर्यात्
श्रमापनुत्तये तत्” इति कामशास्त्रम् । तथा सरसकदलीस्तम्बगौरः रसयुक्तामकदलीप्रकाण्डवद् गौरः पाण्डुरः,
यस्याहृतत्वादीपत् पाण्डुरित्यर्थः । कनकरुदलीति पाठे कनकरुदली कदलीविशेषस्तद्वद् गौरः पीतवर्णः, ‘तन्वी
श्यामे’ इत्यत्र श्यामा शनीविशेषः ननु श्यामवर्णेति पीतवर्णत्वे विरोधाभावः । करोः पीतवर्णत्वेन तस्याः पीतवर्णत्वं
सूचितमिति व्याचक्षते । कनकरुदलीति पाठे तन्वी श्यामेत्यत्र तस्या उत्तमश्यामत्वं भीष्मिह्यन्ये ।
करोः सव्यत्वमाक्षेपलब्धमिति वामः शोभन इति व्याचक्षते केचित् । “पुनर्भवः कररुहो नलोऽहो नखरोऽ-
ह्नियाम्” इत्यमरः । स्वभावोक्तिरुद्धारः ॥ १५ ॥

तस्मिन् काले जलद यदि सा लब्धनिद्रासुखा स्या-

त्तत्रासीनः स्तनितविमुखो याममात्रं सहैयाः ।

मा भूदस्याः प्रणयिनि मयि स्वप्नलब्धे कथञ्चित्

सद्यः कण्ठच्युतभुजलताप्रस्थि गाढोपगूढम् ॥ १६ ॥

अभिलाषात् प्रार्थनां कुर्वणि आह । तस्मिन् । हे जलद मेघ, तस्मिन् काले त्वदुपगमनसमये सा मत्प्रिया,
यदि लब्धनिद्रासुखा लब्ध भ्रातृ निद्रया सुखं निद्रैव सुखं वा यया, तादृशी स्यात् भवेत्, तदा तत्र पूर्वोक्तस्थाने
वातायनतन्निधी, आसीनः उपविष्टः सन्, स्तनितात् गर्जितात्, विमुखः पराङ्मुखो निद्रतो नि शब्दः सन्, याम-
मात्रं प्रहरमेकं दास्यत्, सहैयाः प्रतीक्षिष्यसे । किं प्रयोजनमित्याह, कथञ्चित् कण्ठस्रष्ट्या, स्वप्नलब्धे निद्रामिलिते,
प्रणयिनि प्रेमवति मयि, अस्या मत्कान्ताया गाढोपगूढं हृत्कलत्रेन, सद्यस्तत्क्षणम् कण्ठच्युतभुजलताप्रस्थि
मा भूत्, भुजाबद्ध बाहु एव लब्धे वलयौ तयोर्वर्धिरन्धोऽन्योन्यमिलन, कण्ठात् गलात् च्युतः सस्तो यस्य, तथा-
भूत् मा भूत् न भविष्यति । जलदेति सम्बोधनात् परोपकारजनिना प्रार्थनेऽवश्यकर्तव्यत्वं सूचितम् । स्यादिति
सम्भावनायां रवीः सा हि विहङ्गवरान्बन्धुल्लेखे, यदि कथञ्चिद्भुजगोशुष्मरणाणि द्याति सदा मदाक्षिपनादिप्रैवै-
ल्लङ्घनं, अत एव प्रार्थये याममात्रं सहैया इति, प्रार्थने रवी, याममात्रमित्यनेन पूर्वं प्रहरव्यापी सम्भोगोऽस्येति
सूचितम् । किंवा निर्भेद्युत्थानुभवार्थं यामग्रहणम् । रूपकगर्भा स्वभावोक्तिरियम् ॥ १६ ॥

२० तामुत्थाप्य स्वजलकणिकाशीतलेनानिलेन

प्रत्याश्वस्तां सममभिनर्धैर्जालकैर्मालसीनाम् ।

विद्युत्कम्पस्तिमितमयनां त्वत्सनाये गवाक्षे

वक्तुं धीरुषनिनवचनेर्मानिनीं प्रप्रमेधाः ॥ १७ ॥

इदानीं प्रहरप्रतीक्षानन्तरं यत् कर्तव्यं तदुपदिशन्नाह । तामु । धीरध्वनितवचनैर्मन्दगर्जितरूपवान्यै
 स्ता मानिनीं मानवतीं मतकान्ताम् उत्थाप्य प्रबोध्य, त्वं यत् कथयितुं प्रक्रमेया आरभस्व । शोबसन्तता
 कथं धोष्यतीत्याह, स्वजलरुणिङ्गाशीतलेन निजतोयलङ्घिक्षिरेण, अनिलेन वातेन अभिनवैर्नूतनैर्निराशोन्मुखै-
 र्माळ्दीनां जातीनां जालकैः कोरकैः, समं सह, प्रत्याश्वस्ता मुष्णयेदाम् । गृहान्तर्गता विदूषवर्तिनीम् अनवधाना
 कथं वदिष्यामीत्याह त्वत्सनाथे, त्वया ससहाये अधिष्ठिते, गवाक्षे वातायने, विद्युत्कम्पस्तिमितनयना विद्युत्
 कम्पेन चलनेन स्तिमिते निदचले नयने लीचने यस्यास्तादृशीम् । उत्थाप्येत्यत्र वपुर्मित्यत्र च धीरध्वनितवचनै-
 रित्यस्य सम्बन्धो बोध्यः । स्वजलरुणिरेत्यादिना यथा जलरुणिङ्गाशीतलाप्यवातेन माल्सीजालक प्रत्या-
 श्वसिति तथा तदनुष्यं वातर्यं वपुच्छेयं नाधिकमिति सूचितम्, किञ्च माल्सीजालिन्नवत्, सौकुमार्यगस्या इति ।
 किञ्च मलनीन्द्रिवेष्टितं किल तद्व्यतनं बोध्यमिति । अभ्येषामपि त्वं सन्नुदणकारी यथा माल्सीनामिति ।
 मनु नवो वातो विरहिदुःखं, उक्थयानेनापि मेघालोके भवति सुम्नि इत्यादि, तत् कथं तेन प्रत्याश्वसोऽस्याः ?
 प्रियागमप्रत्याशया आदराद्यो बोध्यः । उक्थयानेनैव प्रत्ययादायसत्य इति । किञ्च पूर्वाशुभूतनयनयोषम् ।
 पूर्वं हि रतिरतिरिति शीतलवातेन जनिता । विद्युत्कम्पस्तिमितनयनं तद्विमुल्लसन्ति । प्रयत्नगमितेन
 चमरमिति स्यादित्युक्तं धीरध्वनितवचनैरेति । “धीरो धैर्यान्विते मन्दे” इति घटः । हे धीर तावधानेति सम्बो-
 धम् वा । धीरतावतवर्जितमिति वचिः पाठः । धीरध्वनितवचनं इति पाठे मन्दगर्जितवान्य, रात्रिम् । धीर-
 ध्वनितवचनमिति पाठे क्रियाविशेषणम् । गानिनीमिति, “मानसि तत्तद्युन्नतिः” ॥ नियमतिशयितं वा-
 दित्वेऽस्या इति इह । या हि मानशालिनीत्याह, साराव्यलीकमपि न रहते, अतोऽवधानेन वदिष्यतीत्या-
 गूनाम् । “मानश्चित्तो गतो ग्राह” इति विश्वः । मानगूनापरिमिततो षण्णं मानं पूजा, तदनुष्यं गानिनीं
 परिमतात्तत् पूजामित्यर्थ इति च व्याचक्षते । “प्रक्रमेया इति प्रोत्तरात्मे” इत्यात्मनेपदम् ॥१७॥

मर्तुमिदं प्रियमपि यद्ये विद्धि मामभ्युयाद

तत्सन्देशात्मनसि निहितादागतं दृश्यस्वमीपम् ।

यो धृष्टानि हृदयसि पयि शोभयतां प्रोपितानि

मग्नस्तिग्धैर्धनिभिरवलापेणिमोक्षोदतुकानि ॥१८॥

“न तस्य धाम्यता यस्तु शब्द स्थलोकममृत ।

भगिनी भगवतीत्यादि सर्वत्रैवानुमन्यते” इति ॥

विद्धि मामित्यत्र तमिति गम्यते यत्तद्वैल्यसम्बन्धात् । तत्तन्मन्देशादिति हेतौ पञ्चमी, किंवा यवर्धे, तत् सन्देश रागल्लेख्यर्थः । मन्त्रे निहितादित्यनेन तेन यद्यदुक्तं तन्मन्त्रे यत्नेन धृत्वा सत्प्रियत्वात्, न तु विस्मृत मिति सूचितम् । यो रुद्रादीत्यादिना प्रोषितमर्तुकाणामहसुकरा, तामपि रावादेनोपकल्पितामिति सूचितम् । केचित्तु, एषि धाम्यता विभ्राम उर्जताम्, उपसर्गं विनापि धर्मेर्विधामार्धतेत्याहुः । मन्त्रस्तिग्धैरित्यनेन कामोद्दीपकता सूचिता । कान्ते प्रोषिते रत्नीभिर्वेणी बध्यते प्रयासादगम्य कान्तेनैव सा मोक्ष्यते इति अगच्छावेणि मोक्षोत्सुकानीत्युक्तम् । प्रेयोऽलङ्कार, यदुक्तं, “प्रेय प्रियतत्प्राधान्य” मिति ॥१८॥

इत्याख्याते पवनतनये मैथिलीघोन्मुखी सा

त्वामुत्कण्ठोच्छ्वसितहृदया वीक्ष्य सम्भाष्य चैव ।

श्रोष्यत्यस्मात् परमवहिता सौम्य सीमन्तिनीना

कान्तोद्गत सुहृदुपगत सङ्गमात् किञ्चिदून् ॥१९॥

असम्मानना-मिध्याक्षणेन सा विस्मयवधाना भविष्यतीत्याह । इत्या । हे सौम्य सचरित, इत्येव भर्तुर्मित्र-
मित्यादिना प्रसारेण, आख्याते उच्यते, प्रवृत्तत्वात् त्वयि, उन्मुखी ऊर्ध्वमुखी त्वदभिमुखमुपमितवदना सती,
उत्कण्ठोच्छ्वसितहृदया उत्कण्ठया उत्कलिकया उद्वेगेन उच्छ्वसितमुद्दित हृदय चित्तं यस्यास्तादृशीं सा
मत्कान्ता त्या वीक्ष्य विशेषेणालोक्य, सम्भाष्य स्वागतं भवतु इत्यादिना आश्रय्य च, अस्मान् प्रत्यक्षीभूताद्
भगवतः, परमस्पर्धम् अवहिता सहावधाना सती, श्रोष्यति त्वदुच्यमानवार्तमित्यर्थात् । यथा पवनतनये हन्-
मति विषये, उन्मुखी उत्कण्ठोच्छ्वसितहृदया मैथिली सीता गुप्ता अर्थात् रामवार्ताम् । अथगेवमवश्यं
भविष्यतीत्याह, सीमन्तिनीना रत्नीना गुददा बन्धुना, उपगत आनीत, कान्तोद्गत प्रियवार्ता, सङ्गमान्
सम्मिलनान् किञ्चिदून् अगम्यते सङ्गमप्रसन्न इत्यर्थः । आख्याते इति आरम्भे कर्तरि च । किंवा कर्मणि च,
इति पूर्वोक्ते आप्याते त्वया उक्ते स्वीति योग्यम् । पवनतनयमिति पठित्वा हन्मत वीक्ष्य सम्भाष्य च
मैथिलीवति शाचशते केचित् । चैव शब्दौ समुच्चयवाच्यभारणार्थौ । अस्मान् पर सम्मन्वयान्तरमिति च
व्याचक्षते । सौम्यगीमतिनीनामिति समस्त मुचरितरत्नीनामिति च व्याचक्षते । इत्येवमात्मार्थान्तरा-
न्यात्मवर्णनमिदम् ॥१९॥

सर्वं भविष्यतीति भावः, आयुष्मन्निति धर्मविजनिवृत्तये दीर्घायुष्ट्वाशंसनम्, कनिष्ठभ्रातृत्वसूचनेन वचन-
करत्वसूचनार्थं वा । मम चात्मनश्च वचनादित्यनेन विकल्पाया यन्मया वक्तुं विस्मृतं तदपि त्वया दृष्टावस्थं
वक्तव्यमिति ज्ञापितम् । चन्द्रयमुगमप्राधान्यार्थम् । सहचर इत्यनेन सदा तदामचक्षा सूचिता । रामगिर्याश्रमस्य
इत्यनेन पुण्याश्रमेण प्रतर्क्यार्थपर एवास्ते ॥ त्वन्यासक इति ध्वनितम् । एवं रामगिरिस्मारणेन यथा राम-
विरहात् सीतया जीवनं धृतं तथा त्वयापि धार्यमिति च । अव्यापन्न इत्यनेन अवितण्डः कष्टसृष्ट्या जीवतीति
सूचितम् । अचले इति युज्यदं, विरहवेदनया दीर्घत्वस्य ख्यापनात् । “युक्ते क्षमादाहते भूतं प्राण्यतोते समे
त्रिभि”ति, “करणं साभक्तमस्त्रेजगात्रेन्द्रियेष्वपी”ति ख्यामरः । तामेव ब्रूया इति एतस्मान्मां कुशलनिमित्तादि-
हलोकपर्यन्तं सम्बन्धनीयम् ॥१००॥

अङ्गेनाङ्गं सुतनु तनुना गाढतप्तेन सप्तं
सास्त्रेणाभ्रुद्रुतमविरतोत्कण्ठमुत्कण्ठितेन ।
दीर्घोच्छ्वासं समधिकतरोच्छ्वासिना दूरवर्ती
सङ्कल्पैस्ते विशति विधिना वैरिणा दहमार्गः ॥१०१॥

सप्रति सङ्कल्पास्त्रिजगत्सन्देशमाह । अङ्गेनाङ्गं । तस्य सहचरः सङ्कल्पैर्मानसं फलं निर्भावंनाभिः, अङ्गेन
स्वकीयेन शरीरेण, ते तव, अङ्गं शरीरं, विशतिं प्रविशति आलिङ्गतीत्यर्थः, तामेयं ब्रूया इति सम्बन्धः ।
अङ्गेन कीदृशेन ? तनुना क्षीणेन, तथा गाढतप्यन्तं, तप्तेन सन्तापयुक्तेन, तथा सास्त्रेण सनेनजलेन, तथा उत्-
कण्ठितेन उत्कण्ठायुक्तेन, तथा समधिकतरोच्छ्वासिना अतिशयितोर्षस्वासयुक्तेन । कीदृशं तनाङ्गम् ? सुतनु
अतिकृशम्, तथा तप्त तपयुक्तम्, तथा अभ्रुद्रुतं व्याप्युक्तम्, तथा अविरतोत्कण्ठं सततोत्कण्ठायुक्तम्,
तथा दीर्घोच्छ्वासां प्रबलोर्षस्वासम् । द्रयोक्तसमयेन मृत्यानुरागित्वं दर्शितम्, सङ्कल्पैः कथं विशतिं कथं
नोपैतीति निराकर्तुंमाह, स कीदृशः ? दूरवर्ती दूरस्थः । कथमुत्कण्ठितो नागच्छतीति निराकर्तुंमाह, वैरिणा
प्रतिवृत्तेन, विधिना दहमार्गः आहतवर्त्मा । कैश्चित्तु हे सुतनु गुणानि विरहेणातिशीले येन व्याप्यहते, तप्त
दहं प्रमममहात् ॥१०१॥

श्चलसतृष्णयो” रिति कोषः । ननु श्रवणविषयमतिमान्त इत्यनेनैवादृश्यत्वसिद्धेर्लोचनाभ्यामगम्य इति व्यथं नच वाच्यमुचितोपात्तद्वारसूचकत्वात् ; तथाहि, “उचिमोष. ध्वचिदेतोः ध्रुवभावेन कीर्तनम् । ध्वचिदाक्षेप-
सिद्धस्य साक्षाच्छब्देन कीर्तन”मिति । किंवा लोचनाभ्यामगम्यस्य रवः ध्रुयते, ध्रुतिविषयमतिप्रान्तोऽपि दृश्यते इति द्वयमुक्तम् अतिदूरस्योऽयमिति भावः । लोचनाभ्यामदृश्य इति पाठे मनसा दर्शनमस्तीति भावः, लोको-
क्तिरप्येतादृशी । आहति वर्तमाने भूतेऽपि प्रयुज्यते इति वृद्धाः । हेतुगर्भोत्तमनायकत्वभावोक्तिरियम् ॥१०२

श्यामास्यङ्गं चकितहरिणीप्रेक्षिते दृष्टिपातं

गण्डच्छायां शशिनि शिखिनां बर्हमारेषु केशान् ।

उत्पश्यामि प्रतनुषु नदीघोचिषु भ्रूविलासान्

हन्तैकस्यं कचिदपि न ते वण्डि सादृश्यमस्ति ॥१०३॥

इदं किमिति दशभिः श्लोकैः कामावस्थां वर्णयन्नाह । श्यामा । हे चण्डि सुभगे, ते तव, अत्रं दारीरम्, श्यामासु श्यामलतासु, उत्पश्यामि उत्प्रेक्षे, तदेवेदमङ्गमौदृक् सम्पन्नमिति मोहान्मन्ये, किंवा अत्राद्योऽयं तात्पर्याद्वर्णं वर्तते, मेषाः क्रोशन्तीतिवन्, तेनाह श्यामलत्वं श्यामासूतपश्यामि, श्यामासु प्रियंशुचित्यन्ये । एव चकितहरिणीप्रेक्षिते सभयविरमितमृगप्रेक्षणे, तव दृष्टिपातान् कटाक्षान् उत्पश्यामि, एवं शशिनि चन्द्रे, तव गण्डच्छायां कपोलस्थलघोभाम् उत्पश्यामि, गण्डस्थलशान्तिदन्तवद्वर्ण्यते एव ; तथाहि—“ततः
बुमुदनायेन कामिनीगण्डपाण्डुने”ति । एवं शिखिनां मयुराणां, बर्हमारेषु पुच्छकल्पपेषु, तव केशान् कुन्तलान् उत्पश्यामि । यद्यपि बर्हसाब्देनैव मयुरपिच्छमुच्यते तथापि शिखिनामिति तत्र स्थित्यर्थमुक्तम् । एव प्रतनुषु अस्यासु, नदीघोचिषु सरित्तन्त्रेषु, तव भ्रूविलासान् भ्रूक्षेपान् उत्पश्यामि । हन्त खेदे । किन्तु एकस्यम् एकस्यान-
स्थितं तव सादृश्यं साम्यं कचिदपि नास्ति । “वण्डी स्यात् कोरना योषित् तथा सौभाग्यशालिनी”ति बलः । चण्डि मानिनीत्यादिसम्बोधनानि सौभाग्यप्रकाशकानि, यया रघुकाव्ये । “करिण वातायनलम्बितेन स्पृष्टस्त्वया चण्डि कुतह लिन्ये”ति । तथा, “एतन्मुनेर्मानिनि छातकणं” रिति रक्षितादय आलङ्कारिकाः । टीकान्तरै ननु स्वेच्छया यदि दर्शनं न ददाति तदा वण्डीति सम्बोधनं युक्तम्, न चान तथा, तत्र कथं वण्डीत्युक्तम् ? वच्यते, एकत्र कचिदपि त्वया सादृश्यं नास्तीतिमिति कुपिता सम्भाव्यसे इति वण्डीत्युक्तम्, पूर्वमपि त्वया कोपमात्रे-
णाकारण्यतिः कृतेति भावः । उत्कण्ठविरचितपदञ्चैतत्, व्याजाद् गुणकीर्तनं नाम कामावस्थेयम्, यदाह,—

“अहं प्रत्यङ्गलोक्यभिर्वाक्चेष्टाहसितेशितैः ।

नास्त्यन्य. सदृशस्तेन अर्णितं गुणकीर्तनम् ॥” इति ।

प्रेमोव्याजस्तुरधाक्षेपार्णं सङ्हरः । तथाच—“प्रेयः प्रियतरालयान”मिति,

“यदि निन्दन्निव त्सीति व्याजस्तुतिरसौ मया ।

दोषामासा गुण एव नश्यन्ते यत्र सञ्चिधिम् ॥”

“प्रतिप्रेषोक्तिराक्षेपश्चैव त्यापेक्षया त्रिषे”तीति ॥ १०३ ॥

धारासिक्तस्थलसुरमिणस्त्वन्मुखस्यास्य याले

दूरीभूतं प्रतनुमपि मां पञ्चराजः क्षिणोति ।

धर्मान्तेऽस्मिन् विगणय कथं पासराणि प्रजेयु-

र्दिक्संसक्तप्रथिरत्नघनस्तस्यार्पातपानि ॥१०४॥

कामपञ्चराणहतस्य स्वद्रष्टितस्य समेतद्रपात्रासराणि गच्छन्तु एतन्निष्कृती त्वा आपस्यामीति वैद्वय्य सन्दिश-
न्नाह । धारा । हे बाले, पञ्चराण काम धाराभि रित्तमुक्षित, यत् स्थल तद्वत् सुरभिण सुगन्धिनोऽस्य
त्वमुत्पत्त्य, दूरीभूत दूरस्थम् अत एव प्रतनुमपि अतिदृशमपि मा क्षिणोति दिनस्ति, घर्मान्ते मीध्मावसाने वर्षा-
प्रारम्भे, दिक्षु ससक्त सलम, प्रविरल इतस्तत् स्थितो यो घनो मेघस्तेन व्यस्तः खण्डखण्डीकृत सूर्यातिषो येषु
तादृशानि वासराणि दिवसानि, मे मम, कथ केन प्रकारेण, व्रजेयुषस्यिति, इति त्व निगणय अपधारय भावय ।
ननु धारादृष्टौ सुरभित्व नास्ति, बिन्दुत्ववर्षे हि तद्भवति, कथ धारेत्युक्तम् ? उच्यते, अल्पवर्षणार्धं तित्तग्रहणम्,
अन्यथा धारापातेति कृत स्यात्, धाराभिरसिक्तम् अपसिक्तम्, अन्यार्थे ननु इति व्याख्येयम् । वनसलिल-
स्मरणादि धाराग्रहणम् । अस्मेति स्मृत्युपनतत्वेन प्रसाक्षीकृतत्वादुक्तम् । बाले इति सम्बोधनात् नित्योपभुज्य
मानतयातिशयानुरागवन्नि । यदुक्त नागरसर्वस्वे,

“सकत भुज्यमानाणि बाला वर्षयते बलम् ।

क्षय नयति योग्या रती प्रीडा तु दुस्ते जराम्” इति ।

“बालेति गीयते नारी यावत् पोडशवत्सर” मिति च । पञ्चराण इत्यनेन पञ्चभिरेव वागेर्निद्वन्तीति
सूचितम् । एव प्रतनुमिष्यनेन एक्यव्यासहेऽपि मयि पञ्चराणाना क्षेप इति, त्वेव च ग्राट पीडेति ।

ननु आपादितेन मेघो दृष्ट, स च घर्म एव ननु घर्मान्तः १ उच्यते, घर्मदिनेभ्यो घर्मान्तिदिनानि
तु सहानीति तदपेक्षया नोक्त तदतापेक्षयैवोक्तम् । कैमुतीकारस्त्वचाह, गङ्गाया दक्षिणे रामगिरिप्रदेशे अन्या
ऋतुव्यवस्था, शाखज्यैष्ठौ वैषर्म आपान्भावणी वर्षा, यदुक्त—

“चित्रिर सुरभिर्घर्म प्राट् शरदिम क्रमात् ।

कतय पीपमारभ्य द्वौ द्वौ भागौ हि दक्षिणे ॥” इतीति ।

केचित्तु अत स्वल्पे घर्मे हयर्ष, अत एव घनस्य प्रविरलतोकेत्याहुः, सन्न हयम् । विषण्वेत्यत्र
पान्थार्थस्य कर्मता । ननु घर्षमेघो व्यापक एव भवति ननु विरल, कथ प्रविरलेत्युक्तम् ? उच्यते, एवम्भू
हस्य दिक्षु दृष्टहस्ताद् यदैव भवति तदेति बोध्यम् । विरल विरलतादिक सत्तक विरल यन्प्रेति क्लृप्तं
प्रधानेन समाप्त । किंवा अचिद्विस्तृत्य सम्यगध्यापकत्वेनासक्त अचिद्विरल इति । प्रविरलेत्यत्र प्रविततेति पाठे
आदौ दिक्षुसक्त पथार् प्रविनत इतस्ततो गत । स्वभावाख्यातमिदम् । दिक्षुसत्त्वेत्यनेन दिशा नायिनात्वं
वनानां भायकं च व्यन्यते, तद्विरलान् दृष्ट्वा कथ प्राणान् धारयिष्यामीति भाव । एवं मेघा सूर्यातिषमचे
तनमपि व्यन्योर्भूति सुतर्पं तचेतन् मा स्वस्तीहरिष्यन्तीति भाव ॥ १०४ ॥

दृष्टिराल्लयते आच्छादये । अत मूर पापमर्मा दारुण, कृतान्तो देव विधाता ना, तरिमन्नपि चित्रेऽपि,
नो आश्रयो सन्नम पादप्रणामेन मिलन, न सहते न क्षमते ।

ननु आल्लिल्येत्यनुपगमनम्, यतो लिङ्गनकल एवास्याद्यैर्दृष्टिराल्लयते इत्यर्थः । अन्ये तु पूर्वाभिं कष्टमुपस्था
लिङ्गननिर्वाहो ज्ञोपेत, किन्तु चरणपतनकाले दृष्टिलोप इत्याहुः । प्रणयकुपितामिति कुपितप्रमना प्रबलफामा
भवतीत्युक्तम् । यदुक्त,—

“कुपितास्वतुनीतासु प्रथमोपगतासु च ।

विरहाद्विधुरस्त्वेव काम पुण्यतीषु चे”ति ॥

धातुरिह हिंशुल-हरिताल-मन तिल-नैरिक-कक्रियादि, अत एव रागैरिति बहुवचनम्, युक्तमैतत्, यत
कोपेन वपु स्थानभेदान्नानाकार जायते । यदुक्त—

“हनि लोहित कपोले विपटलस्त्वपनेऽद्वयरागश्च ।

स्वेदोन्मूल्यौ स्त्रीणां कोपप्रदादधिक्रम्यौ स्त इति ॥”

“तावन्मालो हि मानिन्या यान्तेष्ट पदे पते” इत्युक्त चरणपतितमिति । मुहुष्यचिन्तैरिहनेन कदाचिदधु-
मार्जनं कृत्वा त्वा लिङ्गमि पद्यामि प्रमादयामीति मनसि क्रियते, तदपि न सम्पद्यते, क्षधुणोऽमुक्षण
पतनान् प्रमादुं न शक्यते इति सूचितम् । विधाता न सहते इति लोकोक्तिः । “कृतान्तो वेपथि प्रोक्तो
यमेऽनुशक्तमर्णे”ति खलः । “कृतान्तो यमनिष्कान्तैर्दण्डशालकर्मसि” इत्यमरः । कृतान्तपदेन यमोपरिपते
हिंघैर्यमनुस्यतया प्राणप्राहकत्वेनातिपीडा सूचितेति चेदिति ॥ १०५ ॥

मामाकाशप्रणिहितभुजं निर्दयाश्लेषहेतो-

लब्धयास्ते कथमपि मया स्वप्नसन्दर्शनेषु ।

पश्यन्तीनां न खलु बहुशो न स्थलीदेवतानां

मुक्तास्पृहास्तदकिसलयेष्वधुलेशाः पतन्ति ॥१०६॥

मम दु रादर्शनाद्भनदेवता अपि वारुणिकतया रुदन्तीत्याह । मा । कथमपि देवयोगात्, स्वप्नसन्दर्शनेषु
लब्धया प्राप्तायास्ते तत्र निर्दयाश्लेषहेतौर्मांलिङ्गननिमित्तम्, आकाशप्रणिहितभुजं स्वप्नप्रगर्हितानां,
मा पश्यन्तीनां स्थली-भवनानाम्, मुक्तास्पृहा मौक्तिकान् पृथगोऽधुलेशा मेघजलप्रवहर, तदकिसलयेषु गृह
पङ्क्तयेषु, खलु, बहुशो वारवार, न ॥ पतन्ति, अपि तु पतरगैव । स्रु सम्माननायाम्, -तामामधुरान
सम्माप्यते इत्यर्थः । द्वी निषेधो प्रह्वनमर्थं गमयन इति वृद्धा, सम्मानप्रतिपेधनिवर्तने द्वी प्रतिपेधविनि
धामन, ॥ २०६ ॥

दक्षिणस्यां दिशि, प्रवृत्ताः कृतगमनारम्भास्ते तुषारादिवाता इति हेतोर्मया आलिङ्ग्यन्ते आश्लिष्यन्ते ससेव्यन्ते स्पृश्यन्ते इति यावत् । इति किमित्याह, निल सम्भाव्यते, यदि कदाचित्, तवाङ्गम् अवयवम्, एभिर्वातैः, पूर्वं प्राक् स्पृष्टं सम्पृष्टं भवेदिति, त्वदङ्गस्पृष्टित्वेनैयामुपस्पर्शवासनयालिङ्गनं न ॥ तापापगमार्थम् । एतेन विरहे वात-
सेवनानौचित्यं परिहृतम् । अत्र वातानां हिमान्बलगतत्वेन शैत्यं, पञ्चपुटभेदेन मान्द्यम्, देवदाक्षीरस्युति-
सम्पर्केण सौरभ्यं गुणत्रयं व्यक्तमेवोचम् । दक्षिणेनेति सप्तम्यामेवादेषः । गुणवतीति सम्बोधनेन तदा तदगुण-
स्मरणेन निरहपीडाधिक्यं सूचितम् ॥१०७

संक्षिप्येत क्षण इव कथं दीर्घयामा त्रियामा
सर्वावस्थास्यहरपि कथं मन्दमन्दातपं स्यात् ।
इत्थं चेतश्चटुलनयने दुर्लभप्रार्थनं मे
गाढोष्माभिः कृतमशरणं त्वद्वियोगव्यथामिः ॥१०८॥

दुर्लभप्रार्थनत्वमुपदर्शयन् गाढविरहपीडामाह । सन्नि । हे चटुलनयने विलोभविलेचने, दीर्घाधिराव-
लम्बिनो यामाः प्रहरा यस्यास्तादृशी त्रियामा रात्रिः, कथं केन प्रकारेण, क्षणमिव संक्षिप्येत अल्पा म्रियेत, एव
अहरपि दिनमपि, सर्वावस्थासु पूर्वाह्नमध्यह्नापरान्तेषु मन्दमन्दोऽप्यदुत्तर आतप उद्द्योतो यस्य, तादृश कथं
स्यात् भवेत्, हरयम् अनेन प्रकारेण, दुर्लभा दुःप्रापा प्रार्थना अगिलपितायी येष तादृशं मे मम चेतश्चित्त गाढो-
ष्माभिस्तीव्रघ्नन्तापामिस्त्वद्वियोगव्यथामिस्तस्य निरहपीडामिः, अशरणं रक्षकरहितं कृतम् । दीर्घयामेति विरहा-
वस्थाया दीर्घत्वप्रतिपादनात्, त्रियामेति युष्मदम्, तदानीं रात्रेर्यथावात् । अत्राय भावः, रात्रे राक्षेपाय दिनस्य
मृदातगत्वाय स्पृहयामि, एषा दुर्लभा प्रार्थना कथमुपपद्यते । रात्रिन्दिष निरहवेदना वर्धते इति । चटुलनयने
हृत्पनेन कदाचित् प्रिय भागवर्तेदिति पयि प्रेरितमयमस्य सूचितम् । स्वभावाख्यानेन मनोहरता च । व्यापामि-
रिति बहुवचनेनापि निरहपीडापिन्त्य सूचितम् ॥१०८॥

गन्धात्मानं यद्दु विगणयन्नात्मनैवावलम्ब्ये
एतत् फल्याणि त्वमपि सुखरां मा गमः कातरस्यम् ।
फल्पात्यन्तं सुखमुपगतं दुःखमैकान्ततो वा
नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा शर्पनेतिफलेन ॥१०९॥

शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ
मासानेतान् गमय चतुरो लोचने मीलयित्वा ।
पञ्चादावां विरहगुणितं तं समात्मामिदाम्
निर्वेश्यावः परिणतशरच्चन्द्रिकासु क्षपासु ॥११०॥

कस्यात्यन्तमित्यादि यदुक्तं तदेव प्रतिपादयन् शापावमानसमयस्मारणेन समादासयन्नाह । शापान्तो ।
शार्ङ्गपाणौ विष्णौ, भुजगशयनात् सर्पशय्याया उत्थिते कृतोत्थाने सति प्रसुप्ते सति, अर्थादुत्थानैरादस्यां,
तदानीमेव *वर्षस्य पूर्णत्वात् मे मम शापस्यान्तः परिसमाप्तिर्भविष्यति, अत एव एतान् चतुरो मासान् लोचने
चक्षुषी मीलयित्वा निमील्य पिपाय त्वं गमय पथात् इतोऽनन्तरं सयोगे सति आवां त्वमहम् परिणता प्रसूता
शरच्चन्द्रिका शरत्कालीनज्योत्स्ना यामु तादृशीषु क्षपासु रात्रिषु विरहे विच्छेदे गुणितम् एव कृत्वा कर्तव्यमिति
बहुधादिचिन्तितम्, द्विगुणीकृतं वा तं तमनिर्वचनीयम् आत्मामिरूप्य स्वकीयवाञ्छितं निर्वेश्याव उपभोक्ष्यावदे
भुजगशयनेत्यादिना प्रियायां प्रबोधः सूचितः तथाहि यद् अवितथ्य तद् भवत्येव,—यदुक्तं —

‘अवश्यमाविनो मावा भवन्ति महतामपि ।
नम्रत्वं मीलकण्ठस्य महाहिरण्यं हरे’ इति ॥

विष्णोर्भुजगशय्या वर्षासु प्रतिवर्षमेवेति प्रसिद्धमिति भुजगशयनादित्युक्तं तथाच “नमो जल-नीलम् द्यौप-
पङ्कजशायिने” इति केचित् । ननु विष्णोर्भुजगशय्या प्रलय एव ननु प्रत्यक्षम् उच्यते भुजगे हरिशयनं सुखा-
लम्बनं हेतुत्वात् इत्याह । मासानेतान्त्यनेन अव्यविरहदिवसा भोग्याः सन्तीत्यासन्नभरणेन तदाश्वसनं कृतं
लोचने मीलयित्वेति तु लोकोक्तिरेवा । एतेन शापावसानदिवसं यत् कान्ता न जानाति अत एवानेनाभिज्ञानेन
तत्प्रतीतिर्भविष्यतीति मेघो ज्ञापितः * ॥ ११० ॥

नायाम् । अन्ये तु भूयश्च पुनश्च शृणु, स तव भर्ता एवमाहेति सम्बन्धनीयम्, पुरा पूर्वसमये, मम त्वं कण्ठला रिचता अहमपि भवत्याः कण्ठला, स्थित इत्यपिशब्दार्थ इत्याहुः । ननु त तस्मात्माभिलाष निर्वेश्याव इत्युपपत्त्या कण्ठला पुनरपि भविष्यतीति पौनरुक्त्य स्यात् । आश्वासने पुनरुच्छिदोपो नास्त्येव, तथाच—“आश्वासने च ह्येषं च पुनरुक्तं न दुष्यती”ति । निद्रां गतेत्यत्र कण्ठलनेत्यनुपज्यते । किमपीति निद्रादृश्यां वाक्यास्फुटत्वबोधकम् । सत्त्वमित्यत्र सत्त्वरमिति पठित्वा सत्त्वनीति व्याचक्षते केचित् । सान्न्तर्हासमिति स्वप्नकार्यस्याप्यर्थत्वात् । दृच्छतश्चेत्यत्र चशब्दोऽथशब्दाद्यै, “चान्त्ये समुच्ये” इति बलम् । कितवेति युक्तस्मोधनम् । अन्यस्त्रीरमणेन बधक्तया धूर्तत्वस्य विद्यमानत्वात् । स्वभावोपरियम् ॥११॥

एतस्मान्मां कुशालिनमभिज्ञानदानाद्विदित्वा

मा कौलीनादसितनयने मय्यविश्वासिनी भूः ।

स्नेहानाहुः किमपि विरहद्वयापदस्ते अमोग्या

दृष्टे यस्तुन्युपचितरसाः प्रेमराशीभवन्ति ॥१२॥

अनन्यगम्याभिज्ञानान्मा कुशालिनम् अवपार्य जनापवादेन मय्यविश्वास मा कार्पीरित्युपदिशन्नाह । एतस्मा । हे असितलोचने कृष्णलोचने, एतस्मादनन्तरोक्तात् अभिज्ञानस्य प्रत्ययहेतोर्दानात् कथनात्, मा कुशालिन कन्या-
णावन्त जीवन्तं विदित्वा ज्ञात्वा, एव कौलीनाज्जनापवादात्, मयि मद्विषये, अविश्वासिनी अन्यासत्तुद्वया मम प्रियो मद्विरहे जीवति न वेति बुद्ध्या वा विश्वासरहिता, मा भूर्न भविष्यसि । विश्वासकारणं द्रष्टव्यम्, स्नेहान् प्रेमाणि किमपि अनिर्वचनीयस्वरूपान् आदुर्बदन्ति लोका इत्यर्थात्, नान्यान् अनिर्वचनीयान् वदन्ति । कुत इत्याह, कीदृशान् स्नेहान् ? विरहे विच्छेदेऽपि विगता आपद्विपत्तिर्मेवा तारशान्, सतत स्नेहप्राप्त्य स्नेहादुरमरणात्, हि यस्मात् ते स्नेहा अमोग्या विरहे क्रियया अनुज्यमाना, अत एव उपचितरसा उपबृंहितरसाः सन्तः, वस्तुनि पदार्थै स्नेहप्राप्ते, दृष्टे सति, प्रेमराशीभवन्ति । स्नेहपुञ्जीभवंति, प्रेमपानस्य दर्शनेन तत्राधिक्यं प्रजन्तीत्यर्थः । अयं भावः, स्नेहः सयोगे कदाचिन् स्फुटता कदाचिदस्फुटता प्राप्नोति । विरहे तु स्नेहः सततं मनस्यासक्तत्वाद्-
र्तते, किन्तु स्नेहकार्यं न भवति । अत एव स्नेहप्राप्त्य दर्शनेन महान् स्नेहः सम्पद्यते इति । स्नेहप्रेम्णोः पर्याय-
त्वेन राशीभवन्तीति सिद्धे प्रेममहणं सप्तशब्देन कीर्तनादुचितोपालङ्कारसूचनाार्थम् । स्नेहः प्रियत्वमानम्, अति-
शयित स्नेहः प्रेमेति च श्रूयन्ति । कौलीनशब्दो जनापवादे, “स्यात् कौलीनं लोकादि” इत्यमरः । केचित्तु कौलीनात् कुलीनत्वात्, मयि अविश्वासिनी मा भूः, अहं पुत्रभयं सत्यवादी न धृष्टपूजनवत् मिथ्यावादी, ततो मयि विश्वासः करणीयः । “कुलीनत्वे च कौलीनं लोकाकीर्तो च दृश्यते” इति कोष इत्याहुः । तारायां कृष्ण-
त्वादमितं नयनं यस्यां एव तथा, सप्तशब्दोपक्रमम् । अस्ति विस्तीर्णत्वादवद नयनं यस्या इति व्याचक्षते, तत्र पिन् न बन्धे इत्यप्येव केचित् । केचित्तु विरह एव व्यापद्विपत्तिर्मेवा ते स्नेहा अमोग्याः सन्तः प्रेमराशीभवन्ती-
त्याहुः । ते स्वभोगादिष्टे इति पाठे अमोग्या भोगाभावात् असेवया, दृष्टे समीहिते वस्तुनि । केचित्तु विरह एव व्यापद्वयस्य तस्य जनकः, ते स्नेहा इति व्याचक्षते । केचित्तु विरह एव व्यापद्वयविपत्तिर्मेवा जनानां ते जना निरदिगः । स्नेहान् किमपि आदुर्बदन्ति, ते च निरदिगं स्नेहाभिज्ञानात् प्रेमराशीभवन्ति गृता स्नेहपुञ्जा भवन्तीति व्याचक्षते । अत्र “अमोग्या” इत्यपि उपोक्तम् । एतन्मतेन तावत् भूया इत्यस्य सम्पत् । हेतु-
गर्भं एतन्मतेन ॥ ११२ ॥

काञ्चित्सौम्य व्यवसितमिदं बन्धुकृत्यं त्वया मे
प्रत्यादेशान्न खलु भवतो धीरतां तर्कयामि ।
निःशब्दोऽपि प्रदिशसि जलं याचितश्चातकेभ्यः
प्रत्युक्तं हि प्रणयिषु सतामीप्सितार्थक्रियेव ॥११३॥

मेघस्य प्रत्युत्तराभावेऽपि कार्यस्वीकारमुपदर्शयन्नाह । कश्चित् । “कश्चित् कामप्रवेदने,” हे सौम्य साधो,
त्वया इदं मे मम, बन्धुकृत्यं मित्रकार्यं, व्यवसितं कर्तव्यतयाङ्गीकृतमित्यर्थः । मया किञ्चिन्नोक्तं कथं व्यवसितमिति
ज्ञातमित्याह, प्रत्यादेशात् निःशब्दोऽपीति वक्ष्यमाणत्वेन प्रत्युत्तरस्य निराकरणात् अकथनात् भवतो धीरतां धैर्यम्
अतारक्ष्यं, न खलु तर्कयामि उत्प्रेक्षे, अपितु तर्कयाम्येव । खलु निषेधे, द्वौ निषेधौ अकृतमर्थमवगमयत इति
वृद्धः । कथमप्रतिबन्धनेन ममानुमतिं तर्कयसीत्याकाङ्क्ष्य तवायिनि कृप्यं जानामीति प्रतिपादयन्नाह;
निःशब्दोऽपि शब्दरहितोऽपि किञ्चिदवदन्नेव त्वं याचितः प्राथितः सन् चातकेभ्यः पश्चिम्नो जलं प्रदिशसि
ददासि, भवत एव स्वभावः यदनुक्त्वापि परोपकारमाचरसि । अत्र चातकेजलदानं दृष्टान्तः । अनार्थान्तरन्यासेन
हेतुमाह, हि यस्मात्, प्रणयिषु प्रियेषु, ईप्सितार्थक्रियैव अमोघसम्पादनमेव, सतां साधूनां प्रत्युक्तं [न] खलु
नव तर्कयामि, उभयत्र ननुप्रक्षेपः । ननु यथा प्रत्यादेशाभावात् अङ्गीकारोऽनुमोयते तथा किम् अनुमत्यभावात्
अनङ्गीकारोऽपीत्याह, निःशब्दोऽपीत्यादौत्याहुः । अप्रत्यादेशात् धीरतां सिधितवताम् अधीरताम् अपाण्डित्यं वा न
खलु तर्कयामीति च केचित् । प्रत्यादेशादित्यत्र प्रत्याख्यानादिति वचिन् पाठः, अर्थः स एव ॥११३॥

एतत् कृत्वा प्रियसमुचितं प्रार्थनाचेतसो मे
सौहार्दाद्वा विधुर इति वा मय्यनुकोशबुद्ध्या ।
इष्टान् देशान् जलदं विधुर प्राप्नुया सम्भृतध्री-
र्मा भूदेव क्षणमपि च ते विद्युता विप्रयोगः ॥११४॥

कार्यसम्पादनमाशिषा काव्योपसंहाराह । एतत् । हे जलदं, प्रार्थनाया याच्यया चेतो मनो यस्य तादृशास्य,
मे मम सौहार्दान् स्नेहाद्वा, विधुरो व्यावृत्तोऽयमिति मयि अनुकोशबुद्ध्या वा अनुग्रहबुद्ध्या वा, एतत् मया
प्राथितं प्रियसमुचितं प्रणयिषोर्म्यं, कृत्वा त्वं प्राप्या वर्षाकालेन सम्भृतध्रीः प्रवृत्तसीहः सन्, इष्टान्
अभीप्सितान्, देशान् विधुर यथेष्टं चरिष्यसि । वनिताविरहव्यतिकरमनुभवन्नेमस्यापि वनिताविरहमादासन्नाह,
विद्युता तज्जिता सह ते तव, क्षणमपि च विप्रयोगो विच्छेदो मा भूदेव नैव भविष्यति । मा भूदेवमिति पाठे एव
मद्विरहवदित्यर्थः । एवमुक्तप्रकारेण एतन्मम प्रियसमुचिनामिति योजयन्त्यन्ये । विधुरे इति ममभ्यन्त मयीत्यस्य
विशेषणम् । इत्युक्तप्रकारम् एतन् प्रियसमुचितमिति योजयन्त्यन्ये । विद्युतो मेघवर्णितत्वेन दर्शनं विसम्प्रदादमिदम् ।
प्रणयणमातो महावविभिर्नृत्तार्थं श्रीशब्दो दीयते इति धीराब्धोपन्यासः ॥ ११४ ॥

इति हरिहरसन्ध्यातपशारविन्दयुग्मविभक्तक्रीडितप्रतगोरुपप्रभतः ।

प्रियगुणिगणमूरिधेष्टभूषणसिन्धोरुपप्रभतः मेघद्वाराय टीकाम् ॥

इति पैदमलक्ष्मी विनायकसेनमन्तानगम्भूज-हरिहरसन्ध्यातपशारविन्दयुग्मविभक्तक्रीडितप्रतगोरुपप्रभतः सुषोपा
नम मेघद्वाराय समस्ता ॥

MEGHĀDUTAM.

ENGLISH TRANSLATION.

(PURVA-MEGHA)

WHERE *Ramagiri's* shadowy woods extend,
And those pure streams where *Si'ta'* bathed, descend ;
Spoiled of his glories, severed from his wife,
A banished *Yacsha* passed his lonely life ;
Doomed by *CUVERA'S* anger to sustain,
Twelve tedious months of solitude and pain.
To these drear hills through circling days confined,
In dull unvaried grief, the God repined ;
And sorrow withering every youthful charm,
Had slipped the golden bracelet from his arm,
When with *Asharha's* glooms the air was hung,
And one dark cloud around the mountain clung ;
In form some elephant, whose sportive rage,
Ramparts, scarce equal to his might, engage
Long on the mass of mead-reviving dew,
The heavenly exile fixed his eager view ;
And still the melancholy tear suppressed,
Through bitterest sorrow wrung his heaving breast ;
Reflection told what promise of delight,
Sprang from such gathering shades to happier sight,
Where the worn traveller is joyed to trace,
His dome approaching, and a wild's embrace ;
What hope, alas, was his ! yet fancy found,
Some solace in the glooms that deepened round,
And bade him hail amidst the labouring air,
A friendly envoy to his distant fair ;
Who charged with grateful tidings might impart,
New life and pleasure to her drooping heart.
Cheered with the thought he culled each budding flower
And wildly wooed the fertilizing power :
For who ! a prey to agonizing grief,
Explores not hiddest sources for relief ?
And, as to creatures sensible of pain,
To lifeless nature, loves not to complain ?

Due homage offered, and oblations made,
 The *Yacsha* thus the *Cloud* majestic prayed.
 Hail ! friend of *INDRA*, counsellor divine,
 Illustrious offspring of a glorious line ;
 Wearer of shapes at will, thy worth I know,
 And bold entrust thee with my fated woe :
 For better far solicitation fail,
 With high descent, than with the base prevail.—G
 Thou art the wretch's aid, affliction's friend !
 To me unfortunate thy succour lend ;
 My lonely state compassionate behold,
 Who mourn the vengeance of the God of gold ;
 'Condemned amidst these dreary rocks to pine,
 And all I wish, and all I love resign.
 Where dwell the *Yacshas* in their sparkling fields,
 And *SIVA*'s crescent groves surrounding glids.
 Direct thy licensed journey and relate,
 To her who mourns in *Alaca* my fate ;
 There shalt thou find the partner of my woes,
 True to her faith, and stranger to repose ;
 Her task to weep our destiny severe,
 And count the moments of the lingering year :
 A painful life she leads, but still she lives,
 While hope its aid invigorating gives ;
 For female hearts, though fragile as the flower,
 Are firm, when closed by hope's investing power.
 Still as thou ridest on the friendly gale,
 Shall widowed wives thy march advancing hail ;
 And all whom no tyrannic laws control,
 Shall bless thy shadows, deepening as they roll
 The gentle breeze shall fan thy stately way.
 In sportive wreathes the *Oranes* around thee play ;—
 Pleased on thy left the *Chataca* along,
 Pursue thy path, and cheer it with his song ; *
 And when thy thunders soothe the parching earth,
 And showers expected, raise her mushroom birth :
 The swans for mount *Garlasa* shall prepare,
 And track thy course attendant through the air,—
 Short be thy greeting to this hill addressed ;
 This hill with *RAMA*'s holy feet imprest,
 Thy ancient friend, whose scorching sorrows mourn,
 Thy frequent absence, and delayed return.
 Yet ere thy ear can drink what love inspires,
 The lengthened way my guiding aid requires,
 ,

•
 Of the tall Elephant—in bright display,
 Through stones and rocks wind slow their arduous way.
 Here the soft dews thy path has lost resume,
 And sip the gelid current's rich perfume,
 Where the wild Elephant delights to shed,
 The juice exuding fragrant from his head ;
 Then swift proceed, nor shall the blast have force
 To check with empty gusts thy ponderous course.
 Reviving nature bounteous shall dispense,
 To cheer thy journey, every charm of sense ;
 Blossoms with blended green and russet hue,
 And opening buds shall smile upon thy view ;
 Earth's blazing woods in incense shall arise,
 And warbling birds with music fill the skies.
 Respectful Demigods shall curious count,
 The chattering Storks in lengthening order mount ;
 Shall mark the *Oka'tacas* who, in thy train,
 Except impatiently the dropping rain ;
 And when thy muttering thunders speaks thee near,
 Shall clasp their brides half ecstacy, half fear.
 Ah ! much I dread the long-protracted way,
 Where charms so numerous spring to tempt delay ;
 Will not the frequent hill retard thy flight,
 Nor flowery plain persuade prolonged delight ?
 Or can the Peacock's animated hail,
 The bird with lucid eyes, to lure thee fail ?
 To where awhile the Swans reluctant cower,
Dasarna's fields await the coming shower.
 Then shall their groves diffuse profounder gloom,
 And brighter buds the deepening shade illumine,
 Then shall the ancient tree branches wear
 The marks of village reverence and care,
 Shake through each leaf, as birds profanely wrore
 The reverend boughs to form the rising nest.
 Where royal *Vidisa'* confers renown,
 Thy warmest wish shall fruit'ful delightful crown ;
 There *Vetra'vati's* stream ambrosial laves ;
 A gentle bank, with mildly murmuring waves,
 And there, her rippling brow and polished face,
 Invite thy smiles, and sue for thy embrace.
 Next o'er the lesser hills thy flight suspend,
 And growth erect to drooping flowerets lend ;
 While sweeter fragrance breathes from each recess,
 Then rich perfumes the hireling wantons dress.

Round every house the flowery fragrance spreads ;
 O'er every floor the painted footstep treads ;
 Breathed through each casement, swell the scented air.
 Soft odours shaken from dishevelled hair ;
 Pleased on each terrace, dancing with delight,
 The friendly Peacock hails thy grateful flight :
 Delay then certain in *Ujjayin* to find
 All that restores the frame, or cheers the mind.
 Hence, with new zeal, to SIVA homage pay,
 The God whom earth and hell and heaven obey ;
 The choir who tend his holy fane shall view
 With awe, in thee, his neck's celestial blue ;
 Soft through the rustling grove the fragrant gale
 Shall sweets from *Gandhabot's* fount exhale ;
 Where with rich dust the lotus-blossoms teem,
 And youthful beauties frolic in the stream.
 Here, till the sun has vanished in the west,
 Till evening brings its sacred ritual, rest ;
 Then reap the recompense of holy prayer,
 Like drums thy thunders echoing in the air.
 They who, with burning feet, and aching arms,
 With wanton gestures, and emblazoned charms,
 In MAHADEVA'S fane the measure tread,
 Or wave the gorgeous chowrie o'er his head ;
 Shall turn on thee grateful-speaking eye,
 Whose glances gleam, like bees, along the sky.
 As from thy presence, showers benign and sweet
 Cool the parched earth and soothe their tender feet,
 Nay more BHAV'ANI' shall herself approve,
 And pay thy services with looks of love ;
 When as her SIVA'S twilight rites begin,
 And he would clothe him in the reeking skin,
 He deems thy form the sanguinary hide,
 And casts his elephant attire aside ;
 For at his shoulders, like a dusky robe,
 Mantling, impends thy vast and shadowy globe ;
 Where ample forests, stretched its skirts below,
 Projecting trees like dangling limbs bestow ;
 And vermil roses, fiercely blooming, shed
 Their rich reflected glow, their blood-resembling red.
 Amidst the darkness palpable, that shrouds,
 Deep as the touchstone's gloom, the night with clouds,
 With glittering lines of yellow lightning break,
 And frequent trace in heaven the golden streak :

To those fond fair who tread the royal way
The path their doubtful feet explore betray
Those thunders hushed, whose shower foreboding sound
Would check their ardour, and their hopes confound
On some cool terrace where the turtle dove
In gentlest accents breathes connubial love
Repose awhile or plead your amorous vows
Through the long night the lightning for your spouse
Your path re'versed resumed your promised flight,
When in the east the sun restores the light
And shun his course, 'for with the dawning sky
The sorrowing wife despoils the tearful eye,
Her Lord returned ; so comes the sun to chase
The dewy tears stain the *Padma's* face .
And all his eager penitence will bear,
That thou should'st check his progress thro' the air,
Now to *Gambhira's* wave thy shadow flies
And on the stream's pellucid surface lies
Like some loved image faithfully imprest

Fit music for the bird, whose lucid eye
 Gleams like the horned beauty of the sky ;
 Whose moulting plumes, to love maternal dear,
 Lend brilliant pendants to BHAVANI'S ear.
 To him whose youth in *S'ara* thickets strayed,
 Reared by the nymphs, thy adoration paid.
 Resume thy road, and to the world proclaim
 The glorious tale of BANTIDEVA'S fame,
 Sprung from the blood of countless oxen shed,
 And a fair river through the regions spread.
 Each lute-armed spirit from thy path retires.
 Lest drops ungenial damp the tuneful wires.
 Celestial couples, bending from the skies,
 Turn on thy distant course their downward eyes,
 And watch thee lessening in thy long descent,
 To rob the river's scanty stores intent ;
 As clothed in sacred darkness not thine own,
 Thine is the azure of the costly stone,
 A central sapphire in the loosened girth
 Of scattering pearls, that strung the blooming earth.
 The streamlet traversed, to the eager sight
 Of *Dasapura's* fair impart delight ;
 Welcomed with looks that sparkling eyes bestow,
 Whose arching brows like graceful creepers glow,
 Whose upturned lashes to the lofty way
 The pearly ball and pupil dark display ;
 Such contrast as the lovely *Kunda* shows,
 When the black bee sits pleased amidst her snows.—
 Hence to the land of BRAHMA'S favoured sons,
 O'er *Kuru's* fatal field, thy journey runs.
 With deepest glooms hang o'er the deadly plain.
 Dewed with the blood of mighty warriors slain.
 There ARJUN'S wrath opposing armies felt,
 And countless arrows strong *Gandiva* dealt,
 Thick as thy drops, that, in the pelting shower,
 Incessant hurtle round the shrinking flower.
 O'er *Saraswati's* waters wing your course,
 And in-ward prove their purifying force ;
 Most holy, since, oppressed with heaviest grief,
 The ploughshare's mighty Lord here sought relief :
 No longer quaffed the wine cup with his wife
 But mourned in solitude o'er kindred strife.—
 Thy journey next o'er *Kanakhal* bends,
 Where JA'HNU'S daughter from the hills descends ;

Here wave the chorus—bid the thunder's sound,
 Deep and reiterated, roll around,
 Loud as a hundred drums,—while softer stains
 The swelling gale breathes sweetly through the canes,
 And from the lovely songsters of the skies,
 Hymns to the victor of TRIPURA rise—
 Thence to the snow clad hills thy course direct,
 And *Krauncha's* celebrated pass select,
 That pass the swans flight explore
 And erst a Hero's mighty arrows tore
 Winding thy way due north through the defile,
 They form compressed with borrowed grace shall smile
 The sable foot that BALI marked with dread,
 A God triumphant o'er creation spread
 Ascended thence, a transient period rest,
 Renowned *Kalidasa's* venerated guest
 That mount, whose sides with brightest lustre shine,
 A polished mirror worthy charms divine;
 Whose base a *Ra'ion* from its centre wrung,
 Shaken, not sundered, stable though unstrung,
 Whose lofty peaks, to distant realms in sight,
 Present a *Sita's* smile, a lotus white—
 And lo! those peaks, than ivory more clear,
 When yet unstained the parted tusks appear,
 Beam with new lustre as around their head
 Thy glossy glooms metallic darkness spread
 As shews a *Holabhrsta's* sable vest,
 More fair the pallid beauty of his breast—
 Haply across thy long and mountain way
 In sport may *Gauri* with her *Sita* stray,
 Her serpent bracelet from her wrist displaced
 And in her arms, the mighty God embraced,
 Should thus it fortune be it thine to lend
 A path their holy footsteps may ascend,
 Clove in thy hollow form thy stores compress,
 While by the touch of feet celestial blest.
 Then shall the nymphs of heaven a giddy train,
 Thy form an instrument of sport detain,
 And with the lightning, round each wrist that gleams,
 Shall set at liberty thy cooling streams.
 But should they seek the journey to delay—
 A grateful solace in the sultry day—
 Speak harsh in thunder, and the nymphs shall fly
 Alarmed nor check thy progress through the sky

Next let each maid of heaven, each blooming girl,
 Thy graceful form in sportive mischief whirl ;
 While lightning gems around each wrist that wind,
 Release the treasures in thy breast confined ;
 Nor fear their aim thy progress to delay ;
 A grateful succour in thy sultry day ;
 For soon thy thunders shall disperse a train,
 Of heart as timid, as of purpose vain,
 Where bright the mountain's crystal glories break.
 Explore the golden lotus covered lake ;
 Imbibe the dews of *Manasa*, and spread
 A friendly veil round *Airavata's* head ;
 Or, Life dispensing, with the *Zephyrs* go,
 Where heavenly trees with fainting blossoms blow,
 Now on the mountain's side, like some dear friend,
 Behold the city of the gods impend
 Thy goal behold, where *Ganga's* winding rill
 Skirts like a costly train the sacred hill ;
 Where brilliant pearls descend in lucid showers,
 And Clouds, like tresses, clothe her lofty towers,

UTTARA MEGHA.

There every palace with thy glory vies,
Whose soaring summits kiss the lofty skies ;
Whose beauteous inmates bright as lightning glare,
And tãbors mock the thunders of the air ;
The rainbow flickering gleams along the walls,
And glittering rain in sparkling diamonds falls.
There lovely triflers wanton through the day,
Dress all their care, and all their labour play ;
One while, the fluttering lotus fans the fair,
Or *Kunda* top-knots crown the jetty hair.
Now, o'er the cheek the *Lod*'s pale pollen shines,
Now midst their curls the *Amaranth* entwines,
These graces varying with the varying year,
Sirisha-blossoms deck the tender ear ;
Or new *Kadambas*, with thy coming born,
The parted locks and polished front adorn.—
Thus graced, they woo the *Yakshas* to their arms,
And gems, and wine, and music, aid their charms.
The strains divine with art celestial thrill.
And wines from grapes of heavenly growth distil.
The gem's bestrew each terrace of delight.
Like stars that glitter through the shades of night,
Here filled with modest fears, the *yaksha's* bride
Her charms from passion's eagerness would hide :
Or the soft glories of the lunar beam.
In gems condensed, diffuse their grateful gleam ;
The bold presumption of her lover's hands
To cast aside the loosened vest, withstands ;
And, feeble to resist, bewildered turns
Where the rich lamp with lofty radiance burns ;
And vainly whelms it with a fragrant cloud
Of scented dust, in hope the light to shroud.
The gale that blows eternally their guide
High over *Alaca* the Clouds divide
In parted masses, like the issuing smoke
Of incense by the lattice-meshes broke ;
Scattered they lie, as if dispersed by fear,
And conscious crime spoke retribution near ;
Some just award, for showers that lately soiled,
The painted floor, or gilded roof despoiled—
Ere yet thy coming yields opposing gloom,
The moon's white rays the smiling night illumine.

And on the moon gem concentrated fall
 That hangs in woven nets in every hall
 Whence cooling dews upon the fair descend
 And life renewed to languid nature lend
 There when the Sun restores the rising day
 What deeds of love his tell tale beams display
 The withered garlands on the pathway found
 The faded lotus prostrate on the ground
 The pearls that bursting zones have taught to roam
 Speak of fond maids and wonderers from home
 What though while Siva with the god of gold
 Delights a friendly intercourse to hold
 The Lord of love remembering former woe
 Wields not in Alaka his bee strung bow
 Yet still he triumphs for each maid supplies
 The fatal bow with love inspiring eyes
 And wanton glances emulate the dart
 That speeds unerring to the beating heart
 North ward from where KUBERA holds his state
 Where INDRA'S bow surmounts the arching gate
 Where on rich boughs the clustering flower depends
 And low to earth the tall *Mandara* bends
Pride of the grove whose wants my fair supplies
 And nurtures like a child —my dwelling here
 There is the fountain emerald steps denote
 Where golden buds on stalks of coral float
 And for whose limpid waves the Swans forsake
 Pleased at thy sight the mount encircled lake
 Soft from the pool ascends a shelving ground
 Where shades devoted to delight abound
 Where the carulean summit towers above
The golden circle of a plainland grove
 Lamented haunts I which now in thee I view
 As glittering lightnings girt thy base of blue
 See where the clustering *Madhara* entwines
 And bright *Curuvaca* the wreath confines
 Profuse *Asoca* sheds its radiant flower
 And budding *Kesara* adorns the bower
 These are my rivals, for the one would greet,
 As I would willingly my charmer's feet
 And with my fondness would the other sip
 The grateful nectar of her honeyed lip
 A golden column on a crystal base
 Begirt with jewels rises o'er the place

Here, when the evening twilight shades the skies,
 The blue-necked Peacock to the summit flies,
 And moves in graceful circles to the tone
 My fair awakens from her tinkling zone.
 Those be thy guides ;—and faithfully preserve
 The marks I give thee ; or e'en more, observe,
 Where painted emblems holy wealth design,
 Kuvera's treasures ; that abode is mine -
 Haply its honours are not now to boast,
 Dimmed by my fate, and in my exile lost.
 For when the sun withdraws his cheering rays,
 Faint are the charms the *Kamala* displays
 To those loved scenes repaired, that awful size.
 Like a young Elephant, in haste disguise ;
 Lest terror seize my fair one, as thy form
 Hangs o'er the hillock, and portends the storm.
 Thence to the inner mansion bend thy sight ;
 Diffusing round a mild and quivering light
 As when, through evening shades, soft flashes play
 Where the bright fire-fly wings his glittering way.
 There, in the fane, a beauteous creature stands,
 The first best work of the Creator's hands ;
 Whose slender limbs in inadequately bear
 A full-orbed bosom, and a weight of care ;
 Whose teeth like pearls, whose lips like *Bambas* show,
 And fawn-like eyes still tremble as they glow.
 Lone as the widowed *Chakravaki*, mourns,
 Her faithful memory to her husband turns,
 And sad, and silent, shalt thou find my wife,
 Half of my soul, and partner of my life,
 Nipped by chill sorrow, as the flowers enfold
 Their shrinking petals from the withering cold.
 I view her now ! Long weeping swells her eyes,
 And those dear lips are dried by parching sighs
 Sad on her hand her pallid cheek declines,
 And half unseen through veiling tresses shines ,
 As when a darkling night the moon enshrouds.
 A few faint rays break straggling through the clouds
 Now at thy sight I mark fresh sorrows flow,
 And sacred sacrifice augments her woe
 I mark her now with Fancy's aid retrace
 This wasted figure and this haggard face
 Now from her favourite bird she seeks relief,
 And tells the tuneful *Sarila* her grief :

Her heavy eyelids languidly unclosed
 To where the moon its silvery radiance throws
 Mild through the chamber : once a welcome light ;
 Avoided now, and hateful to her sight
 Those charms that glittering ornaments oppress,
 Those restless slumbers that proclaim distress,
 That slender figure worn by grief severe,
 Shall surely gain thy sympathizing tear.
 For the soft breast is swift to overflow,
 In moist compassion, at the claims of woe.
 The same fond wife as when compelled to part,
 Her love was mine, I still possess her heart.
 Her well-known faith this confidence affords,
 Nor vain conceit suggests unmeaning words.
 No boaster I ! and time shall quickly teach,
 With observation joined, how just my speech.
 O'er her left limbs shall glad pulsations play,
 And signs auspicious indicate thy way :
 And like the lotus trembling on the tide,
 While its deep roots the sportive fish divide,
 So tremulous throbs the eye's enchanting ball,
 Loose o'er whose lids neglected tresses fall.
 Soothed by expected bliss, should gentle sleep
 O'er her soft limbs and frame exhausted creep,
 Delay thy tidings, and suspend thy flight,
 And watch in silent patience through the night.
 Withhold thy thunders, lest the awful sound
 Her slumber banish, and her dreams confound ;
 Where her fond arms, like winding shrubs, she flings
 Around my neck, and to my bosom clings :—
 Behold her rising with the early morn,
 Fair as the flower that opening buds adorn,
 And strive to animate her drooping mind
 With cooling rain-drops and refreshing wind ;
 Restrain thy lightnings, as her timid gaze
 Shrinks from the bright intolerable blaze ;
 And murmuring softly, gentle sounds prepare,
 With words like these to raise her from despair.
 'Oh, wife adored ! whose lord still lives for thee ;
 'Behold his friend and messenger in me ;
 'Who now approach thy beau'cons presence, fraught
 'With many a tender and consoling thought !
 'Such tasks are mine :—where absent lovers stray,
 'I speed the wanderer lightly on his way ;

'and, with my thunders, teach his lagging mind
 'New hopes the braid of absence to unbind '
 As beauteous MAIT'HLI with glad surprise
 Bent on the Son of air her opening eyes,
 So my fair partner's pleased uplifted gaze
 Thy friendly presence with delight surveys.
 She smiles, she speaks, her misery forgoes,
 And deep attention on thy words bestows,
 For such dear tidings happiness impart,
 Scarce less than mutual meeting to the heart
 Being, of years protracted, aid thy friend,
 And with my words thine own suggestions blend !
 Say thus 'Thy lord o'er RAMA'S mountain strays,
 Nor cares but those of absence blight his days
 His only wish by me his friend to know,
 If he is blest with health, that thou art so ;
 For still this fear especially much wait,
 On every creature of our passing state
 What though to distance driven by wrath divine,

Fain would I think, once more we fondly meet,
 And seek to fall in homage at thy feet ;
 In vain :—for envious tears my purpose blight,
 And evil the lovely image from my sight,
 Why should the God who wields the five-fold dart,
 Direct his shafts at this afflicted heart ;
 Nor spare to agonize an aching breast,
 By sultry suns and banishment oppressed ?
 Oh, that these heavy hours would swiftly fly,
 And lead a happier fate and milder sky !
 Believe me, dearest, that my doom severe
 Obtains from heavenly eyes the frequent tear ;
 And where the spirits of these groves attend
 The pitying drops in pearly showers descend.
 As off in sleep they mark my outstretched arms,
 That clasp in blissful dreams thy fancied charms,
 Play through the air, and fold in fond embrace
 Impassive matter, and ethereal space.
 Soft and delightful to my senses blows
 The breeze that south-ward wafts *Himalaya's* snows,
 And rich impregnated with gums divine,
 Exuding fragrant from the shattered pine,
 Diffuses sweets to all, but most to me
 Has it not touched ? does it not breathe of thee ?
 What are my task ?—to speed the lagging night,
 And urge impatiently the rising light,
 The light returned. I sicken at the ray,
 And shun as eagerly the shining day,
 Vain are my labours in this lonely state ;
 But fate proscribes, and we must bow to fate.
 Let then my firmness save thee from despair,
 Who trust myself, nor sink beneath my care,
 Trust to futurity for still we view.
 The always wretched, always blest, are few ;
 Life like a wheel's revolving orb turns round
 Now whirled in air, now dragged along the ground.
 When from his serpent couch, that swims the deep,
Sarangi rises from celestial sleep !
 When four more months, unmarked, have run their course
 To us all gloom—the curse has lost its force ;
 The grief from separation born expires,
 And Autumn's nights reward our chaste desires.
 Once more I view thee, as mine eyes uncloze,
 Laid by my side, and lulled by soft repose ;

মেঘদূত

বঙ্গানুবাদ

১। নিজ কর্তব্যে অবহেলাকারী কোনও বক্ষ এক বৎসর পর্য্যন্ত ভোগ্য প্রিয়পত্নীবিবাহ-জনক [বলিয়া] হ্রাসহ, প্রভুর অভিধানে সমাহিত্য-ঈষ্ট হইয়া, যেহানের জল জানকীর মানদ্বারা পবিত্র, প্রীতিজনক ছায়াপ্রধান বৃক্ষসময়িত সেই রামগিরির আশ্রমসমূহে বাস করিয়াছিলেন।

২। সেই পর্বতে কয়েক মাস অতিবাহিত করিয়া প্রিয়াবিরহী কামুক সেই বক্ষ বিরহরূপ প্রকোষ্ঠ হইতে স্বর্ণবলয় আলিত হওয়া নিরাতরণ হইয়া আবার মাসের প্রথম দিনে পর্বতের প্রহরদেশে সংলগ্ন এবং দেখিতে তট প্রসঙ্গে ক্রীড়ার মতাব্যাকারী হস্তীর মত মেঘ দর্শন করিয়াছিলেন।

৩। কুবেরাদ্রচর সেই বক্ষ অন্তঃস্তুতিতাক হইয়া কৈতকীকুম্ভমোৎপত্তির হেতু সেই মেঘের সমীপে কোনও রকমে অবস্থান করিয়া বহুকাল বাবৎ চিন্তা করিয়াছিলেন। কঠালি-জনাল্লরাগিণী প্রী [নিকটে] থাকিলেও পূর্বের চিত্ত মেঘদর্শনে স্থবিরচেষ্টা-বিকল হয়, [সেই প্রী] দূরে থাকিলে আর কথা কি ?

৪। আবার মাস নিকটবর্তী হওয়ায়, প্রিয়ার জীবনরক্ষা বাহার প্রয়োজন একপ নিম্নের কুশলময় সন্বাদ মেঘদ্বারা পাঠাইতে ইচ্ছুক হইয়া সেই বক্ষ অভিনব কুটজ কুম্ভে রচিত অর্থ প্রদানান্তর প্রীত হইয়া যে প্রানে প্রীতিই প্রধান এরূপ বাগত প্রের বিজ্ঞাসা করিলেন।

৯। যে হেতু অমূল্য (পৃষ্ঠদেশবর্তী) বায়ু তোমাকে যেরূপ বীরে বীরে চালাইতেছে এবং [যে হেতু] চাতক্য হৃষ্ট হইয়া তোমার বামভাগে অবস্থান করিয়া মধুর শব্দ করিতেছে, [হেতু] সেই মনে হয়, আকাশে প্রেক্ষীবদ্ধভাবে অবস্থিত বকৌসবল গর্তাধানসমর্থ পার্শ্বচয়সম্পন্ন নয়নাঙ্কাদকর তোমাকে সেবা করিবে।

১০। অবাধগতিসম্পন্ন তুমি অবশ্রম, বিরহের দিনগুলির গগনায় ব্যাপ্ত [এজ্জাই] জীবিতা পতিব্রতা ঘোষ্ঠভাতৃভাণ্ডাকে দর্শন করিবে। প্রিয়জনবিরহ উপহিত হইলে প্রত্যাশারূপ মনোরথ প্রায়শঃই অন্ননাগণের প্রেমার্জ সন্তঃপতনশীল কুসুমসদৃশ ছবয় ধারণ করিয়া রাখে।

১১। যে গর্জন তুমিকে উন্নততল্লিকারূপ ছত্র সমন্বিত করিতে সমর্থ হয়, তোমার সেই ঋতিমূলক গর্জন শ্রবণ করিয়া মানস সরোবরের ভ্রম উৎকণ্ঠিত রাজহংসগণ মৃগাল-নবানুর থওরূপ পাণ্ডুর-সমন্বিত হইয়া কৈলাস পর্বত পর্যন্ত আকাশে তোমার সহচর হইবে।

১২। [তোমার] প্রিয় বন্ধু, উন্নত, কটক প্রদেশে পুরবধাভের নমস্কার্য শ্রীরাঘচন্দ্রের চরণসিঁহমুখ ঐ রামগিরিকে আলিঙ্গন করিয়া আশ্রয় বাক্যে গৃহীত কর। প্রতি বর্ষাকালে তোমার সম্পর্ক লাভ করিয়া দীর্ঘকাল বিচ্ছেদজনিত উৎকণ্ঠা মোচন করায় বাহার মেহের অভিব্যক্তি হয়।

১৩। হে ভদ্র! [আমি] বলিতেছি, আমার নিকট হইতে প্রথমে তোমার গমনযোগ্য পথ শুনিয়া লও, তৎপরে আমরের সহিত প্রোত্তবা আমার সংবাদ শ্রবণ করিবে। যে পথে ক্রান্ততর হইলে পর্বতসমূহে অবস্থান করিয়া এবং ক্রান্ততর হইলে নবীপ্রবাহসমূহের লঘুগাক জল পান করিয়া গমন করিবে।

১৪। বায়ু কি পর্বতের শৃঙ্গ উড়াইয়া লইতেছে? এই হেতু (শৃঙ্গপাতভয়ে) উর্জুদী মুক্ত সিদ্ধাসনাগণ ভয়ে ভয়ে তোমার উর্জগতি দর্শন করিবে। তুমি উত্তরাতিমুখ হইয়া পথে দিগগজগণের স্তূপ স্তম্ভসমূহ বর্জন করত মৃতন বিজ্ঞানসম্পন্নমণ্ডিত এই স্থান হইতে আকাশে উঠিয়া যাও।

১৫। হস্তসমূহের মিশ্রিত প্রভার দ্বায় দর্শনীয় এই ইন্দ্রধনুঃ পূর্বদিকে বক্রীকন্তুণ হইতে অবিকৃত হ'য়েছে। শালা দ্বারা তোমার শ্রাদ্ধে, উজ্জলকান্তি মধুরগন্ধাবার গোপ বেষণারী কক্ষের শ্রাদ্ধ ঘরের দ্বায় অতীব শোভা প্রাপ্ত হইবে।

১৬। কৃষি কার্যের ফল তোমার অধীন, এত প্রেমার্জ ক্রতবীরে অনভিন্ন পল্লী-নারীগণের সাদর দৃষ্টিপাতে বিন্দিত হইয়া তৎকালে হৃৎকর্ণে আপ-ভণ্ডিজনক শৈলবহল মান নামক শব্দে আরোহণ করিয়া (তথায় বর্ণন করিয়া) শিপ্রগামী হইয়া আবার কিছু উত্তর ও কিছু পশ্চিমদিকে গমন করিবে।

১৭। হে মেঘ! চিরকূট পর্বত পশ্চিমায় সন্ধ্যান্ত তোমাকে প্রণাম করিয়া (তাড়ায়) উন্নত দপ্তকে ধারণ করিবে। তুমিও ধারাবৃষ্টি দ্বারা তাড়ায় গ্রীষ্মকালীন অগ্নি (দাবাদি)

নিৰ্মাণিত করিবে, মহৎ ব্যক্তিত্বকে [কৃত] সভাবিহীন উপকার অচিরেই সফল হয়।

১৮। আম্রকূট নামক পৰ্ব্বত ধারাবৃষ্টিধারা দাবান্ন-নিবারক পঞ্চশ্রেণী ক্রান্ত তৌমাকে সম্যকরূপে মত্তকে বহন করিবে। ক্ষুদ্র ব্যক্তিও আশ্রয়ের চতুঃ সিত্র আগমন করিলে পূৰ্ণোপকার পর্যালোচনায় বিনুথ হয় না, যে ভাদ্রশ উন্নত সে কি বিনুথ হইতে পারে ?

১৯। পরিণতফলশোভিত বনচূতধারা আবৃতপার্শ্ব আম্রকূটপৰ্ব্বত ময়ূষ কেশবচ্ছ-তুল্যবর্ণ ভূমি শূদ্রে আরোহণ করিলে মধ্যভাগে ভ্রামবর্ণ মধ্যোত্তর বিভাগে পাণ্ডুবর্ণ পৃথিবীর স্তনের স্তায় দেবদাম্পতিগণের দর্শনীয় অবস্থা প্রাপ্ত হইবে মনে করি।

২০। যাহার লতাগুহ বনচরবধূগণের বিহারভূমি এমন সেই আম্রকূট পৰ্ব্বতে রূপকাল অবস্থান করত জল বর্ষণ করায় বিপ্রগতি হইয়া তাহার পরবর্তী পথ অতিক্রম করিয়া পাশাণ-ধারা বজ্র বিদ্যুৎ পৰ্ব্বতের পাদদেশে প্রবাহিত। নন্দা নদী হস্তীর মেঘে রেখাভঙ্গীধারা বিরচিত পদ্মাবলীর স্তায় দর্শন করিবে।

২৮। বিশ্রাম করার পর, বনদীর তীরে উৎপন্ন উপবনের বৃক্ষাশুভলভনি নৃতন জনকণাচার্য্য সেচন করত বাহাদের কর্ণোৎপল কণোলের শ্বেদ মুছিবান জন্ত মার্জ্জনরূপ নীড়ার্য্য মলিনতা প্রাপ্ত হইয়াছে এরূপ পুষ্পচয়ন-কারিণীগণের মুখে ছায়া প্রদান হেতু রূপকালের অল্প পরিচিত হইয়া প্রহান করিবে।

২৯। উত্তরদিকে প্রধানকারী তোমার [পক্ষে উজ্জয়িনীর] পথ বন্ধ হইলেও উজ্জয়িনীর সৌধোপরিভাগে অহরাগ প্রকাশে (অর্থাৎ সৌধের উপরিভাগ দর্শন করিতে) বিমুখ হইও না। সেখানে বিদ্যমানতার ক্ষুরণ হইতে ভীত চঞ্চলকটাক পুরনারীগণের লোচনের সহিত যদি খেলা না কর তবে তোমার জন্ম বিফল।

৩০। উজ্জয়িনী পথে তরঙ্গসঞ্চালনে শব্দায়মান হংসাদি পক্ষিপ্রেমিরূপ মেঘলা দাম-সমযিত, ইতস্ততঃ স্থানবশতঃ মনোহররূপে, প্রবাহিত, এবং যে আবর্তরূপে নাতি বেগাইতেছে সেই নির্ঝর্য্যনামক নদীর জলমধ্যে সন্মত হইয়া পথে উপস্থিত হও। যেহেতু প্রিয় পুরুষবিষয়ে স্ত্রীলোকদিগের ভাববিশেষ [ই] প্রথম প্রণয়বাক্য।

৩১। যে সৌভাগ্যশালিন! বাহার জল বেগীয় মত ক্রম, এবং বাহার কান্তি তটজাত হৃদয় হইতে পতিত শুভ পত্রদ্বারা পাতুর সেই সিদ্ধনামক নদী, নির্ঝর্য্য নদী অতিক্রম করিয়া প্রবাহিত তোমার সৌভাগ্য নিজের ত্রিরহাবহাচার্য্য প্রকাশ করিতেছে, সে যে প্রকারে নিজের ক্রম পুরিতাগ করিতে পারে তাহা তোমারই কর্তব্য।

৩২। [হংসরাজ] উন্নয়নের চরিত্রকীর্তনে অস্তিত্ব প্রাপ্যের বৃদ্ধগণ যেখানে বর্তমান আছেন, সেই অবতীপুরী প্রাপ্ত হইয়া পূর্বোক্ত শোভা-সমৃদ্ধিতে বিশালা বিশালা নামক পুরীর অহরগণ করিবে। ঐ পুরী যে পরিমাণ পুণ্য থাকিলে স্বর্গে থাকা যায় তাহা উপভোগদ্বারা অন্ন হইয়া গেলে পৃথিবীতে সমাগত স্বর্গদ্বাসিগণের তুলাবশিষ্ট পুণ্যদ্বারা সমানীত কান্তি সমযিত স্বর্গের একটি অংশের স্থায়।

৩৩। সেখানে সারসদিগের গটু মততাবশতঃ কৃত অব্যক্ত-মধুর শব্দ দ্বারা বহন করত প্রত্যয়ে বিকসিত পদ্মগন্ধের সহিত সম্পর্কবশতঃ হ্রস্বত বন্দগতিহেতু শরীরের হিতকারী নিশ্বাসস্পর্শিত বায়ু আতিশয়জ্ঞাপনে চাটুকার প্রিয়তমের শ্রায় স্ত্রীগণের রতিক্রিয়া-জনিত প্রাপ্তি অপনোদন করে।

৩৪। পথে তোমার অন্তরাখ্যা আঘাসিত হওয়ার ইহার (উজ্জয়িনীর) পুষ্পহরতিত রমণীয় স্নগদী নারীগণের পাদস্রাগচিহ্নিতগৃহে আশ্রয় গ্রহণ করিয়া গবাক হইতে নির্গত বেশসংভারের স্তম্ভ কৃত হৃদযাত্রা বর্জিতকলেবর হইয়া বহুস্রীতিহেতু গৃহমধুরগণ কর্তৃক প্রবৃত্ত নৃত্যোপহার লাভ করিয়া [চণ্ডবরের দ্বারে বাইবে]।

৩৫। প্রহু নীলকণ্ঠের কণ্ঠকারির শ্রায় কাহিনীতে প্রবঞ্চন-কর্তৃক সাধরে বৃত্তমান তুমি উৎসলগর্য্যের সৌরভমুক্ত, স্নগদবিশারে অচ্যায়নত সুবর্তনগণের মানীয় সুগতি প্রদা যাত্রা মুরতিত, গন্ধবতী নদীর বাহুদ্বারা বাহার উচ্চান কম্পিত হর এরূপ পবিত্র প্রিহৃদনগুহ চণ্ডবরের দ্বারে গমন করিবে।

৩৬। হে মেঘ! [সন্ধ্যাকাশ ভিত্তি] অস্তময়্যে তুমি মহাকাশসমীপে উপস্থিত হইলেও যাবৎ সন্ধ্যা হয় তাবৎ পর্য্যন্ত থাকিবে। মহাদেবের প্রশংসার সন্ধ্যাকালীন আরজীকে ঢাকের কাঁচা করিয়া দৈব গভীর গর্জনের সম্পূর্ণ ফল লাভ করিবে।

৩৭। সেই মহাকাশায়তনে বাহাদের দ্বন্দ্ব ঘটনাগুলি চরণবিক্ষেপে শব্দিত হইতেছে এবং পররাগাদি রত্নের কাঙ্ক্ষিমিশ্রিত দণ্ডসম্বিষ্ট বিলাসবশতঃ পরিচালিত চামর দ্বারা হস্ত ক্রান্ত হইয়াছে সেই বেস্তাপণ ভোমার নিকট হইতে নথকতের শূঁখজনক বৃষ্টির প্রথম বিন্দুলকল প্রাপ্ত হইয়া ভোমার প্রতি ভ্রমরশ্রেণীর দ্বায় দীর্ঘ কটাক নিক্ষেপ করিবে।

৩৮। তৎপরে মহাদেবের তাণ্ডবনৃত্য আরম্ভ হইলে, নূতন জ্বালন্তুহনের দ্বায় সন্ধ্যাকালীন তেজ ধারণ করিয়া নৃত্যকালে উত্তোলিত [মহাদেবের] বাহরূপ বৃন্দসমূহ মণ্ডলাকারে আলিঙ্গন করত মনোবিকারবিশেষ দূরীকৃত করার নিশ্চয় প্রতিশ্রুতি নয়নে ভাবানীকর্তৃক অবলোকিত-ভক্তি তুমি মহাদেবের সরল গচ্ছদর্শ-ধারণাভিলাষ অপনোদন করিবে।

৩৯। সেই উজ্জ্বলিত নাক্ষত্রিকালে রানপথ নিবিড় অন্ধকারাচ্ছাদিত হইলে বর্ণের দ্বায় মনোহর বিদ্যুৎ দ্বারা প্রিয়ারূপে প্রতিষ্ঠিত নাক্ষত্রিকের পথ দেখাইবে। বর্ষণকালীন গর্জনে সশব্দ হইও না, যেহেতু তাহারা বিহ্বল হইবে।

৪০। বেধানে পারাবতগণ নিম্নস্থিত হইয়াছে এমন কোন সৌধগৃহের বলভিতে দীর্ঘকাল ক্ষুরগবশতঃ ক্ষীণ বিদ্যুৎপন্নী সম্বিত তুমি সেই রাজি প্রতিবাহিত করিয়া সূর্য উদিত হইলে আবার অবশিষ্ট পথ অতিক্রম করিবে। যেহেতু বাহারা বন্ধুর কাঁচা খোকার করিয়াছে তাহারা শিথিলপ্রবাহ হয় না।

৪১। সেই সময়ে প্রণয়গণ খণ্ডিতা নাক্ষত্রিকের নয়নলগ্ন মুছিয়া দিবে। অতএব নীচ হৃদয়ের পথ পরিচায়ক করিবে। সেই সূর্য্যও নগিনীর পদানন হইতে হিমরূপ নয়নলগ্ন প্রদমন করিবার ভক্ত প্রত্যাহৃত হইয়াছেন, তুমি তাহার করোণা করিণে ভোমার প্রতি অতি বিবেচনায় প্রবৃত্ত হইবেন।

৪২। নির্মল চিত্তের দ্বায় গভীর নদীর তলে বতাবহনের ভোমার প্রতিবিম্বস্বরূপ প্রবেশ লাভ করিবে, অতএব তুমি ধৈর্য্য অবগদন করিয়া ইহার কৈরববৎ শুভ্র চকল শ্রোষ্ঠী মৎস্তের উল্লুপ্তিরূপ অবলোকন ব্যর্থ করিতে পার না।*

৪৩। হে মেঘ! সেই গভীর নদীর বেতসলতার শাখা প্রাপ্ত হওয়ার করতলবৎ প্রতীক্ষমান, নীলবর্ণ, সৈকত-নিতম্বযুক্ত সলিল-বসন হরণপূর্ব্বক অবস্থিত ভোমার প্রস্থান বটকর হইবে। যে আশ্রয় পাইয়াছে এমন কে বিশালমখনাকে পরিচায়ক করিতে সমর্থ হয়।

৪৪। দেবগিরিতে গমনকর ভোমার করিত জনবিন্দুদ্বারা বাসায়নাগা পৃথিবীর গচ্ছদঃপণে মনোহর, হৃদিগণকর্তৃক নাস্যবিবর-ধনি সহকারে হৃদয়ভাবে প্ৰিয়মান, বনভাত জলহীন বৃক্ষ-কলের পক্ষাসম্পন্নক স্তম্ভ হাড় খেঁচে বীজে প্রবাহিত হইবে।

৪৫। সেখানে নিরাবাসকারী কাঙ্ক্ষিকেরকে তুমি নিজেকে পুষ্পবহিমেবরূপে পরিণত করাইয়া ব্যোমগহবর্ত্তে শিক্ত পুষ্পদ্বিধারা দান করাইবে। যেহেতু কাঙ্ক্ষিকের রূপ সূর্য্য হইতেও তীব্র সেই তেজ ইন্দ্রসেনাবিশেষের রক্তার ভক্ত পুণ্ড্রেশ্বর অদ্বিত্যে নিক্ষেপ করিয়াছেন।

৫৫। বায়ু প্রবাহিত হইতে থাকিলে যদি সরণ বৃক্ষের স্বকৃৎ দর্ষণ হইতে উৎপন্ন দাবানল—
শূলিনদ্বারা চমরীগণের বেশসমূহ দাহ করত সেই হিমালয়কেও গীড়িত করে, তবে তুমি
প্রচুর ভলধারাধারা এই পর্বতকে শান্তিযুক্ত করিবে, যে হেতু উত্তম ব্যক্তিগণের বিহুতি
বিপন্ন ব্যক্তিগণের বিপদ-বিনাশের জন্যই হইয়া থাকে।

৫৬। সেই হিমালয়ে যে শরভবৃন্দ গর্জনশীল অলঙ্ঘনীয় তোমাকে সহিতে না পারিয়া
দর্পাধিক্যবশতঃ নিম্নের অবতলদেশে স্তম্ভই উপরিভাগে [তোমাকে] লুপ্তন করিতে উপক্রম
করিবে, তাহাদিগকে প্রচুর বর্ষোপল বৃষ্টিরূপ হস্তধারা বিকিণ্ড করিবে। কলশূত্বে
যাহাদের বহু এমন কেই বা ভিরত্বের আশ্রয় না হইয়া থাকে।

৫৭। সেই হিমালয় কোনও শিখাযুক্তে বিলম্বিত, লজসিদ্ধি যোগিবর্জক নিরন্তর পুজিত,
শশিশেখরের চরণচিহ্ন ভক্তিনত হইয়া প্রদক্ষিণ করিবে। যাহা যেখানে প্রকাশ্য ব্যক্তিগণ
পাপ দূরীভূত করিয়া দেহত্যাগের পর ইহার চিরস্থির নন্দিত্বপ্রভৃতিব যে পদ তাহা
পাইতে সমর্থ হয়।

৫৮। সেখানে কীচক নামক বংশ-বিশেষ বায়ুপরিপূর্ণ হইয়া মধুর শব্দ করিতেছে,
সম্যক্ অল্পরক্তে বিরগীগণ জিহ্বা-বিজয় গান করিতেছে, এখন যদি তোমার গভীর ধ্বনি
মুগ্ধ ধ্বনির দ্বার পর্বতগহবরে সংক্রান্ত হয়, তবে পতপতির সঙ্গীত-বস্ত্রটি সম্পূর্ণ হইবে।

৫৯। হিমালয়ের প্রান্তদেশসমীপে সেই সেই বিশেষ দর্শনীয় বস্তু অতিক্রম করিয়া
পরন্তরামের কীর্তিপ্রসারের হেতু হংসগণের মানস সর্বোপরে বাইবার ষাটধরূপ যে ক্রৌঞ্চ-
পর্বতের রক্ত আছে সেই রক্তপথে বৈতর্য্যাদ বলির বকনে প্রবৃত্ত জিহ্বাক্রমের কুম্ভবর্ণ পান্ডুর
দ্বার বক্রতা ও দীর্ঘতায শোভমান তুমি উত্তর দিকে গমন করিবে।

৬৪। তুমি নিষেধ ইচ্ছাহসারে স্বর্ণগদ্যলনক মানস সরোবরের জল গ্রহণ ও ক্ষণকাল
স্বরগলের মুখে বজ্রধারা প্রীতির জায় প্রীতিসম্পাদন এবং জলকণাসহিত বায়ু দ্বারা স্তম্ভ-
তরুর বস্ত্র সকল কল্পিত করত কাঞ্চিদ্বারা পঙ্করাগাদি ভেদে ভিন্নতা প্রাপ্ত শ্ফটিকোজ্জল
সেই পর্বতের উপভোগ করিবে।

৬৫। প্রিয়তমের জায় সেই কৈলাস পর্বতের অঙ্কে বাহার গদ্যরূপ বস্ত্র স্থাপিত হইয়াছে,
হে কামগামিন্! তুমি সেই অলকাপুরী দর্শন করিয়া চিনিতে পারিবে না তাহা নয়।
যে অলকা বর্ষাকালে উচ্চপ্রাসাদসমূহ দ্বারা জলধাবী মেঘসমূহ ধারণ করে।

৭৩। যে অলকাতে কায় কুবের-সখা মহাদেব নিষ্ঠুরপে বাস করেন জানিয়া ভয়ে ভয়গুণ ধরু প্রাণ ধারণ করেন না। তাহার উত্তম ক্রমের সহিত দুটি প্রহর হয় বাহাতে, কামিরূপ লক্ষ্যে সফলপ্রয়োগ একরূপ চতুর বনিভাগের বিলাসদ্বারাই সিদ্ধ হয়।

৭৪। সেই অলকাতে কুবেরগৃহের উত্তর দিকে আমার গৃহ ইন্দ্রধনু প্রায় স্থান তোরণদ্বারা দূর হইতে লক্ষ্য হয়, বাহার উপবনে আমার কৃত্রিম পুত্র, শ্রিয়াকর্ষক প্রতিপালিত করম্পর্পযোগ্য শুবকাবনত ক্ষুদ্র মনার বৃক্ষ আছে।

৭৫। আমার এই আগায়ে ইন্দ্রনীল মণিদ্বারা বিরচিত আরোহণ-পথ বিশিষ্ট ময়ূখ প্রবাল-মণির দ্বারা যুগলসম্বিত স্বর্ণকমণ-কুটুমণে পরিচাপ্ত দীর্ঘিকাও আছে। বাহার জলে বাস করায় হংসগণ বিগতক্লেশ হইয়া তোমাকে দেখিয়াও নিকটবর্তী মানস সরোবরের চিত্তা করে না।

৭৬। সেই দীর্ঘির তীরে মনোহর ইন্দ্রনীলমণি-বিরচিত-শূন্য সুবর্ণকমলীতরুর বেঠানে বৃক্ষ বিহার-গিরি আছে। হে বন্ধো। বাহার প্রান্তভাগে বিভ্রাৎক্ষুরণ হয় এমন তোমাকে দেখিয়া, আমার গৃহিণীর প্রিয় এই হেতু ভীতচিত্তে সেই জৌড়াপর্কতেই চিত্তা করিতেছি।

৭৭। এই জৌড়াপর্কতে কুরবকবেষ্টিত অতিমূল্যতাপ্রহের নিকটবর্তী চঞ্চল পদ্মব-শোভিত একটি রক্তবর্ণ অশোক বৃক্ষ এবং একটি মনোহর বকুল বৃক্ষ আছে। তাহার মধ্যে একটি (অশোক)-আমার সহিত তোমার সখীর বাস চরণের অতিলাষ করে, অন্যটি (বকুল) দোহদহলে তাহার সুখমত্তের আকাঙ্ক্ষা করে।

৭৮। সেই ছুই বৃক্ষের মধ্যভাগে অনতিকঠোর বাঁশের আভার দ্বায় আভাবিশিষ্ট মণি (মরকত) দ্বারা বহুমূল্যে নটিকমণ বেদির উপরিভাগে পূর্বপ্রতি একটি বাসদণ্ড আছে, কপৎকল্পণ-মনোহর হস্ততালিকা দ্বারা মণ্ডিত কর্তৃক নব্বিত তোমাদের বন্ধ ময়ূখ দিবাবসানে বাহার উপর উপবেশন করে।

১০৩। হে স্বভগে ! শ্রামবর্ণ লভায় তোমায় অঙ্গদাদৃশ্য, বিশ্রিত হৃগ্ননয়নে দৃষ্টিপাত, চন্দ্রে মুখকান্তি, ময়ূরপুচ্ছকলাপে কেশ, অন্ন নদীতরঙ্গে ক্রক্ষেপ সাদৃশ্য অনুভব করিতেছি, হায় কোনও একস্থানে তোমাব সাদৃশ্য নাই।

১০৪। হে বালো ! কাম জলধারাপাতে সিক্ত স্থলের স্রাব স্নগন্ধবিশিষ্ট তোমার এই মুখের দূরে অবস্থিত কৃশ আমাকেও হিংসা করে। গ্রীষ্মাবসানে নানাদিগে স্নানয় ইত্যন্তঃ স্থিত মেঘদ্বারা সূর্য্যাকিরণ যে দিনে খণ্ডখণ্ডীকৃত হয় সেই দিনগুলি কিভাবে যাইবে, ইহা চিন্তাকর।

১০৫। প্রণয়-কোপাবস্থায়ুক তোমার প্রতিকৃতি গৈরিকাদি রঞ্জকব্রব্যদ্বারা শিলাপটে চিত্রিত করিয়া যখনই নিজকে তোমার চরণে পতিত কবিত্তে ইচ্ছা করি তখনই নিরন্তর প্রবৃত্ত অশ্রুদ্বারা আমার দৃষ্টি আচ্ছাদিত হয়। দারুণ বিধাতা চিত্তেও আমাদের মিলন সহ্য করে না।

১০৬। স্বপ্নাবস্থায় কোনও প্রকারে প্রাপ্ত তোমাকে গাঢ় আলিঙ্গন কবিস্বার জড় শূভ্রে প্রণয়িতবাহ আমাকে নিরীক্ষণকারিণী বনধেবভাগনের মুক্তাযং, হুল বাপ্পবিন্দু অনেকবার তরুণলবোপরি পতিত হয় না, এতদপ নহে।

APPENDIX I.

VARIANT READINGS OF THE MEGHA-DUTA

मेघदूतस्य पाठान्तराणि

Verse Line Bharata Mallika

1. 1. स्वाधिकारः—स्वाधिकारात् ।
2. 3. प्रथमदिवसे—प्रथमदिवसे
3. 1. केतकाधानः—केतुकाधानः ।
4. 1. नमसि—मनसि । 2. लम्भार्थं—लम्बनाधी, नार्ध ।
3. स प्रत्यग्रैः—संप्रत्यग्रैः । 5. 4. प्रकृतिरूपणा—
प्रणयरूपणा ।
6. 1. पुष्करा—पुष्कला । 4. मोघा—वंध्या ।
7. 2. धनपतिः—धनपतेः ।
8. 2. प्रलयादाश्रमलः—प्रलयादाश्रमलः ।
4. ०प्यहमिव—०प्ययमिव ।
9. 2. चातकस्ते सगर्वः—चातकस्ते सगर्वः, चातकस्तेऽयम्, चातकस्ते
सगर्वः । 3. क्षमपरिचयं—क्षमपरिचयं, क्षमपरिचयात्, क्षमपरिचयात् ।
4. सेविष्यन्ते—प्रेक्षिष्यन्ते ; ०मुभयं—०मुखदं ।
10. 2. अवहितः—अवहितः । 4. सयः पति—सयः पतिः ।
11. 1. ०मुच्छिलीन्प्रातपतां—०मुच्छिलीन्प्रातपन्त्यां, ०मुत्सिलीन्प्रातपन्त्यां,
०मुच्छिलीन्प्रातपताम् ।
12. 3. भवतो—भवता ।
13. 1. तावच्छृणु—मत्तः शृणु । 2. ०णानुरूपं—०णानुरूपं ।
3. श्रोतृपेयं—श्रोतृपेयम् । 4. ०शोषयुज्य—०शोषयुज्यं ।
14. 1. हरति—वहति । 2. द्योत्स्नाय—द्योत्स्नाय ।
4. ०बलेपान्—०बलेपान् ।
15. 1. रत्नच्छाया—रत्नच्छाया । 3. वान्तिमापत्स्यते—वान्तिमापत्स्यते ।

৮৩। অতি ক্রন্দনে ক্ষীত নয়নসম্বিত, খাগ বায়ুর উষ্ণতা বশতঃ বর্ণীকৃত প্রাপ্ত অধরোষ্ঠ-বিশিষ্ট লহমান কুন্তল হেতু অসম্পূর্ণাভিব্যক্ত হস্তোপরি স্থাপিত সেই প্রিয়ার মুখ তোমার অহুসরণে মলিনকান্তি চক্রেব দীনতা ধারণ করিয়াছে।

৮৪। সেই আমার প্রিয়া [প্রোষিতের আগমন বামনায়] দেবতারাদনে ব্যাপ্তা, অথবা [বিরহ কাতবা আমার ধেরূপ কুশতা, প্রিয়েবও সেইরূপ হইয়াছে এইরূপ] ভাবদ্বারা অহুসেয় আমার বিরহরূপ প্রতিকৃতি চিত্রণরতা, কিংবা “হে বিনীতে সারিকে, তুমি কি উর্তার স্মরণ করিতেছ? যে হেতু তুমি তাহার প্রীতিপাত্র” এই কথা পল্পরহিতা মধুরভাবিণী সারিকাকে বিজ্ঞানসা করিতেছে, এই অবস্থায় তোমার দৃষ্টিপথে অবিলম্বে পতিতা হইবে।

৮৫। হে সাধো! অথবা মলিন বসনারূত জোড়দেশে বীণা স্থাপন করিয়া আমার নামচিহ্নিত পদসম্বিত গান গাহিতে অভিসাধিণী হইয়া নয়ন জলগাতে সিক্ত বীণা কোনও রকমে মুছিয়া পুনঃ পুনঃ স্বকৃত মুচ্ছনা (কণ্ঠধরেব আরোহাবরোহক্রম) জুলিয়া যাইতেছে। [এই অবস্থায় তোমার দৃষ্টিপথে পতিতা হইবে]।

৮৬। অথবা, প্রহসন দিন হইতে নিরুপিত (সংবৎসর রূপ) সীমার অবশিষ্ট মাসগুলি গৃহঘারে স্থাপিত পুষ্পদ্বারা গণনা করিয়া ভূমিতে স্থাপন করিতেছে, অথবা মনে মনে আরোপিত বাহার আরম্ভ একরূপ আমার সহবাস অহুত্ব করিতেছে [এই অবস্থায় দৃষ্টিপথে পতিত হইবে]। পতিবিরহে নারীগণের এইগুলি প্রায়ই চিত্তবিনোদের উপায় হয়।

২২। সেই দুর্লভ মংগিরা পরিত্যক্তভরণ, অনেকবার অতিহৃৎখে শব্যাক্রোড়ে স্থাপিত কোমল গাত্র ধারণ করায় তোমাকেও নব জন্মের অঙ্গ মোচন করাবে। দুঃ-
হৃদয় প্রায় সকলেরই অন্তঃকরণবৃত্তি করুণাময়ী হইয়া থাকে।

২৩। তোমার সখীর মন আমার প্রতি নেহপূর্ণ ইহা আমি জানি, এই জন্তই প্রথম বিবাহে তাহাকে পুরোঁঠাবহাগ্রা বনিয়া মনে করিতেছি আমি নিজকে সোভাগাবান্ মনে করিয়া এরূপ বলিতেছি না। হে জ্ঞাতঃ! আমি বাশ বলিয়াম সেই সদস্যই দ্বিত্ব তোমার অমৃতবসিদ্ধ হইবে।

২৪। চূর্ণকৃষ্ণধারা নিরুদ্ভাপাদ অঙ্গনজাত নিম্বতাসীন, যত পরিত্যাগ করায় ক্ষতবহীন, তুমি নিওটবর্তী হইলে উপরিভাবে স্পন্দনযুক্ত শৃগলোচনা তোমার সখীর নয়ন মন্তস্তম্ভালনে চক্ষু কুবল্লের শোভার সহিত সান্বিত প্রাপ্ত হইবে মনে করি।

২৫। মদীর নবচিহ্নবিরহিত, চিরবাণ সেবিত মৌলিকসমূহ, সৈববশে মোচিত, রত্নজিহ্বাবাসনে আমার করমর্দনযোগ্য, রসার্জ কদম্বীতন্তের দ্বার পাণ্ডুর বর্ণ ইহার বান উর স্পন্দিত হইবে।

২৬। হে মেঘ! তোমার গমনকালে যদি তিনি নিদ্রা সুখ লাভ করিয়া থাকেন, তবে সেখানে থাকিয়া গর্জন পরিত্যাগ করত একপ্রশ্নের কাল অপেক্ষা করিবে। প্রণয়ী আমাকে কোনও প্রকারে স্বপ্নে প্রাপ্ত হইলে, ইহার গাঢ় আলিঙ্গন তৎক্ষণাৎ যেন কর্তৃকথিত কৃষ্ণভাবক না হয়।

২৭। তাহাকে নিজ অকণাঙ্গসম্পর্কে স্তুত বাবুদারা জাগাইয়া নূতন জাতিবৃট্টমণ্ডলের সহিত পুনরুজ্জীবিতা অবধিষ্ঠিত গবাক্ষে নিশ্চলনয়না মনখিনীকে অন্তর্গতবিশ্রাম তুমি দ্রুত হইয়া গর্জনরূপ বাক্যে বলিতে আরম্ভ করিবে।

২৮। হে সত্তর্ককে! আমাকে তোমার স্বামীর প্রিয়বন্ধু, ছবয়ে অর্পিত তাহার বাচিক ফেতু তোমার নিকটে উপস্থিত মেঘ জানিবে। বে মেঘ নারীগণের বেণিমোচনে উৎকণ্ঠিত পথে পরিভ্রান্ত আবাসিসমূহকে গভীর শিখ ধ্বনিদ্বারা অগ্ৰাধিত করে।

২৯। এইরূপ বলিলে হৃদমানের প্রতি নীতার দ্বার সেই আমার প্রিয়তমা উর্ধ্বমুখী ঐশ্বর্য্যক বশতঃ বিকসিতচিত্তা হইয়া তোমাকে দেখিয়া ও সম্ভাবিত করিয়া অন্তঃগত শোভা বিবর স্বেদ সাবধানে প্রবণ করিবে। হে সাধো! নারীগণের হৃদয়স্থে প্রাপ্ত প্রিয়তমের বাক্য সমাগম অপেক্ষা দিব্য নূন।

১০০। হে দীর্ঘজীবিন্! আমার এবং তোমার বাক্যে তাহার উপকারের লভ এইরূপ বলিবে, হে অবশেষ! তোমার প্রিয় রামগিরিকান্দমে অবস্থান করিয়া কুশলে আছেন, ও বিরহিণী তোমার কুশল জিজ্ঞাসা করিতেছেন। নবরসেহ প্রাণিগণের ইহাই প্রথম আবাসনীয়।

১০১। দূরে অবস্থিত, প্রতিদূর্ণ দৈবকর্তৃক রুদ্ধপথ সেই তোমার প্রিয়তম, কীর্ণ, সস্তাপযুক্ত, অঙ্গপরিদূত, উৎকণ্ঠায়ুক্ত, দীর্ঘনিশ্বাসাধিত তাহার দেহদ্বারা তোমার ক্লম, বিরহস্তাপযুক্ত অঙ্গপ্রত্যঙ্গ, সতত উৎকণ্ঠায়ুক্ত, প্রবণ উর্ধ্বাঙ্গবিশিষ্ট শরীরে সেই স্বেদ ভাবনা দ্বারা প্রবেশ করিতেছে (আলিঙ্গন করিতেছে)।

১০২। তোমার প্রিয় সখীগণের অগ্রে তোমার মুখস্পর্শ হইবে এই শোভে দাগা শযোচ্চারণ করিয়াও ব্যায় যোগ্য তাহাও তোমার কর্ণে বলিতে চক্ষু সইত, সেই তোমার প্রিয় প্রবণ ও নয়নের পথ অতিক্রম করিয়া তোমাকে উৎকণ্ঠার সহিত বিরহিত এই কণাগুলি আমাধারা বলিয়া পাঠাইয়াছেন।

১০৩। হে হুতগে! শ্রামবর্ষ লভ্য তোমার অঙ্গদাদৃশ্য, বিস্তৃত সৃগীনয়নে দৃষ্টিগাত, চন্দ্রে মৃদুকাষ্ঠি, ময়ূরপুচ্ছকলাগে কেশ, অন্ন নদীতরনে ক্রন্দেণ সাদৃশ্য অশ্রুতব করিতেছি, হায় কোনও একখানে তোমার সাদৃশ্য নাই।

১০৪। হে বালে! কাম জনধারাধাতে সিক্ত হুলের ছায় স্নগন্ধবিশিষ্ট তোমার এই মুগের দূরে অবস্থিত কৃশ আমাকেও হিঙ্গা করে। গ্রীষ্মাবসানে নানাদিগে সংলগ্ন ইত্যন্ততঃ দ্বিত মেঘদ্বারা সূর্যাকিরণ যে দিনে ঋতুভৌকৃত হয় সেই দিনগুলি কিভাবে যাইবে, ইহা চিন্তাকর।

১০৫। প্রণয়-কোণাবহাযুক্ত তোমার প্রতিকৃতি গৈরিকামি রক্তকম্বাঘারা শিলাপটে চিত্রিত করিয়া যখনই নিজকে তোমার চরণে পতিত করিতে ইচ্ছা করি তখনই নিরন্তর প্রবৃদ্ধ অশ্রুদ্বারা আমার দৃষ্টি আচ্ছাদিত হব। দারুণ বিধাতা চিত্তেও আমাদের মিলন সহ্য করে না।

১০৬। স্বপ্নাবহায কোনও প্রকারে প্রাপ্ত তোমাকে গাত আলিঙ্গন করিবার ক্ষমতা পুণ্ড্রে প্রদানিতবাহ আমাকে নিরীক্ষণকারিণী বনধেবতাগণের মুক্তাবৎ স্থূল বাষ্পবিন্দু অনেকবার তরুপল্লবোপরি পতিত হয় না, এতদূর নহে।

১০৭। হে গুণবতি! সেবদাস কৃষ্ণের পদবলসুহ সন্তঃ ভাবিয়া তাহার কীর্তিচন্দ্রে স্নগন্ধযুক্ত দক্ষিণদিকে প্রবৃত্ত যে শীতল পর্লভ্যবায়ু তাহা 'এই বায়ু পূর্বে যদি তোমার অঙ্গ স্পর্শ করিয়া থাকে' এই মনে করিয়া আমি আলিঙ্গন করিয়া থাকি।

১০৮। হে বিশোলোচনে! দীর্ঘবৎ প্রতীক্ষমান প্রহরযুক্ত রাজি কণকালের ছায় কিরূপে সংক্ষেপ করা যায়, এবং দিবসও সূর্যকালে কিরূপে অন্ন সন্ধ্যাপুঙ্ক হয়, এইরূপে অপ্রাণ্য মনোরথবিশিষ্ট আমার চিত্তকে অতিভীত তোমার বিরোগবেদনায় অনাথ করিয়াছে।

১০৯। অয়ি! অনেক বিচার করত আমি নিজেই নিজকে স্তম্ভ করিয়াছি, অতএব হে হুতগে! তুমিও অতিক্রান্ততা প্রাপ্ত হইও না। কোন ব্যক্তির নিরত স্নেহ বা নিরত দ্বন্দ্ব উপস্থিত হয়? অবহা যথাক্রমে প্রান্তভাগের ছায় নিরগামিনী ও উর্দ্ধগামিনী হইয়া থাকে।

১১০। বিষ্ণু অনন্তপথ্য হইতে উঠিলে আমার শাপাবদান হইবে এই চারিটা মাস চকুবিদ্যা অভিযাহিত কর। পরে আমরা প্রবৃদ্ধ শারদীয় ষোডশ-সমুদ্ভাসিত রজনীতে বিরহকালে বহুচিন্তিত স্বকীয় অভিলাষ উপভোগ করিব।

১১১। তিনি পুনরায় বলিয়াছেন যে, পূর্বে শয্যাবতুমি আমার কণ্ঠগদ্য ভাবে নিমিত্তা হইয়া কোনও প্রকার রোদন করিতে করিতে শীতলই আগরিতা হইয়াছিলে। পুনঃ পুনঃ রোদন কারণ প্রশ্ন করায় তুমি গুঢ় হাস্যসহকারে এইরূপ বলিয়াছিলে—হে মূর্ত্ত! কোনও জীব লবিত কীভারত তোমাকে আমি বশে দেখিয়াছি।

১১২। হে কৃষ্ণনয়নে! এই বিশ্বাসহেতু বসায় আমাকে কুণ্ঠী আনিয়া লোকপ্রদান হেতু আমার বিষয়ে অকুণ্ঠশাস্তিনী হইও না। বিরহ হইলেও বিগতাপং মেঘকে লোকে অনির্ভর্যচনীর স্বরূপ বলিয়া থাকে, যে হেতু সেই মেঘ জিরাধারা অহুন্ময়মান অতএব বহুতরস হইয়া মেঘপাতের দর্শনে রাশীভূত হয়।

১১৩। হে সাধো! এই আমার বদ্ধকার্য্য কি তুমি কণ্ঠকরূপে হির করিয়াছ? উত্তর না বলায় তোমার ধৈর্য্য কি বিবেচনা করি না, নিশ্চয়ই করি। কিছু না বলিয়াও তুমি ঘাচিত হইয়া চাতকদিগকে জলপান কর। সন্ধানদিগের বাচকবিষয়ে অভিযুক্ত বিধেয় সম্পাদনই প্রতিবদন।

১১৪। হে মেঘ! প্রার্থনাভিগামি-চিত্ত-সমমিত আমার প্রতি মেঘবশতঃ, অথবা 'এ অতি ব্যাকুল' এই মনে করিয়া আমার প্রতি অহুগ্ৰহ বুদ্ধিতে আমার প্রাবৃত এই প্রণয়যোগ্য কার্য্য করিয়া তুমি বর্ষাকালে অধিক শোভা প্রাপ্ত হইয়া অতিশয়িত বেশে বিচরণ কর। বিদ্রাতের গঠিত তোমার কণকালের ক্ষমতা যেন বিরহ না হয়।

APPENDIX I.

VARIANT READINGS OF THE MEGHA-DŪTA

मेघदूतस्य पाठान्तराणि

Verse Line Bharata Mallika

1. 1. स्वाधिकार०—स्वाधिकारात् ।
2. 3. प्रथमदिवसे—प्रथमदिवसे
3. 1. केतकाधान०—केतुकाधान० ।
4. 1. नभसि—मनसि । 2. लम्बार्थी—लम्प्यनार्थी, ०नार्थ ।
3. स प्रत्यमैः—संप्रत्यमैः । 5. 4. प्रवृत्तिरूपणा०—
प्रत्ययरूपणा० ।
6. 1. पुष्करा०—पुष्पला० । 4. मोघा—वंध्या ।
7. 2. धनपति०—धनपते ।
8. 2. प्रत्ययादाशसल्य—प्रत्ययादाशसन्त्यः ।
4. ०प्यहमिव—०प्ययमिव ।
9. 2. चातकस्ते सगर्व—चातकस्ते सवन्धुः, चातकस्तोयग्रुः, चातकस्ते
सगन्धः । 3. क्षमपरिचर्य—स्थिरपरिचर्य, क्षमपरिचयात्, क्षणपरिचयात् ।
4. सेविष्यन्ते—प्रेक्षिष्यन्ते ; ०सुभगं—०सुखदं ।
10. 2. अविहत०—अवहित० । 4. सद्यः पाति—मयः पात० ।
11. 1. ०मुच्छिलीन्प्रातपत्ता—०मुच्छिलिन्प्रातपत्ता, ०मुत्सिलिन्प्रातपत्ता,
०मुच्छिलीन्प्रातपत्ताम् ।
12. 3. भवती—भवता ।
13. 1. तावच्छृणु—मत्त. शृणु । 2. ०शुःतुरूपं—०शुःतुकूलं ।
3. श्रोतृपेयं—अव्यवन्धम् । 4. ०घोषयुज्य—०घोषयुज्य ।
14. 1. हरति—वहति । 2. दृष्टोच्छ्राय०—दृष्टोत्साह० ।
4. ०बलेपान्—०बलेहान् ।
15. 1. रत्नच्छाया—रत्नच्छाय० । 3. वान्तिमापत्स्यते—वान्तिमालप्स्यते ।

16. 1. भ्रूचिकारानभिज्ञैः—भ्रूविलासानभिज्ञैः । 3. मालं—सालम् । 4. पथाद्
मज्ज लघुगतिः—पथात् प्रचलत्य गतिः ; भूय एवो—विशिदेवो ।
17. 1. अघ्वक्रान्तं—अघ्वभ्रान्तं ; सागुमाधितकूटः—सागुमानाघ्रकूटः ।
2. श्वापमानः—श्वाप्यमानः । 4. सद्गुमाचारः—सतकारादः ।
19. 4. मध्ये—मेघे ।
20. 1. स्थित्वा तस्मिन्—तस्मिन् स्थित्वा । 2. सोयोत्सर्गद्रुतं—सोयोत्-
सर्गाद् द्रुतं, सोयोत्सर्गोल्लघु ।
21. 1. स्त्रिकैः—स्त्रीदण्डैः । 2. जम्बुकुञ्जं—जम्बूपण्डं ।
22. 3. दग्धा—जग्धा । 4. जलजलमुच-—नवजलमुचः ।
23. 1. रभसान्—चतुरान् । 4. सोत्कम्पानि—सोत्कण्ठानि ।
24. 3. सजलनयनैः—समयनजलैः । 4. प्रत्युद्यातः—प्रत्युद्धातः ।
25. 2. नीडारम्भे—नीडारम्भैः । 3. फलपरिणतिरयामं—परिणतफल-
श्यामं, परिणतिफलश्यामं ।
26. 2. फलमतिमहत्—फलमविरलं ; सन्धा—सन्ध्या ।
3. खादुयुक्तं—प्रादु यत्तत्, खादु यस्मात् । 4. लोमि—लोम्याः ।
27. 1. विभागं—विधान्ति ।
28. 1. नवनदी—वननदी, नगनदी ; तीरजातानि—सिन्धु—तीरजानां
निषिद्धं ।
29. 3. स्फुरणं—स्फुरितं, चकितैस्तप्तं—चकितैर्यत् ।
4. लोमि—लोम्याः ।
30. 1. वीचिलोभस्तमितं—वोचिलोभकण्ठितं । 3. भ्यन्तरं—भ्यन्तरः ।
4. प्रणयवचनं—प्रणयिवचनं ।
31. 1. सलिला—सलिलाः ; सलिला तामसीतस्य—सलिलासावतीतस्य,
सलिला सा स्वसीतस्य ; सिन्धु—सिन्धु । 2. पाण्डुच्छाया—
पाण्डुच्छाया ; शीर्षपणं—शीर्षपणं । 3. व्यञ्जयन्ती—व्यञ्जयन्ती ।
32. 1. मुदयनं—मुदयनं ; रुद्रां—रुद्रान् । 2. मनुसरं—मुपसर ।
4. पुण्यैर्हृतं—पुण्यैः कृतं ।
33. 3. तप्तं—यत् । 4. मित्रा—मित्राः ।
34. 1. ध्रुवैः ध्रुवैः । 2. वृत्तोपहारः—वृत्तोपचारः । 3. ध्वमिन्नान्तरारमा

—०ध्वखेदं नयेथा । 4. खट्वा खेदं—नीत्वा रात्रिं, रात्रिं
नीत्वा, मुञ्चा खेदं, लक्ष्मीं परयन् ।

35. 1. बोध्यमाणः—दृश्यमान । 2. चण्डेश्वरस्य—चण्डीश्वरस्य । 4. ०विरत०
—०निरत० ।

36. 2. ०दभ्येति—०दत्येति । 4. ०मामन्त्राणां—०मामन्त्राणां ।

37. 1. पादन्यासैः—पादन्यास० । 2. ०खचितं०—रचित,० ; कान्त०—
वान्त० । 4. द्यन्ति—०द्यन्ते ; त्वयि—त्वयि ।

38. 2. सार्यं—सान्ध्यं ; ०जवा०— ०जपा० । 3. वृत्ता०—वृत्ता० ।

39. 1. नक्तं—रात्री । 3. सौदामन्या—सौदामिन्या ; ०निग्धया—०च्छायाया ।
4. ०मुखरो—विमुखो ; मास्म—मा च ।

40. 1. ०वडभो—०वलभौ । 4. 3. ०वदनात्—०नयनात् ।

42. 3. तस्मादस्याः—तस्मात्तस्याः ।

43. 2. हृत्वा—नीरत्वा । 4. पुलिन०—विरत०, विपुल० ।

44. 1. ०पुरय —०रम्य । 2. ०द्युभगं—०मधुरं । 4. वायुः—वातः ;
०डुम्बराणाम्—डुम्बराणाम् ।

45. 3. चमूनां—वसूना० ।

46. 2. ०प्रेम्णा—प्रीत्या , ०दल०— ०पद० , ०प्रावि—०स्पर्धि । 3. ०प्यायये०
पावये० ।

47. 1. आरभ्यैर्न—आराप्यैर्दं ; शरवणभवं—शरवणभुव । 2. ०मुंष्टमार्गः
—०र्दत्तमार्गः, ०र्दत्तवर्त्मा ।

48. 3. नूनमावर्ग्यं—दूरमावर्ग्यं ।

49. 2. कृष्णसार०—कृष्णसार० । 3. ०श्रीजुपा०—०श्रीयुपा०, ०श्रीमुपा० ।

50. 1. ०मधरच्छायाया—०मदश्छायाया, ०मध च्छायाया । 4. ०भ्यपिप्त-
न्मुक्तानि—०भ्यवर्षन्मुक्तानि ।

51. 1. हित्वा—भूत्वा, कृत्वा, द्वित्वा । 2. बन्धुप्रीत्या—बन्धुस्नेहात् । 3.
०मधिगम०—०मधिगम० ; मीम्य—सोम्य । 4. अन्त शुद्धस्त्व०—
अन्त स्वच्छस्त्व० ; ०स्त्वमपि—०स्त्वमसि ।

52. 3. विदस्येव—विहस्योच्च०, विहस्येव ।

53. 1. पन्थार्थ०—पूर्वार्थ० । 3. संसर्पन्त्या—सन्तर्पन्त्या ; द्वाययाग्नी—

द्यायया सा । 4. •नोपगत०—•नोपगत० ; •सङ्गमेनाभि०—•सङ्गमे-
वाभि० ।

54. 4. शुभ्रा—रम्या, शुभ्र० । 55. 1. तं—त्वं, •सङ्घर्ष०—•संघट० ।
56. 1. ये त्वा मुक्ताध्वनिमसहना—ये संरम्भोत्पन्नरभसाः, स्वाङ्ग०—काय० ।
2. दर्पोन्तेकादुपरि—मुक्ताध्वानं सपदि, मुक्ताध्वानं सपदि ; लङ्घयिष्यन्त्य-
लङ्घयम्—लङ्घयेयुर्भवन्तम् । 3. •रुष्टिहासा०—•रुष्टिपाता० । 4. कै वा
—केषा ।
57. 7. •रूपहितवलिं—•रूपहितवलिं, •रूपचित्तवलिं । 3. •दूरसु०—•दूर्ध्वमु० ।
4. परपन्तेऽस्य—कल्पिष्यन्ते, संक्षपन्ते ।
58. 2. संरक्ता०—संसक्ता० । 3. निर्हादी ते—निर्हादस्ते ; मुरज—मुरख ;
कन्दरेषु—कन्दरासु, कन्दरीषु । 4. समग्र—समस्तः ।
59. 1. •मतिक्रम्य—•मुपक्रम्य । 3. •मनुसरे०—•मभिसरे०, •मनुपते० ।
•शोभी—•शाली, •शालिः । 4. •नियमनाभ्यु०—•नियमनेऽभ्यु०,
नियमनायो० ।
60. 2. •दर्पण०—•दर्शन० । 3. •शुक्लो०—•शुक्लो० ; कुसुद—कुसुम । 4.
प्रतिदिशमिव—प्रतिनिशमिव. प्रतिदिनमिव ।
61. 2. •द्विरददशन०—•द्विरदरदन० । 3. शोभामद्रेः स्तिमित०—शीला-
मद्रे स्तिमित० ।
62. 1. हित्वा तस्मिन्—हित्वा नीलं, तस्मिन् हित्वा 2. विचरेत्—विहरेत् ।
3. •जंलीप०—•जंलीपऽस्या । 4. यत्र पदगुल्य—कुरु सुत्रपद० ;
पदगुल्यस्पर्शमारोहणेयु—मणितटारोहण्यायामचारी, मणितटारोहण्याया
प्रयायी, मणिशिलारोहण्यायाप्रयायी ।
63. 1. पलमङ्गलितशोदुषःनोदीर्घसौम्य—जनितगलितोद्गारमन्त्र प्रवेसात् ; •नोदीर्घ०
—•नोदीर्घ० । 3. तान्यो मोक्षस्तव यदि—तान्यो मोक्षो यदि
तव । 4. •लीला. भवणपर्यै०—•लीलाः भवणपर्यै० ; •भोग-
येन्द्राः—•भोग्येन्द्राः, •भोग्येन्द्राः ।
64. 2. तामा—तामं, •मैरावत्य—•मैरावत्यम् । 3. वातेः.....•शुभ्रानि
—•शुभ्रानि मणिलयान्यंशुभ्रानि स्वपतिः, •शुभ्रानि मणिलयान्यंशुभ्रानि
वाते । 4. •मित्र—•मित्र ; विशद—विमल ; दाया...विशद—
नावापेष्टैर्जलद सन्निवै ; विविशोभं गणेशम्—निविशे. परैर्ग यम् ।

65. 1. ०दुकूलं—०दुगूला । 3. ०विमानै—०विमाना ।
66. 2. ०मुरजाः—०मुरवाः ; ०गम्भीर०—०पर्जन्य० ।
67. 1. ०मलकं—०मलके । 2. लोत्र०—रोत्र० ; ०मानने श्रीः—०माननधीः ।
68. 2. ०रचना०—०रचिता० । 3. रतिरसं—रतिफलं । 4. शनकैः—मधुरं ।
69. 1. गत्युत्—गल्योत् । 2. ह्रस्वच्छेदैः—कृतच्छेदैः, पत्रच्छेदैः ; ०नलिनै—०कमलैः ; ०विभ्रंशिमि०—०विक्षंशिमि० । 3. मुक्ताजालै०, —मुक्ताजाल०, मुक्तालम्र० ; ०परिसरै०—०परिमलै० ; ०परिमलैर्मित्र०, ०परिसरैरिच्छत्र०—०परिषयच्छिन्न०, ०परिमलच्छिन्न०, ०परिचितच्छिन्न०, ०परिसरच्छिन्न० । 4. नेशो मार्गः—नैशः पन्थाः ।
70. 1. ०च्छसित०—०च्छसन० । विम्बाधराणा—यद्वाङ्मनाना । 2. वासः कामा—क्षीमं रागा । 3. ०मुखगतान्—०मुखमपि । 4. ०रेरणा घूर्ण०—०प्रेरणधूर्ण० ।
71. 2. सजलकणिकादोप०—नवजलकणैर्दोप०, सजलकणिकादोप०, सलिल-कणिकादोप० । 3. ०स्त्वादशा—स्त्वादशो, यत्न जालै—यन्त्रजालै०, जालमार्गै० । 4. ०निपुणा—०निपुणं ।
72. 1. ०भुजोच्छ्रसितालिङ्गिताना—०भुजालिङ्गनोच्छ्रसितानां । 3. ०दैक्षोदिता-धन्द्रपादै०—०दैक्षोदिताधन्द्रपादै०, ०दैरिन्दुपादैर्निशीथे, ०द्योति-ताधन्द्रपादै०, ०दैः प्रेरिताधन्द्रपादै०, ०दैक्षन्द्रपादैर्निशीथे ।
73. 3. सप्रभूक्त०—सप्रभूक्तं ; ०लक्ष्ये—०लक्ष्ये । 4. ०ध्वगुर०—०ध्वदुल० ।
74. 1. तता०—अना० ; ०शृङ्ग नुत्तरे०—०शृङ्गादुत्तरे० । 2. सुरपति०—त्वदमर० । 3. यस्योद्याने—यस्योपान्ते ; कान्तया वर्धितो—वर्धितः कान्तया ।
75. 2. रङ्गना—र्यूता, रूषिता ; कमलमुकुलै—विकचकमलैः ; क्षिगध०—दोष० ; वैदूर्य०—वैदूर्य० । 4. न ध्यास्यन्ति—नाप्यास्यन्ति ; प्रेक्ष्य—प्राप्य ।
76. 1. तस्या०—यस्या० ; रचित०—निरचित०, विहित० । 2. ०वेष्टन०—०वेष्टनः । 4. ०स्फुरित०—०स्फुटित० ।
77. 1. ०धात०—०लक्ष्म । 2. प्रत्वासतः—प्रत्वासद्यो । 4. ०मदिरां—०मदिरा । दोहद०—दोहद० ।

78. 2. वद्धा—वद्धा । 3. शिञ्जद्वलय०—शिञ्जद्वलय०, शिञ्जावलय० ; नर्तितः कान्तया मे—कान्तया नर्तितो मे ।
79. 1. •लक्षयेया—•लक्षणीयं 3. मन्दच्छायं—क्षामच्छायं ।
80. 1. तत्परित्याग०—शोभसंपात० ।
81. 1. शिखर—शिखरि ; •धरोष्ठो—•धरोष्ठो । 2. •हरिणो—•हरिण० । 4. •विषये—•विषया ; •राद्यैव—•राद्येव ।
82. 1. जानीयाः—जानीयाः । 3. गाढोत्कण्ठा—गाढोत्कण्ठा० ; पाला—पाला । 4. जाता—जाता ; •मथिता पद्मिनीं वान्यरूपाम्—•मथिता पद्मिनीवान्यरूपा ।
83. 1. प्रियाया—यहूना । 2. •धरोष्ठम्—•धरोष्ठम् । 3. हस्तन्यस्तं—हस्ते न्यस्तं । 4. त्वदनुसरण०—त्वदनुसरण०, त्वदनुसरणम् ।
84. 1. पुरा—पुरे । 2. विरहवज्जुता—विरहवज्जुता । 3. •वचनं—•वचनं । सारिका—सारिका । 4. निमृते—रसिके ।
85. 1. सौम्य—सौम्यं । 3. तन्त्रीराश्रं—तन्त्रीराश्रं । 4. स्वयमपि—स्वयमपि ; कृता—कृता ।
86. 1. गमन०—विरह० ; •स्थापितस्या०—•स्थापितस्या० ; •प्रमितस्या० । 2. •मुक्त०—•दत्त० । 3. संयोगं—संयोगं, गतसंयोगं, गतसंयोगं नो वा । 3. हृदयनिहिता०—हृदयरविता० ; •मासादयन्ती—•मासादयन्ती । 4. ध्वजानां—•ध्वजानां ।
87. 1. पीडयेद्द्विप्रयोग—पीडयेद्द्विप्रयोगः, खेदयेद्द्विप्रयोगः । 3. •मलं—•मलं । 4. •शयनाश्रं—•शयनां सभ्रं०, •शयनां सभ्रं०, •शयनां शीघ्रं० ।
88. 1. सप्तिकीर्णं—सप्तिकीर्णं । 3. क्षणमपि—क्षणमपि । 4. •निरक्ष-जगितैरभु०—•निरक्षजगितैरभु०, •निरक्षजगितैरभु० ।
89. 2. •गण्डलम्बम्—•गण्डलम्बम् । 3. मतमम्भोगं—मतसंयोगं ; वधमपि भवेत्—वधमुपनयेत्, वधमुपनयेत्, वधमुपनयेत्, वधमपि भवेत् ।
90. 2. सा भयोद्वेष्टनीया—सा भयोद्वेष्टनीया, सा भयोद्वेष्टनीयाम्, सा भयोद्वेष्टनीया । 4. •नेत्रेणी—•देवैणी ।
91. 2. तथैव—तथैव । 3. वक्षु मेदात्—मेदात् ; सन्निव—सन्निव ; •दयन्तो—•दयित्वा ।

92. 1. पेलवं—पेशलं, धीमलं । 3. नवजलमयं—जललवमयं, जलरुणमयं, गवजलरुणं ।

94 —4. °सोभाकुल°—°सोभाचल° ।

95. 1. वामधास्या—वामो वास्या. 1 4 सरस°—वनरु° ; °सम्ब°—°गर्भ°, °सम्भ° ।

96. 1. यदि सा—इयिता ; °निद्रासुता—°निद्रा यदि । 2. °तत्रासीनः—
दन्वात्यैनां ; सहेया—सहस्र । 3. मयि—जने ।

97. 1. तामुत्थाप्य—प्रोत्थाप्यैनां । 2. °जालकैर्मालतीनाम्—°मालतीना
रजोभिः । 3. विद्युत्क्वम्पस्त्रिमितनयना—विद्युद्भर्म्°, विद्युद्भे° निहित-
नयना । 4. धोरध्वनित°—धोरस्तनित°, धीरः स्वनित° ।

98. 1. °मविषधे—°मभिदधे । 2. °शान्मनसि निहितादागतं—°शैर्मनसि
निहितैरागतं, °शैर्हृदयनिहितैरागतं, °शादृश्यनिहितादागतं ।

99. 1. पवनतनये—पवनतनयं. 2. सम्भाव्य—संभाव्य ; चैव—चैवम् । 3.
°वहिता—°वहितं, °पि हितं ; सौम्य—सौम्य । 4. कान्तोदन्त—
कान्तोपान्तात् ; °दुपगतः—°दुपनत°, °दुपगम°, °दुपहत ।

100. 1. तामायुष्मन्—तामायुष्मान् ; °दारमनधोप°—°दात्मना चोप° । 2.
प्रया एव—प्रयादेव । 3. स्वा वियुक्ता—स्वा वियुक्त°, स्वा नियुक्तः ।
4. भूतानां हि क्षयिषु करणेष्वाद्यमाश्वासमेतत्—पूर्वारास्यं (पूर्वाभाष्यं)
सुलभविषदां प्राणिनामेतदेव ।

101. 1. सुतनु—प्रतनु, तनु च । 2 °णाभद्रुत°—°णास्रव°, °णाभ्रु
द्रव° 3. दीर्घोच्छ्वासं—उष्णोच्छ्वास, °सोष्णोच्छ्वासं । 4. सहस्रपैस्ते वि-
—सकल्पैस्तेर्षि° ।

102. 1. य. सखीना—उत्तमखीना । 3. लोचनाभ्यामगम्य°—लोचनाभ्यामदृष्ट°,
लोचनाभ्यामदृश्य° ।

103. 1. °हरिणोमे°—°हरिणमे° . °मेक्षिते—°मेक्षणे ; °पातं—°पातान् ।
2. गण्डच्छाया—वक्त्रच्छाया, गण्डच्छाया । 4. °नस्थ—°वस्तिनम् ;
क्षिप्त—भीष्ट ।

105. 3. °रालुप्यते—°रालिप्यते ।

106. 2. मया—मति, निशि । 4. °प्वधु—°प्वस ।

107. 4. पूर्वं स्पृष्टं—पूर्वस्पृष्टं ।
108. 1. संक्षिप्येत—संक्षिप्येरन्, संक्षिप्यन्ते ; क्षण इव—क्षणमिव ; ०यामात्रि०—यामात्रि० । 2. वधे—च मे । 4. गाढोष्माभि—गाढोष्माभि ।
109. 1. नन्वात्मानं—न त्वात्मानं, इत्यात्मानं ; ०नैवावलम्बे—०ना नावलम्बे । 2. गुतरा—नितरा । 3. कस्यालन्तं—रस्यैकान्तं ; ०मुपनतं—०मुपगतं ।
110. 2. मासानेतान्—मासानन्यन्, शेषान् भासान् । 3. ०गुणितं—०गणितं ; तमात्माभि—तमेवाभि ।
111. 1. भूयधापि—भूयधाह, भूयधासि ; त्वमसि—त्वमपि । 2. सत्वरं—सखनं, सखरं । 3. पृच्छतश्च—पृच्छतोऽसि । 4. कामपि त्वं मयेक्षि—कामिनी कामपि त्वम् ।
112. 3. विरहः—विरहे ; व्यापदस्ते—हासिनस्ते, ध्वंसिनस्ते, ह्यभोग्या—त्वभोगाः, ह्यभोगाः । 4. दृष्टे—दिष्टे ।
113. 1. प्रीम्य—सोम्य । 2. प्रलादेशान्—प्रलाप्यातुं न, प्रलापेभ्यः न, तर्क्याभि—रूपयामि । 3. याचितधातः—याचितं चातः ।
114. 1. प्रियसमुचित प्रा०—प्रियमनुचितप्रा० प्रियसमुचितप्रार्थनं, प्रियमनुचितं प्रार्थनादात्मनो, प्रियमनुचितप्रार्थनावर्तिनो ; ०चेतसो—वर्त्मनो । 3. जलद विचर—विचर जलद । 4. भूदेव—भूदेवं ; च ते—सखे ।

APPENDIX II.

VARIANT READINGS OF THE COMMENTARY SUBODHA

Pp 1. g. 16, नायम्नामनिर्देशेन v. 1 for नामनिर्देशेन, l 28, read उदकं before जलं, l. 28, read after छायातरवः—स्थिरच्छायावृक्षा यत् तादृशेषु । छायाया आतपामायेन उपलक्षितास्तरवरच्छायातरव इति सान्वयसङ्गा । मित्रा छायातरवः । P 4, l 9, इत्यनेनोक्तत्वात् v. r. for इत्युक्तत्वात् ; l 31, हव' v r. for कृत्यं ; l. 33, हव' v. r. for कृत्यं । P. 5, l 15 अपि तु omitted. P. 6, l. 13 add वार्ता after प्रवृत्तिः । P 7, l 26, v. r. धूमः for धूमे, l. 28, add चेतयन्ते after पायाभारपरिणतानि । P 8, l 16, add after वाच्यम्—अनेन महावंशप्रसूतो भवान्

अहश्च दूरवन्धुस्तद्वृत्तपापात्ममिति सूचितम् । ननु जातं वंश इत्यत्र जनिकर्तुः प्रकृतिरिति
अपादानं कथं न स्यात् । उच्यते, नात्र वंशः प्रकृतिः किन्तु वंशजः ॥ l. 31, गृहामोक्षार्थः ।
v. r. for गृहन्ति । P. 9, l. 8 add हर before हरिष्यसि ; l. 30 हेममाली v.
r. for हेममालिनी ; ईश्वरशब्दः v. r. for यक्षशब्दः । The latter v. r. i. e. ईश्वर-
शब्दः is the correct reading.

Pp. 12-15, 17 and 20. P. 12, l. 17, add अनेन before शकुन्तलम् ;
वर्त्मनिरोधः v. r. for वर्तमानिरोधः । P. 15, l. 15, add शिखरिष्विति प्रशंसाया-
मित् । तथा च, भूमनिन्दाप्रशंसासु निलययोगेऽतिशयने । संसृजेऽस्ति-विवक्षायां भवन्ति
मनुवादय इति । उचितपदोपन्या [सोऽर्थ] before सोऽयम् । P. 15, l. 22, add यथा
स्यात् तथा उपयुज्येति वा before अल्पतरम् । P. 17, l. 29, add बल्मीकं वामलूरः
before वासुकिः P. 19, l. 15, add वा before तेन । P. 20, l. 24, मय्ये श्याम
इति कथमुक्तं स्तनाग्रे v. r. for अग्रे ।

Pp. 22-30. P. 22, l. 8, पानकर्मणि v. r. for दानकर्मणि । l. 18, add
कन्दलीः कीदृशीः आविर्भूताः प्रव्यक्तीभूताः प्रथमा आया मुकुलाः कुमला यासां तादृशीः ।
नोपकन्दर्प्य हि वर्षास्वेव पुण्यतः । गन्धं किंभूतम् अधिकसुरमिम् अतिशयितमनोरमं
after पित्तलम् । l. 19, add ननुसरिष्यन्तीत्यर्थः after सूचयिष्यन्तीत्युक्तम् ॥
P. 23, l. 19 स्मरयति v. r. for सूचयति । P. 24, l. 27. No मानसः । P. 26, l.
24, add व्याचक्षते after नदोति । P. 27, l. 16, add च before कीडसि ।
P. 29, l. 14 अतिशयितं v. r. for अतिशयः । P. 30, l. 26, add अपरसुरत-
वाञ्छया अभ्यर्धनया after प्रार्थनया ।

Pp. 33-39. P. 33, l. 8 महाकालायतनवासिनः for महाकालायतने । P.
36, l. 8, add कृत्वाः क्रिया न मन्दायन्ते after किंवा । This is the right reading.
P. 36, l. 14, v. r. No व्यतिरेकेण । P. 37, l. 27, add सा after तादृशी ।
P. 38, l. 5, add प्राप्तवान्दीरशास्त्रम् before प्राप्ताः । P. 38, l. 10, No दल्यर्थः ।
P. 39, l. 32, यथे v. r. for च से ।

Pp. 41-50. P. 41, l. 14, चद् v. r. for मध्य । P. 43, l. 22, दाला-
स्यामः for दालाया रेवत्याश्च त्यामः । P. 44, l. 5, करोतीत्येव v. r. for करोत्येव ।
P. 44, l. 6, कचेपु v. r. for करेपु । P. 44, l. 22, add निर्मलस्फटिकवत् before
विराट् । P. 44, l. 28, add सा after तदा । P. 45, l. 11, सौरभ्यं v. r. for

सौलभ्यं । P. 45, l. 17, पङ्कस्यापि v. r. for पङ्कस्य । P. 45, l. 24, add
संघट्टात् after संघर्षात् । P. 46, l. 13, भग्नाङ्गा v. r. for भग्ना । P. 47, l. 8,
कण्ठस्त्रो v. r. for कण्ठस्त्रं । P. 48, l. 22, नासङ्गतः v. r. for नावगतिः । P.
49, l. 12, add वा after विषागेन । P. 49, l. 13, शृङ्गोपरि v. r. for उपरि ।
p. 49, l. 28, तदुपलक्षितत्वात् v. r. for उपलक्षितत्वात् । P. 50, l. 10, रोहण
v. r. for रोपण । P. 50, l. 13, add तु before न । p. 50, l. 16, *चलनं
v. r. for *चलत्वं ।

Pp. 52-58. P. 52, l. 5, धवलशृङ्गा v. r. for धनिरुहा । P. 52, l. 10,
नेत्रोष्ठ v. r. for नेत्रस्य । P. 52, l. 16, शौक्य v. r. for शुभ्र । P. 53, l. 19,
add एवं before यद्यपि । P. 53, l. 30, पुष्पप्रकाराः v. r. for पुष्पाकाराः । P.
54, l. 1, add सुरते after रतौ । P. 56, l. 21, add अपनयन्ति after व्यालुम्पन्ति
P. 56, l. 24, add उत्तोलिताना after *मुच्छ्वासितानां । P. 58, l. 16, add
कमलमुकुलैरित्यत्र before कमल० ।

Pp. 61-70. P. 61, l. 4, *कामिनी v. r. for कासिनी । P. 64, l. 20,
add निपतिष्यति after निपतति । P. 66, l. 28, add मासेभ्यो० after अतिकान्तेभ्यो०
P. 67, l. 23, सन्दर्शनान्मति० v. r. for मदनान्मति० P. 70, l. 34, add
after स्थलकमलिनीमिव—सा हि दुर्दिने सम्यग्सूर्यरश्मियोगाभावात् न प्रबुद्धा असम्यग-
निरसितकमला । प्रसन्नुरधिरश्मियोगात् न घृष्टा एकान्तमर्शतपन्नप्रचया [न] भवतीत्युपमितम् ।
कीदृशान् पादान् ? अमृतेन पीयूषेण अमृतवद्वा शिशिरान् शीतलान् । कथं शृङ्गाभ्यन्तरे
तस्याधस्तु चेदमिन्दुकिरणा जनयन्तीति ? किंवा जालान्तर्गताध्वद्रश्मयः स्मरदीपना इति
पुनर्विशिनष्टि जालमार्गप्रतिष्ठान् गगनाद्वरन्नेयान्तर्गतान् । जालान्तर्गतचन्द्ररश्मीनां स्मर-
दीपसूर्यं धर्यते । तथा च माघः—“भवनोदरेषु परियन्नतया शयितो नृसत्स्फटिकचारु-
हयः । अत्रलम्ब्य जालमुखोपगतवानुदतिष्ठन्दिन्दुकिरणान्मदनः” इति । अयं भावः—
प्रियसन्निधौ चन्द्ररश्मयः परमाकाशदरा आगन् अतएव पूर्ववागनया तान् द्रष्टुं प्रयत्ना,
सम्प्रति विरहदेनदन्वर्षकत्वात्तत्तत् गृहमेव निश्चेति । उक्तञ्च “संयोगे ये सुमं पुर्युस्ते दुःखं
विरदे भूयामि”ति । निदाच्छेदाकम्पेयम् उद्वेगावस्था वा । यदुक्तं—“तिष्ठत्यनिमिषरटिर्दोषं
निभमिति गच्छति ध्यानम् । रोदिति बाष्पाश्रुताक्षी भावोऽयं स्यात्तयोद्वेग” इति । जट्टावस्था
वा । यदुक्तं—“शृङ्गा न किञ्चिद्ददति न शृणोति न परयति । न जागर्ति न निद्रति
जट्टायां गतव्यतिरिक्तं ॥ छादयिषेति वयिन् पाठः ॥ ६१ ॥

Pp. 71-80. P. 71, l. 5, add before सा—तस्याः संस्थानमाह । Add after सा—सा अवता दुर्बला मत्पत्नी दुःखदुःखेन दुःखादपि दुःखेन अतिक्लेशेन ईदृशं गालं धारयन्ती विप्रती नहन्ती सती त्वामपि नवजलमयं नूतनतोग्गिरूपम् असम् अधु अवश्यं निश्चितं मोचयिष्यति त्याजयिष्यति । ईदृगवस्थां तामवलोक्य वरुणया तवाप्यधुनातो भविष्यतीति भावः । कोदृशं गात्रम् ?—P. 71, l. 26, add after सुभगम्मन्यभावः प्रियम्मन्यत्वं सा वाचात्तम् असंवदभाषिणं न खलु करोति । आत्मनः सौभाग्यं प्रन्दयितुं विरहोन्मत्तो नैवं प्रलपामि किन्तु सख्यमेव वदामीति भावः । P. 74, l. 10, मेघवातो v. r. for नवो वातो । P. 74, l. 28, वाद्य v. r. for कट । P. 78, l. 4, प्रविचल v. r. for प्रविरल० । P. 78, l. 7, add वा after इति । P. 78, l. 21, दिक् v. r. for दिक् (but read दिक्संस्कृत) । P. 79, l. 3, add after दृष्टिरालुप्यते—तत् कथं सा लिखिता ? उच्यते, वाक्यार्थ एवाल कर्म । तामालिख्य चरणपतितम् आत्मानं करोमीति यावदिच्छामि तावदसौ दृष्टिरालुप्यते । P. 80, l. 28, add after कदाचित्—सुखं कदाचिदुःखमित्यर्थः । कुत एवमित्याह दशा पूर्वशुभाशुभनिमित्ता कालकृतावस्था चकनेमि-कमेण रथाङ्गचक्रान्तपरिपाय्या कदाचित् नीचैरथः कदाचित् ।

Pp. 81-83. P. 81, l. 8, add यापय after गमय ; l. 9, add एवं after कृत्वा ; l. 15, पर्यङ्ग v. r. for पट्टज (this is the right reading) ; l. 25, add after कण्ठलम्बा—त्वं पुरा असि भविष्यसि पुरा-शब्दयोगे भविष्यति की (present tense, acc. to मुग्धबोध-व्याकरण) । पूर्वं यथा त्वं मम कण्ठलम्बा आसीत्तथा पुनरपि कण्ठ-लम्बा भविष्यतीत्यर्थः । आश्वासवचनमेतत् । पूर्ववत् स्मारयन्त्याह—मम कण्ठलम्बा । P. 82, l. 28, ए v. r. for त्व० । P. 83, l. 6, add अप्यवसितं after व्यवसित । P. 83, l. 12, add before [न] प्रतिवचनं भवति । उक्तं—‘ब्रूयते हि फलेन साधको न तु कण्ठेन निगोपयोगितामि’ति । केचित्तु अप्रत्यादेशात् अनिराकरणाद् भवत अपौरुषं यातरता ॥ add त्वद्वनितया after तद्विता ॥

It may be noted here that some of the variant readings given above make better readings than those we have printed in the body of the commentary, and some elucidate the commentary portion too. The MSS. from England reached me after the printing of the commentary had far advanced and these variant readings of the India Office Library MSS. could not be noted at that stage.

प्रद्योतस्य नामोज्जयिनीनायकस्य रातः प्रियदुहितरं वासकदत्ता जडे जहार । अत्र स्थले तस्य एव रातः प्रद्योतस्य हेमं सौवर्णं तालदुमवनम् अभूत् । अत्र नलगिरिः नामेन्द्रदत्तस्यदीयो गजः दर्पात् मदात् स्तम्भम् आलानम् उत्पात्य उद्धृत्य उद्भ्रान्तः उत्पल्य भ्रमणं कृतवान् इति इत्यंभूताभिः कथाभिरित्यर्थः । अभिज्ञः पूर्वोक्तकथाभिज्ञः कोविदो जनः आगन्तून् देशान्तरादागसान् । श्रीष्ठादिकस्तुन् प्रत्ययः । बन्धून् यत्र विशालाया रमयति विनोदयति । अत्र भाविकालहारः । तदुक्तम्—‘अतीतानागते यत्र प्रत्यक्षत्वेन लक्षिते । अत्यद्भुतार्थरचनाद्भाषिकं तदुदाहृतम् ॥’ इति ॥

Mallinātha—V. 69 of Meghadūta (V. II. 3)

यतोन्मत्त^१भ्रमरमुखराः^२ पादपा निलपुष्पा

हंसश्रेणीरचितरशना निलपद्मा नलिन्यः ।

केकोत्कण्ठा भवनशिखिनो निलभास्वत्कलापा

निलज्योत्स्नाः^३ प्रतिहततमोदृत्तिरम्याः प्रदोषाः ॥

सधीदनी ॥ यत्नेति ॥ यत्र अलकायां पादपा वृक्षाः निलपुष्पाः निलानि पुष्पाणि येषां ते तथा । न तदुत्तम्यादिति भावः । अत एव उन्मत्तभ्रमरमुखराः उन्मत्तैर्भ्रमरैर्मुखराः शब्दायमानाः । नलिन्यः पद्मिन्यः निलपद्माः निलानि पद्मानि यासां तास्तथा न तु हेमन्तवर्जितमित्यर्थः । अत एव हंसश्रेणीरचितरशना. हंसश्रेणीभी रचितरशनाः । नित्यं हंसपरिवेष्टिता इत्यर्थः । भवनशिखिनः क्रीडामयूराः निलभास्वत्कलापाः नित्यं भास्वन्तः कलापा बर्हाणि येषां ते तथोक्ताः । न तु वर्षास्वेव । अत एव केकोत्कण्ठाः केकाभिरुत्कण्ठा उद्धमीषाः । प्रदोषाः राक्षसः निलज्योत्स्नाः निला ज्योत्स्ना येषां ते । न तु शुक्रपक्ष एव । अत एव प्रतिहततमोदृत्तिरम्या. प्रतिहता समसा वृत्तिर्योषित्येषां ते च ते रम्याश्चेति तथोक्ताः ॥

Mallinātha—V. 70 of Meghadūta

आनन्दोत्थं नयनसलिलं यत्र नान्यैर्निमित्तै-

र्नान्यस्तापः कुसुमशरजादिभ्यस्तस्ययोगसाध्यात् ।

नाप्यन्यस्मात्^४प्रणयकलहाद्विप्रयोगोपपत्ति-

र्वित्तिरानां न च खलु^५ वयो यौवनादन्यदस्ति ॥

१. अप्युन्मत्त, यस्या मत् ।

२. विकराः ।

३. ज्योत्स्ना ।

४. अप्यन्यत् ।

५. न खलु च ।

भरतमल्लिकेनागृहीताः (मल्लिनाथधृताः) केचन
मेघदूतश्लोकाः

[Verses commented upon by Mallinātha but left over
by Bharata Mallika]

MALLINĀTHA—V. 33 OF MEGHADOTA

हारांस्तारांस्तरलगुटिकान्^१ कोटिशः शङ्खशुक्तीः

शष्पश्यामान् मरुतमणीजुन्मयूखप्ररोहान् ।

दृष्ट्वा यस्यां विपणिरचितान् विदुमाणां च भक्तान्

संलक्ष्यन्ते सलिलनिधयस्तोयमात्नावशेषाः ॥

सञ्जीवनी ॥ हारानिति ॥ यस्यां विशालायां कोटिशः विपणिरचितान् विपणिषु
पण्यवीथिकास्तु । 'विपणिः पण्यवीथिका' इत्यमरः । रचितान् प्रसारितान् । इदं
विशेषणं यथालिङ्गं सर्वत्र संबध्यते । तारान् शुद्धान् । 'तारो मुक्तादिसंशुद्धो तरणे
शुद्धमौक्तिके' इति विश्वः । तरलगुटिकान् मध्यमणीभूतमहारत्नान् । 'तरलो हारमध्यगः'
इत्यमरः । 'दिण्डे मणी महारत्ने गुटिका वद्धपारदे' इति शब्दार्थवे । हारान्
मुक्तावलीः । तथा कोटिशः शङ्खशुक्तीः . शङ्खांश्च शुक्तींश्च मुक्तास्फोटान् ।
'मुक्तास्फोटः क्षियां शुक्तिः शंखः स्यात् कम्पुरस्त्रियाम् ।' इत्यमरः । शष्प-
श्यामान् शष्पं बालनृणं सङ्ख्यमानान् । 'शष्पं बालनृणं घासो यवसं तृणमर्जुनम् ।'
इत्यमरः । जुन्मयूखप्ररोहान् उद्गतरम्याङ्गुरान् मरुतमणीन् गारुडरत्नानि । तथा विदुमाणां
भक्तान् प्रवालखण्डान् च दृष्ट्वा सलिलनिधयः समुद्राः तोयमात्नावशेषाः तोयमात्मवशेषो
येषां ते तादृशाः संलक्ष्यन्ते । तथाऽनुमीयन्त इत्यर्थः । रत्नाकरादप्यनिरिच्यते रत्नसंपद्भिरिति
भावः ।

Mallinātha—V. 34 of Meghadūta

प्रयोतस्व प्रियदुहितरं वत्सराजोऽत्र जहं

दैर्घ्यं तालद्रुमवनमभूदल तस्यैव राक्षः ।

अतोद्भ्रान्तः किं नलगिरिः स्वप्नमुत्पाद्य दर्पा-

दित्यागन्तुं रमयति जगो यत्त बन्धून्भिषः ॥

सञ्जीवनी ॥ प्रयोतस्येति ॥ अत्र प्रदेशे वत्सराजः वत्सगदेशाधीश्वर उदयनः ।

प्रयोजस्य नामोच्चयिनीनायकस्य रासः प्रियदुहितरं यामवदतां जडे जहार । अत्र स्थले तस्य एव रासः प्रयोजस्य देवं सौवर्णं वातुदुमवनम् अभूत् । अत ननगिरिः नामेन्द्रदत्तस्यदीयो गजः दर्पान् मदात् सम्भम् आलानम् उन्पाद्य उद्वल उद्भ्रान्तः उन्पत्य भ्रमणं कृतवान् इति इत्यभूताभिः कथाभिरित्यर्थः । अभिज्ञः पूर्वोक्तकथाभिज्ञः क्वेदो जनः आगन्तुं देशान्तरादागतान् । श्रीगादिभ्यस्तुन् प्रत्ययः । यन्भून् यत्र निशालायां रमयति विनोदयति । अव भाविकान्धारः । तदुक्तम्—'अतीतानागते यत् प्रत्यक्षरूपेण लक्षिते । अत्यद्भुतार्थरूपनाम्ना विरक्तं तदुदाहृतम् ॥' इति ॥

Mallinātha—V. 69 of Meghadūta (V. II. 3)

यमोन्मत्त^१भ्रमरमुखराः^२ पादपा नित्यपुष्पा

हंसश्रेणीरचितरसना नित्यपद्मा नलिन्यः ।

केचोत्कण्ठा भवनशिखिनो नित्यभास्वत्कलापा

नित्यज्योत्स्नाः^३ प्रतिहततमोदृतिरम्याः प्रदोषाः ॥

गयीवनी ॥ यतेति ॥ यत् अलक्षयां पादपा शृङ्गाः नित्यपुष्पाः नित्यानि पुष्पाणि येषां ते तथा । न त्वन्यनियमादिति भावः । अत एव उन्मत्तभ्रमरमुखराः उन्मत्तैर्भ्रमरमुखराः शब्दायमानाः । नलिन्यः पद्मिन्यः नित्यपद्माः नित्यानि पद्मानि यामां तास्तथा न तु हेमन्तवर्जितमित्यर्थः । अत एव हंसश्रेणीरचितरसनाः हंसश्रेणीभी रचितरसनाः । नित्यं हंसपरिवेष्टिता इत्यर्थः । भवनशिखिनः क्रीडामयूराः नित्यभास्वत्कलापाः नित्यं भास्वन्तः कलापा बर्हाणि येषां ते तथोक्ताः । न तु वर्षास्वेव । अत एव केचोत्कण्ठाः केचामिदत्कण्ठा उद्भीषाः । प्रदोषाः रास्यः नित्यज्योत्स्नाः नित्या ज्योत्स्ना येषां ते । न तु शुक्रपक्ष एव । अत एव प्रतिहततमोदृतिरम्याः प्रतिहता तमसां दृतिर्व्याप्तिर्येषां ते च ते रम्याश्चेति तथोक्ताः ॥

Mallinātha—V. 70 of Meghadūta

आनन्दोरयं नयनसलिलं यत् नान्यैर्निमित्तै-

र्नान्यस्तापः कुसुमशरजादिष्टसंयोगसाध्यात् ।

नाप्यन्यस्मात्प्रणयकन्दहादिप्रयोगोपपत्ति-

र्वित्तेशानां न च खलु^४ वयो यौवनादन्यदस्ति ॥

१. अप्युन्मत्त, यस्यां मत्त ।

२. निष्प्राः ।

३. ज्योत्स्ना ।

४. अप्यन्यत् ।

५. न खलु च ।

सञ्जीवनी ॥ आनन्देति ॥ यत् अलकायां वित्तेशानां यक्षाणाम् । 'विताधिपः कुवेरः स्यात् प्रभौ धनिक-यक्षयोः' इति शब्दार्णवे । आनन्दोत्थम् आनन्दजन्यमेव नयन-सलिलम् । अन्यैर्निमित्तैः शोकादिभिः न । इष्टसंयोगसाध्यात् इष्टसंयोगेन साध्यान्निवर्तनीयात् न त्वप्रतीकार्यादित्यर्थः । कुसुमशरजात् मदनशरजाद् अन्यः तापः न अस्ति । प्रणयकत्वाद् अन्यस्मात् कारणात् विप्रयोगोपपत्तिः बिरहप्राप्तिः अपि न अस्ति । किं च यौवनात् अन्यत् वयो वार्धवं [रालु] न अस्ति । श्लोकरूपं प्रक्षिप्तम् ॥

Mallinātha—V. 72 of Meghadūta

मन्दाकिन्याः सलिल^१शिशिरैः सेव्यमाना मरुद्भि-

र्मन्दाराणामनुतटरुहां^२ छायाया वारितोष्णाः ।

अन्वेष्टव्यैः कनकसिक्तामुष्टिनिक्षेपगूढैः

संकोडन्ते मणिभिरमरप्रार्थिता यत् कन्याः ॥

सञ्जीवनी ॥ मन्दाकिन्या इति ॥ यत्र अलकायां अमरप्रार्थिताः अमरैः प्रार्थिताः । सुन्दर्य इत्यर्थः । कन्याः यत्कुमार्यः । 'कन्या कुमारिका-नायों' इति विश्वः । मन्दाकिन्याः गङ्गायाः सलिलशिशिरैः सलिलेन शिशिरैः शीतलैः मरुद्भिः सेव्यमानाः सत्यः । तथा अनुतटरुहां अनुतटं तटेषु रोहन्तीत्यनुतटरुहः । किप् । तेषां मन्दाराणां छायाया अनात्पेन वारितोष्णाः शमितातपाः सत्यः कनकसिक्तामुष्टिनिक्षेपगूढैः कनकस्य सिक्तास्तु मुष्टिभिर्निक्षेपेण गूढैः संवृतैस्त एव अन्वेष्टव्यैः मृग्यैः मणिभिः रत्नैः संकोडन्ते । गुप्तमणिसंज्ञया दैशिकक्रीडया सम्यक् क्रोडन्तीत्यर्थः । 'क्रोडोऽनुमंपरिभ्यश्च' इत्यात्मनेपदम् । 'रत्नादिभिर्बालुकादौ गुप्तैर्द्रष्टव्यकर्मभिः । कुमारीभिः कृता कोटा नाम्ना गुप्तमणिः स्मृता ॥ रासकोटा गूढमणिगुप्तकेलिस्तु लायनम् । पिच्छकन्दुकदण्डार्थैः स्मृता दैशिककेलयः' इति शब्दार्णवे ॥

Mallinātha—V. 76 of Meghadūta.

अक्षुष्यान्तर्भवन्निधयः प्रत्यहं रक्तकरटै-

रुद्गायद्भिर्धनपतियशः किमरैर्यत्र सार्धम् ।

वैभ्राजाख्यं विबुधवनितावारमुदयासहाया

वदालापा बहिरुपवनं कामिनो निर्विशन्ति ॥ (Uttara M. 10)

सञ्जीवनी ॥ अक्षय्येति ॥ यत् अलकायाम् । जेतुं शक्याः क्षयाः । 'क्षय्यज्यो
शक्यार्थे' इति निपातः । ततो नन्समासः । भवनानामन्तरन्तर्भवनम् । 'अन्यय-
विभक्ति—' इत्यादिनाऽव्ययीभावः । अक्षय्यान्तर्भवननिधयः अक्षय्या अन्तर्भवने
निधयो येषां ते तथाक्ताः । यथेच्छभोगसंभावनार्थमिदं विशेषणम् । विबुधवनितावार-
मुख्यासहाया विबुधवनिता अप्सरसस्ता एव वारमुखा वेश्यास्ता एव सहाया येषां ते
तथोक्ताः । 'वारजो गणिका वेश्या रूपाजीवाऽथ सा जनैः । सत्कृता वारमुख्या स्यात् '
इत्यमरः । यद्वालापाः संभावितसंलागः कामिनः कामुकाः प्रलहम् अहन्यहनि । 'अव्यय-
विभक्ति—' इत्यादिना समासः । रक्तकण्ठैः रक्तो मधुरः कण्ठः कण्ठध्वनिर्येषां ते तैः
सुन्दरकण्ठध्वनिभिः धनपतियशः कुबेरकीर्तिम् उद्गायद्भिः उच्चैर्गायनशीलैः । देवगानस्य
गान्धारमामरकात्तारतरं गायद्भिरित्यर्थः । किनरेः सार्धं सह । विभ्राजस्तेदं वैभ्राजम् इत्याहया
यस्य तत् वैभ्राजाप्यम् । 'विभ्राजेन गण्येन्द्रेण सार्धं वैभ्राजमाप्तया ।' इति शशुरहस्ये ।
चैत्रयस्य नामान्तरमेतत् । बहिरुपवनं बाह्योद्यानं निर्विशन्ति अनुभवन्ति ॥

Mallinātha—V. 78 of Meghadūta.

वासधितं मधु नयनयोर्विभ्रमादेशदक्षं

पुण्योद्भेदं सह किमलयेर्भूषणानां विकल्पान्¹ ।

लाङ्गारार्णं चरणकमलन्यासयोग्यं च यस्या

मेकं सूते सकलमण्डलमण्डनं कल्पदृष्टं² ॥

सञ्जीवनी ॥ वास इति ॥ यस्याम् अलकायां धितं नानावर्णं वासं वसनम् ।
परिधेयमण्डनमेतत् । नयनयोः विभ्रमादेशदक्षं विभ्रमाणांमादेशो उपदेशो दक्षम् । अनेन
विभ्रमद्वारा मधुनो मण्डनत्वमनुसंधेयम् । तच्च मण्डनादिबद्देहधार्येऽन्तर्भाव्यम् । मधु
मद्यम् । किमलयेः पञ्चवैः सह पुण्योद्भेदम् । तमयं चैयर्थं । इदं तु वचधार्यम् । भूषणानां
विकल्पान् विशेषान् । देहधार्यमेतत् । तथा चरणकमलन्यासयोग्यं चरणकमलयोन्यासस्य
समपेक्षस्य योग्यम् । रजयतेऽनेनेति रागो रजकद्रव्यम् । लाङ्गैव रागस्त लाङ्गारार्णं च ।
चकारोऽङ्गरागादिविलेपनमण्डनोपलक्षणां । सकलं सर्वम् । चतुर्विधमपोत्यर्थः । अवला-
मण्डनं योवित्प्रसाधनजातम् । एकं कल्पदृष्टः एव सूते जनयति । न तु नानासाधनमपादन-
प्रयास इत्यर्थः ॥

Mallinātha—V. 79 of Meghadūta.

पलश्यामा¹ दिनकरहयस्पर्धिनो यत् वाहाः

शैलोदग्रास्त्वमिव करिणो वृष्टिभन्तः प्रभेदात्² ।

योधाप्रणयः प्रतिदशमुखं संयुगे तस्थिवांसः

प्रत्यादिष्टाभरणरुचयश्चन्द्रहासव्रणाद्वैः ॥

सजीवनी ॥ पलेति ॥ हे-जलद यत्र अलकायां वाहाः हयाः पलश्यामाः पलाश-
वर्णाः । अत एव दिनकरहयस्पर्धिनः वर्णतो वेगतश्च सूर्याश्वकल्पाः । तथा शैलोदग्राः शैल-
वदुग्रताः करिणः प्रभेदात् मदसावादेतोः त्वमिव वृष्टिभन्तः । योधाप्रणयः अप्रं नयन्ती-
त्यप्रणयः । 'सतसूद्विप—'इत्यादिना कृप् । "अप्रप्रामाभ्यां नयते" इति बहुव्याणत्वम् ।
योधानामप्रणयो भटप्रेषाः संयुगे युद्धे प्रतिदशमुखम् अभिरावर्णं तस्थिवांसः स्थितवन्तः ।
अत एव चन्द्रहासव्रणाद्वैः चन्द्रहासस्य रावणासेत्रेणानि क्षतान्येवाङ्गाधिहानि तैः ।
'चन्द्रहासो रावणासाधसिमातेऽपि च क्वचित्' इति शाश्वतः । प्रत्यादिष्टाभरणरुचयः प्रतिपिद्ध-
भूषणकान्तयः । शस्त्रप्रहारा एव योराणां भूषणमिति भावः । अत्रापि भाविकालहारः ॥

Mallinātha—V. 119 of U. S. Uttara Megh.

आश्वास्यैव³ प्रथमविरहोद्ग्रशोर्का⁴ सखीं ते⁵

शैलादाशु⁶ स्निगधनटपोतखातट्टाभिहतः ।

नाभिज्ञानप्रदितजुसलैश्वर्योभि⁷मंमापि

प्रातःकुन्दप्रगवशिथिलं जीवितं धारयेथाः⁸ ॥

तद्वचोभिः तस्यास्तवत्सद्व्या वचोभिः । मम अपि प्रातः कुन्दप्रसवशिथिलं कुन्दप्रसवमिव
शिथिलं जीवितं धारयेयाः स्यापय । प्रार्थनायां लिङ् ॥

Between verses 88 and 89 of our Text, the following two verses
are found: श्लिष्ठाः सख्यः खण्डमपि दिवा तं न मोक्षयन्ति तन्वी-

मेकप्रेक्ष्या भवति हि जगत्त्रनानां प्रवृत्तिः ।

स त्वं राक्षो जलद शयनासन्नवातायनस्थः

कान्तां सुप्तं सति परिजने वीतनिद्रामुपेयाः ॥

अन्वेष्टव्यामयनिशयने संनिक्षीर्णैरुपाश्वो' तत्पर्यङ्कप्रगलितलवैरिद्धिप्रहारैरिवाक्षैः ।

भूयो भूयः कठिनविपमां सारयन्तीं कपोलाक्षामोक्तव्यामयमितनखेनैकवेणीं करेण ॥

उत्तरमेघस्य ५५ श्लोकादनन्तरम् इमे श्लोका दृश्यन्ते :-

इत्याख्याते सुरपतिसखः शैलकुल्यापुरीषु

स्थित्वा स्थित्वा धनपतिपुरीं वासरेः कैम्बिदाप ।

मत्वाऽऽगारं कनकचिरं लक्षणेः पूर्वमुक्तै-

स्वस्रोतस्रजो क्षितितलगतता वा न दीनां ददर्श ॥१॥

तस्माद्देर्निगदितमथो (पथ.) शीघ्रमेत्यालकायां

यत्नागारं विगलितनिर्भं दृष्टचिह्नैर्विदित्वा ।

यत् सँदिष्टं प्रणयमधुरं गुह्यकेन प्रयत्ना-

तद्ग्रे हिन्वा. सकलमवदत् कामरूपी पयोदः ॥२॥

तं सँदिशं जलधरवरो दिव्यवाचाऽऽपचक्षे

प्राणास्तस्या जनहितरतो रक्षितुं यत्नवधाः ।

प्राप्योदन्तं प्रमुदितमनाः साऽपि तस्यै स्वभर्तुः

केषां न स्यादभिमतफला प्रार्थना क्षुत्तमेषु (ऽभ्युन्नतेषु) ॥३॥

श्रुत्वा वार्तां जलदक्षयितां तां घनेतोऽपि सद्यः

शापस्यान्तं सद्यहृदयः संविधायास्तकोपः ।

संयोज्यैनौ विगलितशुचौ दंपती दृष्टचित्तौ

भोगानिष्ठानविर(मिम)त सुखान् भोजयामास शश्वत् ॥४॥

इत्थंभूतं सुरचितपदं मेघदूताभिधानं कामक्रीडाविरहितजने विप्रयोगे विनोदः ।

मेघस्यास्मिन्नतिनिपुणतायुद्धिभावः कवीना नत्वाऽऽर्वायाधरणक्रमलं कालिदासधकार ॥५॥

INDEX 1

सुषोधाधृतग्रन्थकृद्भामानि	पृष्ठा	सुषोधाधृतग्रन्थकृद्भामानि	पृष्ठा
अन्ये	१, २, १०, १२, १४, १५, १६, १७, २१, २२, २४, २५, २६, २७, ३१, ३२, ३३, ३७, ३८, ३९, ४०, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५३, ५६, ५७, ५८, ६१, ६२, ६४, ६६, ७३, ७६, ८१, ८२	३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३८, ३९, ४०, ४२, ४४, ४५, ४६, ५०, ५२, ५६, ५४, ५५, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६७, ६८, ७३, ७५, ७६, ७८, ७९, ८१, ८२, ८३	
अमरः	७, ८, १०, १३, १६, १९, २४, २६, ३२, ३३, ३८, ३९, ४१, ४३, ४५, ४७, ५०, ५१, ५३, ५४, ५८, ६१, ६४, ७०, ७१, ७३, ७६, ८०, ८२	केरावः 171. (not traced in Kēśava's कल्पद्रुमकोशः) २४ कोहलः ११ कोपः (अमरकोपः) ३६, ४२, ५६, ७६, ७७ कौमुदीकृत २६ कौमुदीकारः some commentator on the Meghadūta २७, ५२, ५३, ६५, ६८, ७८ कौमुदी commentary ३६, ७० ज्योतिषशास्त्रम् ११ ज्योतिषम् १८ टीकाकारः (व्याकरण—) ६ " (मेघदूत—) २३ " ५८ निकाण्डशेष (पुरुषोत्तम) २, ४२, ४४, ४६ दण्डी ६, ११, १४, १७, ३०, ३४, ४७, ५२, ५७, ५८, ७० धरणि ४, १६, २२, ३०, ३३, ३५, ४२, ४४, ६४	
अमरमाला	३६		
अमरः	६		
अनेकार्थकोपः	६२		
अपरे	४४, ६८		
आगमः	१७, २४		
उत्तरतन्त्रम्	५१		
कलिङ्गः	६६		
काल्यायन	२७		
काव्यप्रदीपः	३		
शामराज्यम्	७३		
केचित्	८, १०, ११, १३, १४, १६, १७, १८, २०, २१, २२, २४, २६, २६, २७, २८, २९, ३०,		

सुबोधायुतग्रन्थकृतानामानि	पृष्ठा	सुबोधायुतग्रन्थकृतानामानि	पृष्ठा
ध्वनिः	१४	माघ १८, ५-६ श्लोक ; ६० १म सर्ग, १६	
नन्दिकेश्वरपुराणम्	४५	श्लोक स काघने etc.	
नानार्थाभिधानम्	१६	मेदिनिः	५, १४, २४, ४५, ६५
नागरसर्वस्वम्	६३	यादवः	१०, १६
नियेकाध्यायः (उयोतिर्विदाभरण ?)	१२	रन्तिः	२, ७, ३४, ३५, ५५, ६३, ७०
नैयायिकाः	५२, ६६	रन्तिदेवः	८, १०, १६, २१, २४, २६, ५१
पुरुषोत्तमः	८, ३५, ४७, ५४	रत्नपरीक्षा	५०, ५८
पुरुषोत्तमकोषः (found in त्रिकाण्डशेष) ३०		बराहः	१७
पौराणिकाः	४१,	वामनः	७६
पौराणिकी कथा	३६,	वामनपुराणम्	४८
यत्नः १३, १४, १८, १६, २२, २४, ३६,		वात्स्यायनः	५५
४२, ४७, ६०, ६३, ७४, ७६, ८२		विश्वः	८, १३, १४, २२, २३, २४, २५,
प्रह्लापुराणम्	४२	२८, ३१, ३८, ३६, ४२, ४६,	
बाणः	६	६०, ६३, ६६, ७४	
बृहस्पतिः (a commentator on the		विश्वलोचनः	२
मेघदूतः भरत says बृहस्पति		वृत्तासुर्वेदः	५६
is wrong in his inter-		रुद्रः	५, ८, ६, ६६, ७६, ८३
pretation here)	५४	वैद्यकम्.	१५
बार्हस्पत्यम् (चार्वाक)	७	वैयाकरणः	६६
बिन्ध्यबासी	६४	शर्वः	३१, ३६, ४०, ६०, ६६, ७०
भट्टिः (सर्ग ७, श्लोक ६३) ६०		शाश्वतः	२४
भरतः २, ३, २४, ३६, ६४, ६८		संसारवर्तः	१२, ४, १२
भारतम्	४३	सर्वः	३०, ४७
भारविः (५म सर्ग ८ श्लोक, नवविनिर्द०)	३५, ५३	साहित्यरत्नाकरः	४
भावसर्वस्वम्	३	सूर्यस्तवः	३५
भागुरिः	४६	हारावली	२, १३
भनुः (आदित्याज्जायते वृष्टिः) etc.	१८	हेममाली	६३
		हेममालिनी	६

Additions

I. Recently, we came across another MS. of the Subodhā of Bharata Mallikā in the Collection of the Royal Asiatic Society of Bengal, viz No. 28. A. 11. This MS. notices (p. 29) verse No. 72 as यस्यां मत्तभ्रमरमुखराः (v. r. यत्तोन्मत्तभ्रमरमुखराः) पादपा नित्यपुष्पाः । But this seems to be the insertion of the scribe of the MS., as it is stated here ‘एतत् पद्यं पुस्तकान्तरे न दृश्यते’ । The explanation, too, is very much unlike Bharata Mallikā’s, only one line on the whole verse, viz., ‘यस्याम् । यस्यामलकायामेवंभूताः पादपादयः तां शास्यस इत्यन्वयः’ । This also is evidently added by the scribe himself.

This MS. further notices (p. 38) the verse “त्रिगन्धाः सद्यः क्षणमपि दिवा” etc. as verse No. 90. But there is no commentary on this. Evidently, this is also inserted into the Text portion by the scribe himself.

Description of the above MS.

Material: old paper. Script: Bengali. Lines: 28 per page. Size, 12 × 8 inches. This MS. contains the original verses of the Meghadūta.

II. COMMENTARY OF THE MEGHADŪTA BY KAVIRATNA

Description of the MS.

This work is included in the MS. described above. (MS. No. 28. A. 11 of Society’s Collection.) Lines: 30 in a page. *The Text of the Meghadūta has not been included in this MS.* Handwriting fair.

The MS. begins as follows:—

यागदेवतापदद्वन्द्वं दिविषद्वन्द्वन्द्वितम् ।

वन्दे सन्देहसन्दोहदावसन्दाहिवन्दनम् ॥

यत्नेन कविरत्नेन मया टीका विधीयते ।

बोधार्थमल्पबुद्धीनां मेघदूतार्थबोधिनी ॥

End of the MS:—

इति मेघदूताख्यकाव्यटीका समाप्ता ॥

The Society possesses another MS. of this work, No. 10802, noticed by MM. Haraprasad Shastri in his Catalogue, Kāvya Volume. This MS is dated Saka 1639 (Bengali Sāla 1023).

Kaviratna explains as verse 89, p. 27 of the MS. क्लिग्धाः सद्यः etc.

क्लिग्धाः सद्य इत्यादि । चतुर्भिः कुलकम् । हे मेघ, स त्वं शयनासम्प्रदातायनम्यः समीपवर्तिगवाक्षस्थः सन् ता कान्ता रात्रौ उपेयाः । तस्याः समीपं यास्यसीत्यर्थः । उपपूर्वं इण् गतौ । क सति ? परिलभे लुप्ते सति निद्रागते सति । नन्वेवं सा निद्रा निद्रां यास्यतीत्याह बीतनिद्राम् । बीता विशेषेण इता गता निद्रा यस्यास्ताम् । निद्रारहितामित्यर्थः । कथं रात्रौ गमिष्यामीति मेघाभिप्राये प्राह । दिवा दिवसे क्लिग्धाः सद्यस्तां क्षणमपि न मोक्षयन्ति । मुच मोक्षणे । लुट् सद्यश्चादित्वाद् इदमभावः । चञोः क इति चस्य कः । तां किन्तु ? तन्वीं क्षीणाम् । एतेन सद्यस्तां दिवसे नानाप्रबोधेन जीवयन्ति, रात्रौ तु तद्भावात् तामतिदुःखितां त्वं जीवयेरिति भणितम् । ता- कथं न मोक्षयन्तीति मेघाभिप्राये प्राह । हि यतः कारणात् जगति भुवने वसतनानां सता प्रवृत्तिरेकप्रेक्षया भवति । एकः प्रेक्षणीयो दर्शनीयो यस्याः सा तथा । तामेवं दृष्ट्वा सततं ताः स्थापयन्तीति भावः ॥८९॥

III. COMMENTARY BY KṚṢṆADĀSA VIDYĀVĀGIŚA ON THE MEGHADŪTA

This MS. forms a part of

MS. No. 28. A. 11. Lines. 29 in a page. No date. Script. Bengali.

The MS. begins as follows:—

ॐ नमः कालिकायै । कविदुः सद्यो वसति चक्रे ।

End of the MS.—

इति श्रीहृष्यदागविद्यावागीशहता मेघदूतटीका समाप्ता ।

Explanation of v. 89, p. 16. सद्यः तद्य, etc.

चतुर्भिः श्लोकैः कुक्षकम् । हे जलद, स त्वं शयनासन्नवातायनस्थः सन् तां कान्ता रात्रौ उपेयाः उपगतो भविष्यसि । क्व च सति ? परिजने सुप्ते सति । नन्वेवं सति सा तु निद्रा यास्यतीत्याह वीतनिद्रामिति । वीता विशेषेण इता गता निद्रा यस्याः सा निद्रारहिता इत्यर्थः । कथं रात्रौ गमिष्यामीति मेघाभिप्राये आह । दिवा दिवसे सद्यस्तां क्षणमपि न मोक्षयन्ति न त्यजन्ति । किंभूता ? तन्वी* क्षीणाम् । ताः कथं न मोक्षयन्तीति मेघाभिप्राये आह । हि यत्. कारणात् । जगति भुवने उत्तमानां प्रगृप्ति एकरुक्षया भवति । एक प्रेक्ष्यो दर्शनीयो यस्या. ॥८६॥

IV. COMMENTARY BY SARASVATĪTĪRTHA ON THE MEGHADŪTA

Sarasvatīrtha notices तं सन्देशं etc. as v. 122 of the Meghadūta (p. 40) & verse ध्रुत्वा वार्ता* etc. as v. 123 (p. 40f.) The Commentary of these verses by Sarasvatīrtha is quoted below :—

तं सन्देश ॥ यत्कथनान्तरं मेघ कथमकथयदित्याशङ्क्याह । तं सन्देशमिति । परहितरत जलधरवरो मेघप्रेष्ठः तस्मा यच्चवत्त्वा. प्राणान् रक्षितुं तत्कालपायो दिव्यवाचा तस्य यच्चस्य सन्देशं वार्तां तामाचवच्चेऽकथयत् । साऽपि स्वभर्तुर्व्यक्षस्योदन्तं वार्तामित्वा ज्ञात्वा प्रमुदितमना[ऽ] सतो तम्भी स्थिता । वचनमात्रेण कथं तेनेतन् कृतमित्याह हि यस्मादुत्तमेषु प्रार्थना येषा परिणतपन्नाऽभिमतकना न स्याद् अपि तु सर्वेषां स्यादित्यर्थः ॥ *

ध्रुत्वा वार्ता* (v. 123, p 40f) ॥ मेघात् धवणानन्तरं किं जातमित्यतः आह ध्रुत्वेति । धनेशोऽपि कुबेरोऽपि जम्बूद्विपतिः तां वार्तां ध्रुत्वा गदयद्गदय. गद्गदम्[ऽ] बोधो यस्य स सन् गद. तत्क्षणं शापस्यान्तं संविधाय वृषा विगलितो शुष्क शोधे ययो. शो वृट्विपतिः वृट्विपतिः विरचितानि मन्त्रस्तानि याभ्यां शो दम्पतो संयोग्य पथात् शापावगाने इयान् अभोशान् अभिमतमुत्तान्[भोगान्] शपह सर्वदा भोजयामास ॥

वायव्यो गरम्बतोर्ध्वरतिना वृतिना कृता ।

मेघरूपस्य टीका तु विद्वद्वाल्मीकि ॥१२३॥

इति धर्मपरमहंसविरचितमात्रकाव्यदर्पणपरमर्षीविरचिता मेघरूप टीका समाप्ता ॥

V. THE COMMENTARY OF CARITRAVARDHANA ON THE MEGHADUTA

MS. No. 10070 of the Society. Date : 1643 Samvat. The MS. is very defective ; many folios missing. The number of verses in the MS. not mentioned.

v. 116—तं सन्देशम् ॥ यच्चवचनानन्तरं वारिद. किमकरोदित्याह तं सन्देशमिति । जलधरवरो मेघस्तस्याः प्राणान् रक्षितुं दिव्यवाचा आचक्षते । तस्य गुह्यकस्य सन्देशं वार्ता प्रत्यवदत् । सा (१) जगाद् । साऽपि स्वमर्तुर्यक्षस्य उदन्त वार्ताम् अभिज्ञानादिकं प्राप्य प्रमुदितमनास्तस्थी स्थिता । - ता (२) वाक्यमाश्लेष कथमकार्षीदित्याह हि यस्माद् उत्तमेषु प्रार्थना कैषामपि अभिमतफला[न] स्यात् १ ॥

v. 117—श्रुत्वा वार्तामित्यादि ॥ मेघसन्देशानन्तरं किमभवदित्याह । श्रुत्वेति ॥ सोऽपि कुवेरो जलदक्षितां वार्तां श्रुत्वा सदयो दयासहितः अस्तंगतः कोपो यस्य तादृशः सद्य तत्क्षणं शापस्यान्तं विधाय कृत्वा [वि]गलितशुची विरचितानि शुभानि मङ्गलानि याभ्या [सौ]हृदं चित्तं ययोः सौ दम्पती संयोज्य पद्माच्छापावसाने इष्टान् भोगान् भोजयामास । शब्द पुनः पुनः अमीदृशमिति यावत् ॥११७॥ इति सम्पूर्णा ॥

Both verses तस्या इति and आमीनानाम् इत्यादि have been marked 53. So the Verses following should really be marked one number ahead i.e. v. 57 will really be verse 58.

VI. THE COMMENTARY OF ŚĀSVATA ON THE MEGHADUTA

MS. No 5646 of the Royal Asiatic Society of Bengal.

The MS. begins as follows.—

धीमन् शृषामदरमोज्जगदस्त्रिषोपमुहामश्न्दलितकान्तिमुगं मुनेर्वैः ।
अन्तधलषट्पलसप्रनयुग्मिताञ्जलीर्लं विनोदितमभीप्सितमादधाद् ॥
अस्मारतां व नु यथा ननु कानिदासे यद्वक्ष्यमयवृत्तय स्वयमुज्जगति ।
यत्तैव किन्तु सरणी न मरन्ति नागान्तैव पापनरता शररा खुरन्ति ॥
मदलङ्घितहतहृदया बहिरुपचारेण शतमङ्गयाः ।
क्षिप्ता + + गभीरे हृदि चरित्वा तया क्षीणम् ॥

मध्यस्थैरवधोयेत मेघदूते स शाश्वतः ।

करोति ललितामेनां टीकामनतिविस्तराम् ॥

इदं हि किल श्रूयते सकलनाकिलोकाभिलक्ष्यमाणवैभवे भगवद्भवानोश्वरसुहृन्निर्विशेष-
कुसुमस्तवकाधिवासितनिखिलकिम्बरवर्गेत्तमाङ्गो राजराजः कदाचित् कमपि हेमकमल-
रक्षाभ्यक्षतया यक्षमादेशयामास । स च तत्र प्रेरणाय (?) प्रियतमाप्रणययुगावद्धमानसोऽपि
मानसं सरोराजमाजगाम । तत्र च कथं कथमपि निशीथिनीयामतितयमतिवाह्य रजनिरपि
गतयेति निजजायाविरहकातरः स्नग्दहमवायासीत् ।***

CORRECTIONS

पृः	पं	अशुद्धम्	शुद्धम्
१	१२	सर्गबन्धन्स्त्ववरयन्तु	सर्गबन्धे त्ववरयन्तु
२	६	नाम निर्देश	नामनिर्देश
२	१५	ऋतुर्दुःसह-	ऋतुर्दुःसहः
२	२३	रामगिरिरित्येव	रामगिरिरित्येव
६	७	इती	इति
७	२	भूता यथेन्द्र०	वृत्ता यथेन्द्रु०
८	६	देवा०	दैवा०
८	१२	अप्यर्थे	अप्यर्थ
८	१३	प्रायशो	प्रायशो
८	२४	कतिचि०	कतिचि०
८	३१	गृह्णन्ती०	गृह्णाती०
८	३०	उच्यतेऽस्तेति	उच्यतेऽस्तेति
११	२३	विप्रा	विषा
१५	२६	द्योतसा	द्योतसो
१६	४	भीतं भीतं	भीतभीतं
१६	३३	अपलेपाः	अपलेपाः
१८	२८	सौरभोप०	सौरभोप०

शृ.	पं	अशुद्धम्	शुद्धम्
२४	१२	पीता	पीता
२४	२६	•स्तरित	•स्त्वरित
२७	१६	पैराङ्गनाना	पीराङ्गनाना
२७	२०	ढ	ढी
२८	२७	विदुस्त०	विदुस्त्या०
३०	२६	मत्ततया	मत्ततया
३०	३३	अन्योपानु०	अन्योन्यानु०
३२	२४	शङ्खाना	सङ्खाना
३४	२७	वाभत्सवृद्ध्या	योभत्सवृद्ध्या
३५	१२	मास्म	मा च
३७	६	सर्वार्थे०	सर्वार्थे०
३७	१०	मनोवृत्तिर्षैर्य०	मनोवृत्तिर्षैर्य०
३७	१८	कुम्भ०	कुम्भ०
३८	२२	शला	शाला
४०	८	तर्पयिष्यमि	तर्पयिष्यमि
४०	१५	शशिरुचैव	शशिरुचैव
४२	२१, २६	अभ्यपिषत्	अभ्यपिषत्
४२	३१	क्षेत्रो	क्षेत्रो
४४	६	क्रेषु	क्रेषु
४६	६	वर्षाशला	वर्षाशला
४७	११	मंघट	सघट
४७	१८	मुरजेष्वनि	मुरजे ष्वनि
४८	२६	भवनी	भविनी
५१	४	•निर्गयो	•निर्गयो
५३	३०	शंप	शंम
५४	३	शनैरेण	शनैरे षण्
५५	२७	तदन्वितावनया	तदन्वि[भव] तावनया
५६	१०	उदम०	उदम०

पृः	पं	अगुदम्	शुद्धम्
५६	११	अन्येऽपि	अन्येऽपि
५६	२४	भूमि०	भूमि०
५७	३१	कृतवत्तनया	कृतवत्तनयः
५६	६	कीदृशोऽशो	कीदृशोऽशोरो
६६	१२	मत्तमम्भोगः	मत्तमयोगः
७२	८	मादरय	मादरयं
७२	१७	मद्यथ	मद्यस्य
७२	३०	०नसाद्दे०	०नसाद्दे०
७२	३४	स्पृत्यै	स्पृत्यै
७४	१५	मानधित०	मानधित०
७४	१७	मानधितो०	मानधितो०
७६	१५	सास्त्रेण	सास्त्रेण
७६	२६	मुग्धस्पर्श०	मुग्धस्पर्श०
७७	१८	०शालिनी०	०शालिनी०
७८	१६	शास्त्र०	वैशाख०
७८	१६	वै घर्मः	घर्मः
७८	२२	कचिद	कचित्
८०	७	क्षण इव	क्षणमिव
८१	२४	भूयथापि	भूयथापि
८२	१४	०णावन्तं	०णावन्तं
८३	७	प्रत्यादेशात्	प्रत्यादेशात्
८३	२२	प्रियममुचितं	प्रियममुचितं

GENERAL INDEX

Ādipurāṇa,	39	mations about,	28-33
Āgama,	90, 24	Berwa,	37, 38
Agnimitra,	37	Bhāgavatapurāṇa,	38
Alakā, 12, 13, 34, 1, 2, 90, 92,		Bhāguri,	44
94, 29		Bhāmaha,	14, 26
Alakanandī,	29	Bhāradvāja,	35
Allahabad,	• 37	Bharata, king ; 39 ; 2, 1, 22, 24,	44, 45
Amarakoṣa,	4 ; 8, 9, 30,	Bharata Mallikā, 1, 3 ; the date	
5, 2, 90, 92, 94, 95,		of, 4-5 ; the works of, 6-10 ;	
24, 25, 29, 22, 25, 26,		Comparative study of the	
29, 22, 22, 22, 20,		Commentaries of, 16-19 ;	
29, 22, 24, 20, 22,		variant readings noted by,	19-20.
22 22, 22, 20, 22			
Amaru,	4	Bhāravi,	22
Āmrakūta, modern Amarakantaka,		Bhāravi Kāvya śikā,	6, 7
13, 33, 34, 36, 92, 20, 29		Bhaṭṭa kāvya,	40
Anekārtha	30, 42	Bhaṭṭa-kāvya-śikā,	6, 8, 9
Aśoka, forest. 11 ; king.	38	Bhāṭṭasatvasatva,	1
Aufrecht,	4	Bhilsā. 37 . Bhilsa Topes,	37
Avantī, also Avantikā,	37, 38,	Bhima,	37
22, 20		Bhismaparāṇa,	40
Ayodhyā,	35, 20	Bhopal,	37
Ayodhyākāṇḍa,	34	Bhūtiśrestha, modern Bhursut,	29
Bala, 2, 4, 22, 24, 24, 22, 22,		Bindusāra,	38
20, 24, 22, 22, 20, 20,		Brabmapurāṇa,	20
22, 22, 20, 20, 22, 22		Brahmāvarta or Holy Land	13, 39, 22
Bāna,	4	Brhaspati,	24
Bārhaspatya,	2	Brindaban,	1, 29
Bengalee commentators, Divergent		Broach,	36
views of, 21-25 ; some infor-		Bundelkhand,	34

Burdwan,	7	Diñnāgācārya,	27
Cambay, gulf of,	36	Dosan,	36
Candragupta Vikramāditya,	38	<i>Dronaparvan</i> ,	39
Candraprabhā,	4, 6	Dṛṣadvatī,	39
Carananyāsa, also called Śrī Carananyāsa,	40, 41	<i>Drutabodhinī</i> ,	7
Carmanvatī,	13, 39, 41	Drutabodha Vyākaraṇa,	7
<i>Catalogue of Sanskrit Manuscripts</i> ,	5, 9	Durgasimha,	33
<i>Catalogus Catalogorum</i> ,	4	Dvārāvati,	20
Chambal,	37, 38, 39	<i>Dvirūpa-dhvani-saṃgraha</i> , also called <i>Dvirūpa-koṣa</i> ,	8
Chhattisgad,	34, 37	Ekavarṇa-saṃgraha,	6
Citrakūṭa,	34, 35, 3, 14, 15	Gajamalla,	29
Colebrooke,	13, 39, 41	Gambhīrā,	39, 14, 15
<i>Contribution of Bengal to Sanskrit Literature by Dr. J. B. Chaudhuri</i> ,	12	Gaṇipāṭha,	7
Cunningham,	37	Gandhamādana,	35
Cutch,	38	Gīndhivatī,	39, 12
Dakṣiṇasindhu,	38	Gaṅgā,	36, 40, 41, 44, 45
Dakṣiṇāvartanātha,	11, 26	Gaṅgādvāra,	40, 43
Dandin,	4, 11, 14, 15, 20, 24, 40, 42, 43, 44, 46	<i>Gaṅgāmāhātmya</i> ,	40
Daśapura,	13, 39, 41, 42	Gaṅgāvataraṇa,	13
Daśārṇa, 13, 36, Dāsarene,	37, 24, 25	Gardabhilla,	38
Dasor of Mandasor,	39	Gauḍīya scholars,	26, 32
Deccan,	36	<i>Ghaṭakarpara-Kāvya</i> ,	11
<i>Descriptive catalogue</i> , Madras,	8	G. I. P. Railway,	34
Devagiri, same as Devagad,	39, 34	Gondavan,	36
Devipurāna,	37	<i>Hamsadūta of Rūpa Gosvāmin</i> ,	22
Dharaṇi,	4, 14, 22, 20, 23, 24, 42, 44, 45	Hanumar,	11
<i>Dharmaśāstra</i> ,	30	Haragovinda Vācaspati,	1, 25, 26, 33, 34
Dhoyī, author of <i>Pavanadūta</i> ,	12	Haraprasad Sastri, MM.	5 ;
		<i>Notices by</i> ,	6, 7 ; 9
		Hārāvalī,	2, 13
		Haridvāra,	40
		Harthara Khāna,	4, 7, 8, 9
		<i>Harivaṃśa</i> ,	40

Hastināpura, *	39	Katyāyana,	20
Hemacandra,	37	Kaumudikāra, -६, २७, ३६, ४२, ४३, ६५, ६६, ७०, ७६	
Hemakūta,	40	Kauśāmbī,	३०
Hemamalini,	9	Kāvyaśālikā,	14
Hemamālini,	६३	Kāvya pradīpa,	३
Himālaya, ४३, ४५, ४६, ४७, ४८		Keśava	24
Hindusthan,	36	Khāna samāsa nirṇaya,	4
Hiranyakaśipu,	३६	Āratārjunīya tīkā	6
Hrīkeśa Śāstrin,	४, 9	Kiskindhya kanda	11
India Office Library, 1, 2, 6, 7, 8, 9, 10		Kohala	११
Indus	13	Konkan,	38
Jaisimha,	38	Krauñcaparvata, Kṛtūñca randhra, 13, 40, ४७, ४८	
Janapava,	39	Kṛṣṇanagar,	1, 33
Jāhnavī,	40	Kṛṣṇa Mīra Yati,	29
Jahnu Kanyā,	४३, ४४	Kṛṣṇanātha Śārvabhauma, author of Padanaka-dūta,	12
Jhansi,	39	Kulaparvatas,	36
Jinasena,	39	Kumāra Bhārgavaśya tīka	7
Jyotisa,	१८	Kumara-Sambhava tīka,	7
Jyotisāśakuna,	११	Kurukṣetra, Kaurava kṣetra, 13, 39, २७, ४१, ४३	
Kādambari,	37	Lakṣmana,	35
Kailāsa, 13, 40, १३, ४८, ४६, ४१		Leipzig,	4
Kalikācārya Katha,	38	Lokanātha Sarman	5
Kālisindhu,	35	Madhavacarya,	38
Kalpee,	37	Madhya Pradesh,	34, 36
Kalyānamalla, 1, 6, 22, 26, 29, 30, 31, 32		Magadha	37
Kamasāstra,	७३	Magha,	१८, ६०
Kanakhala,	13, 40, ४१	Mahābhārata, 11, 37, 39, 40	
Kāñcī	१०	Mahākala, temple of Mahādeva, 35, 39, ३३	
Karakollasa	6	Mahā samāsa,	35
Karpura Revijēvara,	29	Mahā endra 36, Aśoka's 107,	38
Kārtikeya,	40		
Kāñi,	३०		
Kathāsāstrī sugra,	38, 40		

Mamāka mount,	40	<i>Nandikeśvara-purāna</i> ,	42
Māla,	34, 14	Narmadā,	34, 29
Mālatī,	1, 6, 26, 30	Navanadī, also Bananadī and	
Mālava,	39, 30	Naganadī,	37, 25
Mālavikāgnimitra,	37	Nica,	37, 24, 25
Malaya,	36	Nicula,	27
Malda,	34	Nirvindhī, 13, identical	
Mallinātha, 1, 6, 11, compa-		with Newuj,	38, 25, 25
rative study of the com-		<i>Nisekādhyāya</i> ,	12
mentaries of, 16-19, 26, 27,		<i>Padānka dūta</i> of Kṛṣṇanātha	
31, 34, 40		Sārvabhauma,	12
Malwa,	37, 38, 39	Paisunī, or Payasvinī,	34
Mānasa, 13, 40, 12, 14, 20, 20		Panini,	9
Mandakinī,	34, 35, 39 22	Panis,	11
Mandasor,	39	Parasūrāma,	40, 20, 25
<i>Manodūta</i> of Viṣṇudāsa,	12	Parīyātra,	36
Manu,	36, 39, 14, 14	Parvatī, river,	37
Maria Stuart,	13	Pātaliparā Burdwan,	6
Mathura	20	<i>Pavana dūta</i> of Dhoyī,	12
<i>Matsyapurāna</i>	38, 40	Petipulus,	37
Medinī	2, 14, 14, 22, 22	Pracyavānī Mandira,	1
<i>Mugdhabodha Vyākaraṇa</i>	7, 8, 9	Prayāga,	40
<i>Mugdhabodhinī</i> ,	4, 8, 9	Ptolemy,	37
<i>Muktavali</i> by Ramanatha		<i>Purusottamakosa</i> , = 12, 20, 24,	
Tarkalankara	1, 27 31	20, 24	
<i>Nagarasauvasa</i> ,	22	Puspakarandinī,	37
Nagendra Nath Basu,	5	Pusyamitra or Puspamitra,	37
Nagpore	34	Radhā,	1
<i>Naisadhiya tika</i>	8	<i>Raghuvaṃśa</i> ,	12, 13, 33, 39
Nakula	37	<i>Raghuvaṃsa tika</i> , Subodhā,	
<i>Nala Damayanti Upakhyāna</i>	11	9, 10, 30	
<i>Nalodaya tika</i> also called		Rājarsi	30
<i>Nalodaya Prakasa</i> ,	8	Ramacandra, 11, 34, 35, 37, 2	
<i>Nanarthabhidhāna</i> ,	12	Ramagiri or Ramtek, modern	
		Ranigarh, 2, 34, 1, 2, 4, 14	

- Rāmanātha Tarkālamkāra, 1, 23, 26, 31, 32, 33
Rāmāyana, 11, 34, 37
 Ranti, 2, 3, 93, 29, 34, 34, 44, 43, 40
 Rantideva, 39, 6, 90, 94, 34, 24, 29
 Ratanpur, 34
 Ratipore or Rantampore, 39
Ratnaprabha, 4, 6
 Ravana, 44
 Revatī, 43
 Reva, identified with Narmada, 36, 3, 29
Rgveda, 11
 Rksa, 36
 R L Mitra, *Notices*, 5, 7
 Royal Asiatic Society of Bengal, 1, 4, 5, 7, 8, 9
 Rudra Simha, Śaka king, 38
 Rūpa Gosvamin, author of *Hamsadūta*, 12
Sabdarnava, 20
Sabhaparvan, 37
 Sagarā, 43
Sahitya ratnākara, 8
Sahya, 36
 Śakuntala, 12, 13, 33
Sambhu rahasya, 40
 Sambuka, 34
Saṅgvanī of Mallinātha, 1
Samkara Vijaya of Mādhavācārya, 35
Samsātārāṇa, 2, 4, 12
 Sanskrit, 39
 Sanātana Gosvāmin, 11, 21, 27, 28
 Sanskrit College Library Calcutta, 8, 9
Sanskṛta Dūta Kavyas of Bengal by Dr J B Chaudhuri, 12
 Saramā, 11
 Sarasvatī, 13, 36, 39, 43
 Śarva, 39, 34, 44, 44, 43, 40, 14, 40
 Śāśvata, 24
 Śatrughnātin, *Śatrughna's son*, 37
 Schiller, 13
 Sind, 38
 Sindhu, 38, 24, 24, 49
 Śiprā, 37, 39, 20
Śiśupalavadha-tikā, 10, 30
 Sitā, 11, 35, 9
 Śivanī, 39
Śiva Purāna, 38
Skanda Purāna, 40
 Somavamśa, 80
 Śrī Śrī Caitanya Mahāprabhu, 26
 Srngāra, 28
 Strachy, H, 40
Subodha, description of Sans Mss of, 1 Abridged version of 2, 6, 8, Excellence of, 26-27, 9
 Sudhama, 38
 Sugriva, 3
 Suktimar, 36
 Sunga dynasty, 37
 Surāstra, 38
Svargatarga, 9
 Svigaja State, 34

<i>Tatparya-dīpikā</i>	1, 26, 28, 29	<i>Vanmandana Guna dūta kāvya</i> ,	12
<i>Thāneśvara</i> ,	39	<i>Vāsavadattā</i> ,	30
<i>Trailohyacandra</i> ,	29	<i>Vetravatī</i> , modern river Betwa,	
<i>Trikandāśeṣa</i> ,	2, 42, 46, 47		13 37 24, 25
<i>Udayana Kathā</i> ,	22	<i>Vīḍiśa</i> ,	13, 37, 2, 24
<i>Ujjayinī</i> , modern Ujjain,	13 37,	<i>Vikramāditya</i> ,	38
38, 39, 24, 25, 26, 27, 28,	24, 25	<i>Vindhyācala</i> , <i>Vindhyaparvata</i> ,	
	6		13, 36 37, 39, 29, 24
<i>Upasargavṛtti</i> ,	40	<i>Vinodalala Sen Gupta</i> ,	4
<i>Uśīnaragiri</i> ,	37	<i>Viśāla Vaiśālī</i> ,	38, 39 26, 27
<i>Uttara-kāṇḍa</i> ,	40	<i>Viśnudāsa</i> , author of	
<i>Vadarikāśrama</i> ,		<i>Manodūta</i>	12
<i>Vaidya Gaurāṅga Mallikā</i> ,	6 7, 8, 9	<i>Viśvakarman</i> ,	31
	24	<i>Viśvakosa</i> , 5, 30, 4, 11, 14, 22,	
<i>Vaidyaka</i> ,		22 24, 25, 27, 28, 29, 30, 31, 32,	
<i>Vaidyakula pañjikā</i> or <i>Vaidya</i>		33, 34, 35, 36, 37, 38, 39	
<i>kula-tatva</i> ,	4 10	<i>Viśvalocana</i> ,	2
<i>Vaiṣṇava doctrine</i> ,	28	<i>Vṛddhī</i> ,	2, 4, 5, 6, 14, 22
<i>Valmiki</i> ,	10		22, 23
<i>Vaṁana purāṇa</i> ,	24, 25	<i>Vyomagūṅgī</i> ,	39, 22
<i>Vanaparvaṇ</i> ,	38, 40	<i>Yādava</i> ,	10, 12
<i>Vaṅkuvihārī Gangopādhyāya</i> ,		<i>Yamunā</i>	37
	6 7, 8, 9	<i>Yāśāscandra Rāja</i> ,	6

PUBLICATIONS OF THE PRĀCYAVĀNĪ

(1) PRĀCYAVĀNĪ SĀRVAJANĪNA GRANTHAMĀLĀ

(In acBngli)

1. NIMBĀRKA-DARSANA—Comparative studies of the systems of Rāmānuja, Bhāskara, Śrīkaṇṭha, Baladeva and Nimbārka. By Dr. Roma Chaudhuri, M. A., D. Phil. (Oxon). F. R. A. S. B. Re. 1-8-0 only.
2. JAINAGURU MAHĀVIRA—By Dr. Bimala Charan Law, M. A., B. L., Ph. D., D. Litt., etc. Re 1/-
3. BHARATER PUṆYATĪRTHA—By Dr. B. C. Law. Re. 1/-
4. VEDĀNTA & SOFĪ DARSANA—A comparative study of Sūfism and Vedānta—By Dr. Roma Chaudhuri, M.A., D.Phil, F.R.A.S.B. Rs. 2/-
5. CONTRIBUTION OF BENGAL VAIṢṆAVAS TO SANSKRIT LITERATURE—By Dr. J.B. Chaudhuri. Re.1/-
6. SANSKRITPHOBIA AND ITS REMEDY—By Dr. Roma Chaudhuri Re. 1/-
7. SONGS OF KAVI KĀMINIKUMĀRA—Compiled by Sri Swarnakamal Bhattacharya, M. A. As -/8/- only.
8. AVANTI—History of Avantī and its capital Ujjain. By Dr. B. C. Law. As. -/8/- only.
9. SENTIMENT OF PATHOS IN BENGALI LITERATURE —By Swarnakamal Bhattacharya. M. A. As. -/8/- only.
10. VAIṢṆAVĀCĀRYA VIŚVANĀTHA—A biographical survey and critical estimate of the works of Viśvanātha Cakravartin — By Sri Nanigopal Bhattacharya, M. A. As. -/8/- only.
11. PANDIT ISVARACANDRA VIDYASĀGARA—By Dr. J. B. Chaudhuri. As. -/8/- only
12. SONGS OF LĀLAN FAKIR—Compiled and edited by. Md. Monsur Uddin, M. A. As. -/8/- only